कचित्स्वगृहस्थस्तम्भेऽलिखत् ॥ परेऽह्नि तस्मिन् श्रावके कार्यान्तरमनुरुध्य क्वचिदन्यत्र गते सति कश्चित्स्वदेहधारणमात्रावशिष्टकार्यः तदर्थं च भ्रामरीं वृत्तिमधिष्ठाय प्रतिगृहमटन् मुनिरकस्मात्तद्गृहमाजगाम । तदा मुनिदर्शनजनितानन्दरसनिर्भरं स्वान्तरात्मना वोढुमक्षमा अतएवाश्रुमिषेण तमानन्दरसं बहिस्त्यजन्तीव द्वैपायकरमणी सबहुमानं पादोपगृहादिना सत्कृत्य तं मोक्षपान्थं मुनिं परमश्रद्धयाऽभोजयत् ॥ भोजनानन्तरं तेन मुनिना स्तम्भस्थं तत्सूत्रं विलोक्य किञ्चिदिव विमृश्य सम्यगिति विशेषणेन संयुज्य तस्माद्गृहान्निरगायि । अनन्तरं स श्रावक आगत्य तत्सूत्रं ' सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः, इत्येवंविधं दृष्ट्वा केनेदं सूत्रमलंकृतमिति भार्यां पप्रच्छ । तया तु केनचिन्मुनिना एवं कृतमित्युक्ते, स द्वैपायकः तांप्रति पुनः प्रत्याह " स मुनिवरः केदानीं गत इति " तया त्वनेन पथा गत इत्युक्ते तं मुनिप्रवरमन्वेष्टुं गृहान्निरियाय स आसन्ननिष्ठः श्रावकशिरोमणिः । अथेतस्ततोऽन्विष्याप्यप्राप्ताभीष्टोऽत एव खिन्नमना एकं वनमवजगाहे । तत्र च कचिदनेकविधलतागुल्मालिङ्गितनानाविधमहातरुपरिवृते आसन्नवर्तिजलनिर्झररमणीये आश्रमपदे शिलातलपर्यङ्किकानिषण्णं अनेकमुनिसंसेवितचरणसरोरुहं प्रशान्तगम्भीराकृतिं विष्वग्विसारिस्ववपुस्तेजसा दिशो भासयन्तं भगवन्तं मुनिप्रवरं विलोक्य तदीयकान्त्याकृतिविशेषेण स एवायमित्यनुमिन्वानः स भव्यः श्रावकः पुरतो गत्वा प्रणम्य तद्दर्शनाविर्भूतानन्दाश्रुजलेन पादावनिज्य तेन मुनिना सादरं विलोकितः कृताञ्जलिरतिष्ठत् ॥ अनन्तरमनामयं पृष्टः स. स्वोदन्तं तादृशसूत्रविरचनावधिकं निरूप्य " श्रीमद्भिरेवायं मोक्षमार्गप्रकाशकग्रन्थः समापनीयो नाहमस्मिन् समर्थ इति " तं मुनिं पुनः

पुनः परमादरेण व्यजिज्ञपत् ॥ स एव मुनिरयमुमास्वात्यभिध इत्यवगच्छन्तु कृतधियः ॥

एषु तत्त्वार्थसूत्रेषु गन्धहस्तिमहाभाष्यसञ्ज्ञकं चतुरशीतिसहस्रश्लोकपरिमितं भगवत्समन्तभद्राचार्यविरचितं भाष्यं वर्तते इति श्रृणुमः परं न लब्धमस्माभिः क्वापि। तथा श्रुतसागरी सुबोधिनी इत्यभिधा अनेक वृत्तयश्च सन्ति। तासु च काश्चिदिदानीमपि लभ्यन्ते। तास्वपि इयं पूज्यपादाचार्यविरचिता सर्वार्थसिध्यभिधा वृत्तिरतीव समीचीना सर्वत्र श्रद्धालुश्रावकजनस्वाध्यायविषयत्वात्सुप्रसिद्धतरा चेति सैवास्माभिर्यथामति संशोध्य विद्यार्थिवृन्दोपयोगार्थ " दशाध्यायपरिच्छिन्ने तत्त्वार्थे पठिते सति। फलं स्यादुपवासस्य भाषितं मुनिपुङ्गवैः " इति फलाभिधायकवाक्यानुमितविधेः प्रतिदिनमवश्यपठनीयत्वात् सधर्मश्राद्धजनस्वाध्यायार्थं च मुद्रिता ॥ अयं सर्वार्थसिद्धिवृत्तिकृत् भगवान् पूज्यपादाचार्योऽपि उपर्युक्तनन्दिगणस्थ एव। अस्यापि प्रथमं देवनन्दीति नामासीत्। पश्चादधिगतसकलशास्त्रार्थतत्त्वस्यास्यैव जिनेन्द्रबुद्धिरिति द्वितीयं नाम प्रसिद्धं बभूव। तथा, एतस्य तपोमहिम्ना एतत्पादोदकं सुवर्णत्वेन परिणतं बहुशो दृष्ट्वा तदानीन्तनैः ' पूज्यपाद ' इत्यपरं नामाकारीति क्वचिद्ग्रन्थे दृष्टमस्माभिः ॥ अस्यान्वयविषये अग्रेतना श्लोका उपलभ्यन्ते

श्रीगृद्धपिच्छमुनिपस्य बलाकपिच्छः। शिष्योऽजनिष्ट भुवनत्रयवर्तिकीर्तिः ॥ चारित्रचञ्चुरखिलावनिपालमौलि-। मालाशिलीमुखविराजितपादपद्मः ॥ १ ॥ एवं महाचार्यपरम्परायां। स्यात्कारमुद्राङ्किततत्त्वदीपः ॥ भद्रः समन्ताद्गुणतो गणीन्द्रः। समन्तभद्रोऽजनि वादिसिंहः ॥ २ ॥ ततः ॥ यो देवनन्दिप्रथमाभिधानो। बुद्ध्या महात्मा स जिनेन्द्रबुद्धिः ॥ श्रीपूज्यपादोऽ

जनि देवताभिर्यत्पूजितं पादयुगं यदीयम् ॥ ३ ॥ जैनेन्द्रं निजशब्दभागमतुलं सर्वार्थसिद्धिः परा । सिद्धान्ते निपुणत्वमुद्धकवितां जैनाभिषेकः स्वकः ॥ छन्दः सूक्ष्मधियं समाधिशतकं स्वास्थ्यं यदीयं विदा- । माख्यातीह स पूज्यपादमुनिपः पूज्यो मुनीनां गणैः ॥ ४ ॥

अत्र चरमश्लोके भगवत्पूज्यपादप्रणीता ये ग्रन्थाः संगृहीतास्तेषु जैनाभिषेकाख्यो ग्रन्थ इदानीं यावन्नास्माभिः क्वाचत्प्राप्तः । यदि स ग्रन्थः सुप्रारब्धवशात्कचिल्लभ्येत तर्हि आधुनिकानां पञ्चामृताभिषेकवादनिर्णयः सुकर इति मन्यामहे, भगवत्पूज्यपादवचनस्य महीयस्त्वात् ॥ तथा चिकित्साशास्त्रेऽपि श्रीमत्पूज्यपादप्रणीतौ द्वौ ग्रन्थौ उपलभ्येते । तयोरेकस्मिन् चिकित्सा तथाऽन्यस्मिन्नौषधीनां धान्यानां च गुणनिरूपणं दृश्यते । तेन भगवतश्चिकित्साशास्त्रेऽपि नैपुण्यं विशदं भवति ॥

सर्वार्थसिद्धिग्रन्थारम्भे 'मोक्षमार्गस्य नेतारमिति' श्लोको वर्तते स तु सूत्रकृता भगवदुमास्वातिनैव विरचित इति श्रुतसागराचार्यस्याभिमतमिति तत्प्रणीतश्रुतसागर्याख्यवृत्तितः स्पष्टमवगम्यते । तथापि श्रीमत्पूज्यपादाचार्येणाव्याख्यातत्वादिदं श्लोकनिर्माणं न सूत्रकृतः किंतु सर्वार्थसिद्धिकृत एवेति निर्विवादम् । तथा एतेषां सूत्राणां द्वैपायकप्रश्नोपर्युत्तरत्त्वेन विरचनं तैरेवाङ्गीक्रियते तथा च उत्तरे वक्तव्ये मध्ये मङ्गलस्याप्रस्तुतत्वाद्वस्तुनिर्देशस्यापि मङ्गलत्वेनाङ्गीकृतत्वाच्चोपरितनः सिद्धान्त एव दार्ढ्यमाप्नोतीत्यूह्यं सुधीभिः ॥ अस्मिन् दशाध्यायपरिच्छिन्ने तत्त्वार्थसूत्रग्रन्थे भगवता सप्ततत्त्वनिरूपणं सप्रपञ्चं व्यधायि । तत्र प्रथमाध्यायमारभ्य आचतुर्थाध्यायं जीवतत्त्वं, पञ्चमाध्याये

जनि देवताभिर्यत्पूजितं पादयुगं यदीयम् ॥ ३ ॥ जैनेन्द्रं निज-शब्दभागमतुलं सर्वार्थसिद्धिः परा । सिद्धान्ते निपुणत्वमुद्धक-विता जैनाभिषेकः स्वकः ॥ छन्दः सूक्ष्मधियं समाधिशतकं स्वास्थ्यं यदीयं विदा- । माख्यातीह स पूज्यपादमुनिपः पूज्यो मुनीना गणैः ॥ ४ ॥

अत्र चरमश्लोके भगवत्पूज्यपादप्रणीता ये ग्रन्थाः संगृहीतास्तेषु जैनाभिषेकाख्यो ग्रन्थ इदानीं यावन्नास्माभिः क्वाच-त्प्राप्तः । यदि स ग्रन्थः सुप्रारब्धवशात्क्वचिल्लभ्येत तर्हि आधुनिकानां पञ्चामृताभिषेकवादनिर्णयः सुकर इति मन्यामहे, भगवत्पूज्यपादवचनस्य महीयस्त्वात् ॥ तथा चिकित्साशास्त्रेऽपि श्रीमत्पूज्यपादप्रणीतौ द्वौ ग्रन्थौ उपलभ्येते । तयोरेकस्मिन् चिकित्सा तथाऽन्यस्मिन्नौषधीना धान्याना च गुणनिरूपण दृश्यते । तेन भगवतश्चिकित्साशास्त्रेऽपि नैपुण्यं विशदं भवति ॥

सर्वार्थसिद्धिग्रन्थारम्भे ' मोक्षमार्गस्य नेतारमिति ' श्लोको वर्तते स तु सूत्रकृता भगवदुमास्वातिनैव विरचित इति श्रुत-सागराचार्यस्याभिमतमिति तत्प्रणीतश्रुतसागर्याख्यवृत्तित स्पष्टम-वगम्यते । तथापि श्रीमत्पूज्यपादाचार्येणाव्याख्यातत्वादिदं श्लोक-निर्माणं न सूत्रकृतः किंतु सर्वार्थसिद्धिकृत एवेति निर्विवादम् । तथा एतेषां सूत्राणां द्वैपायकप्रश्नोपर्युत्तरत्वेन विरचनं तैरे-वाङ्गीक्रियते तथा च उत्तरे वक्तव्ये मध्ये मङ्गलस्याप्रस्तुतत्वा-द्वस्तुनिर्देशस्यापि मङ्गलत्वेनाङ्गीकृतत्वाच्चोपरितनः सिद्धान्त एव दार्ढ्यमाप्नोतीत्यूह्यं सुधीभिः ॥ अस्मिन् दशाध्यायपरिच्छिन्ने तत्त्वार्थसूत्रग्रन्थे भगवता सप्ततत्त्वनिरूपणं सप्रपञ्चं व्यधायि । तत्र प्रथमाध्यायमारभ्य आचतुर्थाध्यायं जीवतत्त्वं, पञ्चमाध्याये

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः

अथ द्वितीयोऽध्यायः

अथ तृतीयोऽध्यायः

अथ चतुर्थोऽध्यायः

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः

अथ षष्ठोऽध्यायः

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः

अथ सप्तमोऽध्यायः

ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय

अथ श्रीपूज्यपादापरनामदेवनन्द्याचार्यविरचिता

तत्त्वार्थवृत्तिः सर्वार्थसिद्धिः

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

मोक्षमार्गस्य नेतारं ।
भेत्तारं कर्मभूभृताम् ।
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां ।
वन्दे तद्गुणलब्धये ॥ १ ॥

कश्चिद्भव्यः प्रत्यासन्ननिष्ठः प्रज्ञावान् स्वहितमुपलिप्सुर्विविक्ते परमरम्ये भव्यसत्त्वविश्रामास्पदे क्वचिदाश्रमपदे मुनिपरिषन्मध्ये सन्निषण्णं मूर्तमिव मोक्षमार्गमवाग्विसर्गं वपुषा निरूपयन्तं युक्त्यागमकुशलं परहितप्रतिपादनैककार्यमार्यनिषेव्यं निर्ग्रन्थाचार्यवर्यमुपसद्य सविनयं परिपृच्छति स्म । भगवन्, किं नु खलु आत्मने हितं स्यादिति ॥ स आह मोक्ष इति । स एव पुनः प्रत्याह— किंस्वरूपोऽसौ मोक्षः कश्चास्य प्राप्त्युपाय इति ॥ आचार्य आह— निरवशेषनिराकृतकर्ममलकलङ्कस्याशरीरस्यात्मनोऽचिन्त्यस्वाभाविकज्ञानादिगुणमव्याबाधसुखमात्यन्तिकमवस्थान्तरं मोक्ष इति ॥ तस्यात्यन्तपरोक्षत्वाच्छद्मस्थाः प्रवादिनस्तीर्थंकरंमन्यास्तस्य स्वरूपमस्पृशन्तीभिर्वाग्भिर्युक्त्याभासनिबन्धनाभिरन्यथैव [illegible] चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपं, तच्च [illegible] तत्सदप्यसदेव, निराकारत्वात् [illegible]

---

१ [illegible] । २ [illegible]

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे नवमोऽध्यायः

अथ दशमोऽध्यायः

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे दशमोऽध्यायः

ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय

अथ श्रीपूज्यपादापरनामदेवनन्द्याचार्यविरचिता

तत्त्वार्थवृत्तिः सर्वार्थसिद्धिः

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

मोक्षमार्गस्य नेतारं ।
भेत्तारं कर्मभूभृताम् ।
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां ।
वन्दे तद्गुणलब्धये ॥ १ ॥

कश्चिद्भव्यः प्रत्यासन्ननिष्ठः प्रज्ञावान् स्वहितमुपलिप्सुर्विविक्ते परमरम्ये भव्यसत्त्वविश्रामास्पदे क्वचिदाश्रमपदे मुनिपरिषण्मध्ये सन्निषण्णं मूर्तमिव मोक्षमार्गमवाग्विसर्गं वपुषा निरूपयन्तं युक्त्यागमकुशलं परहितप्रतिपादनैककार्यमार्यनिषेव्यं निर्ग्रन्थाचार्यवर्यमुपसद्य सविनयं परिपृच्छति स्म । भगवन्, किं नु खलु आत्मने हितं स्यादिति ॥ स आह मोक्ष इति । स एव पुनः प्रत्याह—किं स्वरूपोऽसौ मोक्षः कश्चास्य प्राप्त्युपाय इति ॥ आचार्य आह—निरवशेषनिराकृतकर्ममलकलङ्कस्याशरीरस्यात्मनोऽचिन्त्यस्वाभाविकज्ञानादिगुणमव्याबाधसुखमात्यन्तिकमवस्थान्तरं मोक्ष इति ॥ तस्यात्यन्तपरोक्षत्वाच्छद्मस्थाः प्रवादिनस्तीर्थकरम्मन्यास्तस्य स्वरूपमस्पृशन्तीभिर्वाग्भिर्युक्त्याभासनिबन्धनाभिरन्यथा परिकल्पयन्ति 'चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपं, तच्च ज्ञेयाकारपरिच्छेदपराङ्मुखमिति' तत्सदप्यसदेव, निराकारत्वात् खरविषाणवत् ॥ बुद्ध्यादिवैशेषिकगुणो-

१ सादरं । २ बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराः । एषामत्यन्तक्षये मोक्षमाह वैशेषिकः ।

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे नवमोऽध्यायः

अथ दशमोऽध्यायः

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे दशमोऽध्यायः

ॐ नम परमात्मने वीतरागाय

अथ श्रीपूज्यपादापरनामदेवनन्द्याचार्यविरचिता

तत्त्वार्थवृत्तिः सर्वार्थसिद्धिः

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

मोक्षमार्गस्य नेतारं ।
भेत्तारं कर्मभूभृताम्
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां ।
वन्दे तद्गुणलब्धये ॥ १ ॥

कश्चिद्भव्य॰ प्रत्यासन्ननिष्ठ प्रज्ञावान् स्वहितमुपलिप्सुर्विविक्ते परमरम्ये भव्यसत्त्वविश्रामास्पदे क्वचिदाश्रमपदे मुनिपरिषण्मध्ये सन्निषण्ण मूर्तमिव मोक्षमार्गमवाग्विसर्गं वपुषा निरूपयन्त युक्त्यागमकुशल परहितप्रतिपादनैककार्यमार्यनिषेव्य निर्ग्रन्थाचार्यवर्यमुपसद्य सविनयं परिपृच्छति स्म । भगवन्, किं नु खलु आत्मने हित स्यादिति ॥ स आह मोक्ष इति । स एव पुन प्रत्याह— किं स्वरूपोऽसौ मोक्ष कश्चास्य प्राप्त्युपाय इति ॥ आचार्य आह—निरवशेषनिराकृतकर्ममलकलङ्कस्याशरीरस्यात्मनोऽचिन्त्यस्वाभाविकज्ञानादिगुणमव्याबाधसुखमात्यन्तिकमवस्थान्तर मोक्ष इति ॥ तस्यात्यन्तपरोक्षत्वाच्छद्मस्था प्रवादिनस्तीर्थकरम्मन्यास्तस्य स्वरूपमस्पृशन्तीभिर्वाग्भिर्युक्त्याभासनिबन्धनाभिरन्यथा परिकल्पयन्ति 'चैतन्य पुरुषस्य स्वरूपं, तच्च ज्ञेयाकारपरिच्छेदपराङ्मुखमिति' तत्सदप्यसदेव, निराकारत्वात् खरविषाणवत् ॥ बुद्ध्यादिवैशेषिकगुणो-

१ साङ्ख्य । २ बुद्धिसुखदु खेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा । एषामत्यन्तक्षये मोक्षमाह वैशेषिक ।

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे नवमोऽध्यायः

अथ दशमोऽध्यायः

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे दशमोऽध्यायः

दृश्यतेऽनेनेति दृष्टिमात्र[1] वा दर्शनम् ॥ जानाति ज्ञायतेऽनेन ज्ञप्तिमात्र वा ज्ञानम् ॥ चरति चर्यतेऽनेन[2] चरणमात्र वा चारित्रम् ॥ नन्वेव स एव कर्ता स एव करणमित्यायातम् । तच्च विरुद्धम् । सत्य स्वपरिणामपरिणामिनोर्भेदविवक्षाया तथा[3]ऽभिधानात् । यथाऽग्निर्दहतीन्धन दाहपरिणामेन ॥ उक्त कर्त्रा-[4]दिभि साधनभाव पर्यायपर्यायिणोरेकत्वानेकत्व प्रत्यनेकान्तोप-[5]पत्तौ स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यविवक्षोपपत्तेरेकस्मिन्नप्यर्थे न विरुध्यते । अग्नौ दहनादिक्रियाया कर्त्रादिसाधनभाववत् ॥ ज्ञानग्रहण-मादौ न्याय्य दर्शनस्य तत्पूर्वकत्वात् अल्पाच्तरत्वाच्च ॥ नैतद्युक्त युगपदुत्पत्ते ॥ यदाऽस्य दर्शनमोहस्योपशमात्क्षयात्क्षयोपशमाद्वा आत्मा सम्यग्दर्शनपर्यायेणाविर्भवति तदैव तस्य मत्यज्ञानश्रुताज्ञाननिवृत्तिपूर्वक मतिज्ञान श्रुतज्ञान चाविर्भवति । घनपटलविगमे सवितु प्रतापप्रकाशाभिव्यक्तिवत् ॥ अल्पाच्तराद-भ्यर्हित पूर्व निपतति । कथमभ्यर्हितत्व ज्ञानस्य सम्यग्व्य-पदेशहेतुत्वात् ॥ चारित्रात्पूर्व ज्ञान प्रयुक्त तत्पूर्वकत्वाच्चारित्रस्य ॥ सर्वकर्मविप्रमोक्षो मोक्ष तत्प्राप्त्युपायो मार्ग । मार्ग इति चैक-वचननिर्देश समस्तस्य मार्गभावज्ञापनार्थ । तेन व्यस्तस्य मार्गत्वनिवृत्ति कृता भवति । अत सम्यग्दर्शन सम्यग्ज्ञान सम्यक्चारित्रमित्येतत्त्रितय समुदित मोक्षस्य साक्षान्मार्गो वेदितव्य ॥

---

१ करणे । २ भावे । ३ [illegible] । ४ [illegible] साधनता । ५ [illegible] इति [illegible] । [illegible] ६ दर्शनस्य [illegible] सिद्धिः ।

च्छेदः पुरुषस्य मोक्ष इति च । तदपि परिकल्पनमसदेव विशेषलक्षणशून्यस्यावस्तुत्वात् ॥ प्रदीपनिर्वाणकल्पमात्मनिर्वाणमिति च । तस्य खरविषाणवत्कल्पना तैरेवाहत्य निरूपिता । इत्येवमादि ॥ तस्य स्वरूपमनवद्यमुत्तरत्र वक्ष्यामः ॥ तत्प्राप्त्युपायं प्रत्यपि ते विसंवदन्ते— 'ज्ञानादेव चारित्रनिरपेक्षात्तत्प्राप्तिः, श्रद्धानमात्रादेव वा, ज्ञाननिरपेक्षाच्चारित्रमात्रादेवेति' च । व्याध्यभिभूतस्य तद्विनिवृत्त्युपायभूतभेषजविषयव्यस्तज्ञानादिसाधनत्वाभाववत् ॥ एवं व्यस्तं ज्ञानादि मोक्षप्राप्त्युपायो न भवति । किं तर्हि ? तत्त्रितयं समुदितमित्याह—

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥ १ ॥

सम्यगित्यव्युत्पन्नः शब्दो व्युत्पन्नो वा । अञ्चतेः क्वौ समञ्चतीति सम्यगिति । अस्यार्थः प्रशंसा । स प्रत्येकं परिसमाप्यते । सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्चारित्रमिति । एतेषां स्वरूपं लक्षणतो विधानतश्च पुरस्ताद्विस्तरेण निर्देक्ष्यामः ॥ उद्देशमात्रं त्विदमुच्यते । पदार्थानां याथात्म्यप्रतिपत्तिविषयश्रद्धानसंग्रहार्थं दर्शनस्य सम्यग्विशेषणम् । येन येन प्रकारेण जीवादयः पदार्था व्यवस्थितास्तेन तेनावगमः सम्यग्ज्ञानम् । अनध्यवसायसंशयविपर्ययनिवृत्त्यर्थं सम्यग्विशेषणम् । संसारकारणनिवृत्तिं प्रत्यागूर्णस्य ज्ञानवतः कर्मादाननिमित्तक्रियोपरमः सम्यक्चारित्रम् । अज्ञानपूर्वकाचरणनिवृत्त्यर्थं सम्यग्विशेषणम् ॥ स्वयं पश्यति

---

१ बुद्ध्यादय एव जीवस्य विशेषलक्षणानि । तदभावे लक्ष्यस्य सुतराम भावसिद्धेः । २ वैद्या । ३ गत्यन्तराभावात् । ४ अन्ते । ५ सम्यग्दर्शनस्य त्वनन्तरमेव । ज्ञानस्यापि प्रथमाध्याये एव नवमसूत्रात् प्रभृति । चारित्रस्य च सप्तमनवमाध्याययोर्मध्ये । ६ एते त्रयो मिथ्याज्ञानरूपा यतः । तत एव च मोक्षसाधने नोपयुज्यन्ते । ७ उद्यतस्य । ८ कर्तृसाधनमेतत् ।

दृश्यतेऽनेनेति दृष्टिमात्र वा दर्शनम् ॥ जानाति ज्ञायतेऽनेन ज्ञप्तिमात्र वा ज्ञानम् ॥ चरति चर्यतेऽनेन चरणमात्र वा चारित्रम् ॥ नन्वेवं स एव कर्ता स एव करणमित्यायातम्। तच्च विरुद्धम्। सत्य. स्वपरिणामपरिणामिनोर्भेदविवक्षाया तथाऽभिधानात्। यथाऽग्निर्दहतीन्धन दाहपरिणामेन ॥ उक्त कर्त्रादिभि[1] साधनभाव[2] पर्यायपर्यायिणोरेकत्वानेकत्व प्रत्यनेकान्तोपपत्तौ[3] स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यविवक्षोपपत्तेरेकस्मिन्नप्यर्थे न विरुध्यते। अग्नौ दहनादिक्रियाया कर्त्रादिसाधनभाववत्[4] ॥ ज्ञानग्रहणमादौ न्याय्य दर्शनस्य तत्पूर्वकत्वात् अल्पाच्तरत्वाच्च ॥ नैतद्युक्त. युगपदुत्पत्ते ॥ यदाऽस्य दर्शनमोहस्योपशमात्क्षयात्क्षयोपशमाद्वा आत्मा सम्यग्दर्शनपर्यायेणाविर्भवति तदैव तस्य मत्यज्ञानश्रुताज्ञाननिवृत्तिपूर्वक मतिज्ञान श्रुतज्ञान चाविर्भवति[5]। घनपटलविगमे सवितु प्रतापप्रकाशाभिव्यक्तिवत् ॥ अल्पाच्तरादभ्यर्हित पूर्वं निपतति। कथमभ्यर्हितत्व ज्ञानस्य[6] सम्यग्व्यपदेशहेतुत्वात् ॥ चारित्रात्पूर्वं ज्ञान प्रयुक्त तत्पूर्वकत्वाच्चारित्रस्य ॥ सर्वकर्मविप्रमोक्षो मोक्ष तत्प्राप्त्युपायो मार्ग। मार्ग इति चैकवचननिर्देश समस्तस्य मार्गभावज्ञापनार्थ। तेन व्यस्तस्य मार्गत्वनिवृत्ति कृता भवति। अत सम्यग्दर्शन सम्यग्ज्ञान सम्यक्चारित्रमित्येतत्त्रितय समुदित मोक्षस्य साक्षान्मार्गो वेदितव्य ॥

---

१ करणे। २ भावे। ३ [illegible]। ४ [illegible] भाव साधनता। ५ तदा [illegible] देते इति [illegible]। [illegible] इति। [illegible] [illegible]। ६ [illegible] तत्पूर्वक[illegible] [illegible] सिद्धिः।

च्छेदः पुरुषस्य मोक्ष इति च । तदपि परिकल्पनमसदेव विशेषलक्षणशून्यस्यावस्तुत्वात् ॥ प्रदीपनिर्वाणकल्पमात्मनिर्वाणमिति च । तस्य खरविषाणवत्कल्पना तैरेवाहत्य निरूपिता । इत्येवमादि ॥ तस्य स्वरूपमनवद्यमुत्तरत्र वक्ष्यामः ॥ तत्प्राप्त्युपायं प्रत्यपि ते विसंवदन्ते— 'ज्ञानादेव चारित्रनिरपेक्षात्तत्प्राप्तिः, श्रद्धानमात्रादेव वा ज्ञाननिरपेक्षाच्चारित्रमात्रादेवेति' च । व्याध्यभिभूतस्य तद्विनिवृत्त्युपायभूतभेषजविषयव्यस्तज्ञानादिसाधनत्वाभाववत् ॥ एवं व्यस्तं ज्ञानादि मोक्षप्राप्त्युपायो न भवति । किं तर्हि ? तत्त्रितयं समुदितमित्याह—

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥ १ ॥

सम्यगित्यव्युत्पन्नः शब्दो व्युत्पन्नो वा । अञ्चतेः क्वौ समञ्चतीति सम्यगिति । अस्यार्थः प्रशंसा । स प्रत्येकं परिसमाप्यते । सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्चारित्रमिति । एतेषां स्वरूपं लक्षणतो विधानतश्च पुरस्ताद्विस्तरेण निर्देक्ष्यामः ॥ उद्देशमात्रं त्विदमुच्यते । पदार्थानां याथात्म्यप्रतिपत्तिविषयश्रद्धानसंग्रहार्थं दर्शनस्य सम्यग्विशेषणम् । येन येन प्रकारेण जीवादयः पदार्था व्यवस्थितास्तेन तेनावगमः सम्यग्ज्ञानम् । अनध्यवसायसंशयविपर्ययनिवृत्त्यर्थं सम्यग्विशेषणम् । संसारकारणनिवृत्तिं प्रत्यागूर्णस्य ज्ञानवतः कर्मादाननिमित्तक्रियोपरमः सम्यक्चारित्रम् । अज्ञानपूर्वकाचरणनिवृत्त्यर्थं सम्यग्विशेषणम् ॥ स्वयं पश्यति

---

१ बुद्ध्यादय एव जीवस्य विशेषलक्षणानि । तदभावे लक्षणस्य शून्यतया नावस्थितेः । २ बौद्धाः । ३ सत्त्वस्यैवाभावात् । ४ अन्ते । ५ सम्यग्दर्शनस्य स्वरूपं लक्षणं चैव । ज्ञानस्यापि प्रथमाध्याये एव नवमसूत्रात् प्रभृति । चारित्रस्य च सप्तमनवमाध्याययोरिति । ६ एते त्रयो मिथ्याज्ञानरूपा यतः । तत एव च संज्ञानं धत्ते नेत्यनुमन्यते । ७ उद्यतस्य । ८ स्वयं भावनमेतत् ।

अथैतत्सम्यग्दर्शनं जीवादिपदार्थविषयं कथमुत्पद्यत इत्यत आह—

॥ तन्निसर्गादधिगमाद्वा ॥ ३ ॥

निसर्गः स्वभाव इत्यर्थः । अधिगमोऽर्थावबोधः । तयोर्हेतुत्वेन निर्देशः ॥ कस्याः ? क्रियायाः । का च क्रिया ? उत्पद्यत इत्यध्याह्रियते, सोपस्कारत्वात्सूत्राणाम् ॥ तदेतत्सम्यग्दर्शनं निसर्गादधिगमाद्वोत्पद्यत इति ॥ अत्राह—निसर्गजे सम्यग्दर्शनेऽर्थाधिगमः स्याद्वा न वा ? यद्यस्ति, तदपि अधिगमजमेव, नार्थान्तरम् । अथ नास्ति, कथमनवबुद्धतत्त्वस्यार्थश्रद्धानमिति ? नैष दोषः । उभयत्र सम्यग्दर्शने अन्तरङ्गो हेतुस्तुल्यो दर्शनमोहस्योपशमः क्षयः क्षयोपशमो वा । तस्मिन्सति यद्बाह्योपदेशादृते प्रादुर्भवति तन्नैसर्गिकम् । यत्परोपदेशपूर्वकं जीवाद्यधिगमनिमित्तं स्यात् तदुत्तरम् । इत्यनयोरयं भेदः ॥ तद्ग्रहणं किमर्थम् ? अनन्तरनिर्देशार्थम् । अनन्तरं सम्यग्दर्शनं तदित्यनेन प्रतिनिर्दिश्यते । इतरथा मोक्षमार्गोऽपि प्रकृतस्तस्याभिसम्बन्धः स्यात् । ननु च अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति अनन्तरस्य सम्यग्दर्शनस्य ग्रहणं सिद्धमिति चेत् ? न; प्रत्यासत्तेः प्रधानं बलीय इति मोक्षमार्ग एव सम्बध्येत । अतस्तद्वचनं क्रियते ।

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्युक्तम् । अथ किं तत्त्वमित्यत इदमाह—

॥ जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम् ॥ ४ ॥

[illegible]

तत्रादावुद्दिष्टस्य सम्यग्दर्शनस्य लक्षणनिर्देशार्थमिदमुच्यते—

॥ तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥ २

तत्त्वशब्दो भावसामान्यवाची । कथम्? तदिति सर्वनामपदम् । सर्वनाम च सामान्ये वर्तते । तस्य भावस्तत्त्वम् ॥ तस्य कस्य? योऽर्थो यथावस्थितस्तथा तस्य भवनमित्यर्थः ॥ अर्यत इत्यर्थो निश्चीयत इत्यर्थः । तत्त्वेनार्थस्तत्त्वार्थः ॥ अथवा भावेन भाववतोऽभिधानं तदव्यतिरेकात् । तत्त्वमेवार्थस्तत्त्वार्थः । तत्त्वार्थस्य श्रद्धानं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं प्रत्येतव्यम् । तत्त्वार्थश्च वक्ष्यमाणो जीवादिः ॥ दृशेरालोकार्थत्वात् श्रद्धानार्थगतिर्नोपपद्यते? । धातूनामनेकार्थत्वाददोषः । प्रसिद्धार्थत्यागः कुत इति चेन्मोक्षमार्गप्रकरणात् ॥ तत्त्वार्थश्रद्धानं ह्यात्मपरिणामो मोक्षस्य साधनं युज्यते, भव्यजीवविषयत्वात् ॥ आलोकस्तु चक्षुरादिनिमित्तः सर्वसंसारिजीवसाधारणत्वान्न मोक्षमार्गो युक्तः ॥ अर्थश्रद्धानमिति चेत्सर्वार्थग्रहणप्रसङ्गः । तत्त्वश्रद्धानमिति चेद्भावमात्रप्रसङ्गः । सत्ताद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादि तत्त्वमिति कैश्चित्कल्प्यत इति ॥ तत्त्वमेकत्वमिति वा सर्वैक्यग्रहणप्रसङ्गः । पुरुष एवेदं सर्वमित्यादि कैश्चित्कल्प्यत इति । तस्मादव्यभिचारार्थमुभयोरुपादानम् ॥ तत् द्विविधं, सरागवीतरागविषयभेदात् ॥ प्रशमसंवेगानुकम्पास्तिक्याद्यभिव्यक्तिलक्षणं प्रथमम् । आत्मविशुद्धिमात्रमितरत् ॥

---

१ सर्वेषां नाम (भवितुमर्हति) सर्वनाम इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणात् । २ इति 'अर्थ' शब्दस्य सिद्धिः । ३ इति 'अर्थ' शब्दस्य वाच्यार्थो भवति । ४ अत्र नन्वित्याशङ्कार्थकः शब्दोऽध्याहार्यः । ५ वैशेषिकैः । ६ कैश्चिदिति पूर्वस्य संबन्धः । ते च वैयासा वेदान्तिनः ७ पूर्वोक्तस्यैव स्पष्टीकरणम् । ८ इति पूर्वविवरणस्य स्पष्टीकरणम् ।

अथै तत्सम्यग्दर्शन जीवादिपदार्थविषय कथमुत्पद्यत इत्यत आह—

॥ तन्निसर्गादधिगमाद्वा ॥ ३ ॥

निसर्ग स्वभाव इत्यर्थ । अधिगमोऽर्थाववोध. । तयोर्हेतुत्वेन निर्देश ॥ कस्या ? क्रियाया । का च क्रिया। उत्पद्यत इत्यध्याह्रियते. सोपस्कारत्वात् सूत्राणाम् ॥ तदेतत्सम्यग्दर्शन निसर्गादधिगमाद्वोत्पद्यत इति ॥ अत्राह— निसर्गजे सम्यग्दर्शनेऽर्थाधिगम स्याद्वा न वा ? यद्यास्ति, तदपि अधिगमजमेव. नार्थान्तरम् । अथ नास्ति, कथमनववुद्धतत्त्वस्यार्थश्रद्धानमिति ? नैष दोष । उभयत्र सम्यग्दर्शने अन्तरङ्गो हेतुस्तुल्यो दर्शनमोहस्योपशम क्षय क्षयोपशमो वा । तस्मिन्सति यद्बाह्योपदेशादृते प्रादुर्भवति तन्नैसर्गिकम् । यत्परोपदेशपूर्वक जीवाद्यधिगमनिमित्त स्यात् तदुत्तरम् । इत्यनयोरय भेद ॥ तद्ग्रहण किमर्थम् ? अनन्तरनिर्देशार्थम् । अनन्तरं सम्यग्दर्शन तदित्यनेन प्रतिनिर्दिश्यते । इतरथा मोक्षमार्गोऽपि प्रकृतस्तस्याभिसम्बन्ध स्यात् ॥ ननु च ' अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा-- ' इत्यनन्तरस्य सम्यग्दर्शनस्य ग्रहण सिद्धमिति चेन्न. ' प्रत्यासत्त प्रधान बलीय ' इति मोक्षमार्ग एव सम्बध्येत । तस्मात्तद्ग्रहन क्रियते ॥

तत्त्वार्थश्रद्धान सम्यग्दर्शनमित्युक्तम् । अथ कि तत्त्वमित्यत इदमाह—

॥ जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम् ॥४॥

तत्र चेतनालक्षणो जीव । सा च ज्ञानादिभेदादनेकधा भिद्यते । तद्विपर्ययलक्षणोऽजीव । शुभाशुभकर्मागमद्वाररूप आस्रव । आत्मकर्मणोरन्योऽन्यप्रदेशानुप्रवेशात्मको बन्ध ।

आस्रवनिरोधलक्षणः संवरः । एकदेशकर्मसंक्षयलक्षणा निर्जरा । कृत्स्नकर्मविप्रयोगलक्षणो मोक्षः ॥ एषां प्रपञ्च उत्तरत्र वक्ष्यते ॥ सर्वस्य फलस्यात्माधीनत्वादादौ जीवग्रहणम् । तदुपकारार्थत्वात्तदनन्तरमजीवाभिधानम् । तदुभयविषयत्वात्तदनन्तरमास्रवग्रहणम् । तत्पूर्वकत्वात्तदनन्तरं बन्धाभिधानम् । संवृतस्य बन्धाभावात्तत्प्रत्यनीकप्रतिपत्त्यर्थं तदनन्तरं संवरवचनम् । संवरे सति निर्जरोपपत्तेस्तदन्तिके निर्जरावचनम् । अन्ते प्राप्यत्वान्मोक्षस्यान्ते वचनम् ॥ इह पुण्यपापग्रहणं च कर्त्तव्यं, नव पदार्था इत्यन्यैरप्युक्तत्वात् ॥ न कर्त्तव्यं, तयोरास्रवे बन्धे चान्तर्भावात ॥ यद्येवमास्रवादिग्रहणमनर्थकं, जीवाजीवयोरन्तर्भावात् ॥ नानर्थकम् । इह मोक्षः प्रकृतः । सोऽवश्यं निर्देष्टव्यः । स च संसारपूर्वकः । संसारस्य प्रधानहेतुरास्रवो बन्धश्च । मोक्षस्य प्रधानहेतुः संवरो निर्जरा च । अतः प्रधानहेतुहेतुमत्फलनिदर्शनार्थत्वात्पृथगुपदेशः कृतः ॥ दृश्यते हि सामान्येऽन्तर्भूतस्यापि विशेषस्य यथोपयोगं पृथगुपादानं प्रयोजनार्थम् । क्षत्रिया आयाताः सूरवर्माऽपीति ॥ तत्त्वशब्दो भाववाचीत्युक्तः । स कथं जीवादिभिर्द्रव्यवचनैः सामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यते[२] अव्यतिरेकात्तद्भावाध्यारोपाच्च सामानाधिकरण्यं भवति । यथा उपयोग एवात्मेति ॥ यद्येवं तत्तल्लिङ्गसङ्ख्यानुवृत्तिः प्राप्नोति । विशेषणविशेष्यसम्बन्धे सत्यपि शब्दशक्तिव्यपेक्षया उपात्तलिङ्गसङ्ख्याव्यतिक्रमो न भवति ॥ अयं क्रम आदिसूत्रेऽपि योज्यः ॥

---

१ क्रमेण आद्यचतुरध्याय्यां जीवसंबन्धः, पञ्चमेऽजीवः, षष्ठसप्तमयोरास्रवः, अष्टमे बन्धो नवमे संवरो निर्जरा च, दशमेऽध्याये मोक्ष इति सप्ततत्त्वं वर्णितमास्ते । २ कुन्दकुन्दाद्यैः ।

एवमेषामुद्दिष्टाना सम्यग्दर्शनादीना जीवादीना च संव्यवहारविशेषव्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाह—

॥ नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्न्यासः ॥ ५ ॥

अतद्गुणे वस्तुनि संव्यवहारार्थं पुरुषाकारान्नियुज्यमानं संज्ञाकर्म नाम । काष्ठपुस्तचित्रकर्माक्षनिक्षेपादिषु सोऽयमिति स्थाप्यमाना स्थापना । गुणैर्द्रोष्यते गुणान्द्रोष्यतीति वा द्रव्यम् । वर्तमानतत्पर्यायोपलक्षितं द्रव्यं भाव ॥ तद्यथा— नामजीव स्थापनाजीवो द्रव्यजीवो भावजीव इति चतुर्धा जीवशब्दार्थो न्यस्यते ॥ जीवनगुणमनपेक्ष्य यस्य कस्यचिन्नाम क्रियमाण नामजीवः ॥ अक्षनिक्षेपादिषु जीव इति वा मनुष्यजीव इति वा व्यवस्थाप्यमान स्थापनाजीव ॥ द्रव्यजीवो द्विविध. । आगमद्रव्यजीव नोआगमद्रव्यजीवश्चेति ॥ तत्र जीवप्राभृतज्ञायी मनुष्यजीवप्राभृतज्ञायी वा अनुपयुक्त आत्मा आगमद्रव्यजीव ॥ नोआगमद्रव्यजीवस्त्रेधा व्यवतिष्ठते । ज्ञायकशरीर–भावि–तद्व्यतिरिक्तभेदात् । तत्र ज्ञातुर्यच्छरीर त्रिकालगोचरं तज् ज्ञायकशरीरम् । सामान्यापेक्षया नोआगमभाविजीवो नास्ति. जीवनसामान्यस्य सदाऽपि विद्यमानत्वात् । विशेषापेक्षया त्वस्ति गत्यन्तरे । जीवो व्यवस्थितो मनुष्यभवप्राप्ति प्रत्याभिमुखो मनुष्यभाविजीव ॥ तद्व्यतिरिक्त कर्मनोकर्मविकल्प ॥ भावजीवो द्विविध । आगमभावजीवो नोआगमभावजीवश्चेति । तत्र जीवप्राभृतविषयोपयोगाविष्टो मनुष्यजीवप्राभृतविषयोपयोगयुक्तो वा आत्मा आगमभावजीव । जीवनपर्यायेण मनुष्यजीवत्व-

---

१ द्रव्य ॥ २ गुणैर्गुणान्वा द्रुतं गतं प्राप्तमिति द्रव्यशब्दव्युत्पत्तिः पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते ॥ ३ औदारिकवैक्रियिकाहारकशरीरत्रयस्य षट्पर्याप्तीनां च योग्यपुद्गलानामादानं नोकर्म ॥

पर्यायेण वा समाविष्ट आत्मा नोआगमभावजीव ॥ एवमितरेषामपि पदार्थानामजीवादीना नामादिनिक्षेपविधिर्नियोज्य । स किमर्थ. ? अप्रकृतनिराकरणाय प्रकृतनिरूपणाय च । निक्षेपविधिना नामशब्दार्थ प्रस्तीर्यते ॥ तच्छब्दग्रहण किमर्थम ? सर्वसङ्ग्रहार्थम् । असति हि तच्छब्दे सम्यग्दर्शनादीना प्रधानानामेव न्यासेनाभिसम्बन्ध स्यात, तद्विषयभावेनोपगृहीतानामप्रधानाना जीवादीना न स्यात् । तच्छब्दग्रहणे पुन क्रियमाणे सति सामर्थ्यात्प्रधानानामप्रधानाना च ग्रहण सिद्धं भवति ॥

एव नामादिभि प्रस्तीर्णानामधिकृताना तत्त्वाधिगम कुत. ? इत्यत इदमुच्यते --

॥ प्रमाणनयैरधिगमः ॥ ६ ॥

नामादिनिक्षेपविधिनोपक्षिप्ताना जीवादीना तत्त्व प्रमाणेभ्यो नयैश्चाधिगम्यते ॥ प्रमाणनया वक्ष्यमाणलक्षणविकल्पाः । तत्र प्रमाण द्विविध. स्वार्थ परार्थ च । तत्र स्वार्थ प्रमाण श्रुतवर्ज्यम् । श्रुत पुन स्वार्थ भवति परार्थ च ॥ ज्ञानात्मकं स्वार्थ वचनात्मक परार्थम् ॥ तद्विकल्पा नया. ॥ अत्राह-- नयशब्दस्य अल्पाच्तरत्वात्पूर्वनिपात प्राप्नोति ? नैष दोष । अभ्यर्हितत्वात्प्रमाणस्य तत्पूर्वनिपात । अभ्यर्हितत्व च सर्वतो बलीय । कुतोऽभ्यर्हितत्वम् ? नयप्ररूपणप्रभवयोनित्वात् ॥ एव ह्युक्त. प्रगृह्य प्रमाणत परिणतिविशेषादर्थावधारण नय इति । सकलविषयत्वाच्च प्रमाणस्य ॥ तथा चोक्त । "सकलादेश. प्रमाणाधीनो विकलादेशो नयाधीन इति" ॥ नयो द्विविध. । द्रव्यार्थिक पर्यायार्थिकश्च । पर्यायार्थिकनयेन पर्यायतत्त्वमधिगन्तव्यम् । इतरेषा नामस्थापनाद्रव्याणा द्रव्यार्थि-

फनयेन. सामान्यात्मकत्वात् ॥ द्रव्यमर्थ प्रयोजनमस्येत्यसौ द्रव्या-र्थिकः । पर्यायोऽर्थ प्रयोजनमस्येत्यसौ पर्यायार्थिक ॥ तत्सर्व समुदित प्रमाणेनाधिगन्तव्यम् ॥

एवं प्रमाणनयैरधिगताना जीवादीना पुनरप्यधिगमोपायान्तर-प्रदर्शनार्थमाह —

॥निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः॥७॥

निर्देश स्वरूपाभिधानम् । स्वामित्वमाधिपत्यम् । साधन-मुत्पत्तिनिमित्तम् । अधिकरणमधिष्ठानम् । स्थिति [illegible]-च्छेद । विधान प्रकार ॥ [१] तत्र सम्यग्दर्शन [illegible] प्रश्ने तत्त्वार्थश्रद्धानमिति निर्देशो नामादिर्वा ॥ [illegible] सम्यग्दर्शन कस्येत्युक्ते. सामान्येन जीवस्य ॥ विशेषेण [illegible] नुवादेन नरकगतौ सर्वासु पृथिवीषु नारकाणा [illegible] पशमिक क्षायोपशमिक चास्ति । प्रथमाया [illegible] प्तापर्याप्तकाना क्षायिक क्षायोपशमिक [illegible]

[illegible]

च पर्याप्तापर्याप्तकानामस्ति ॥ तिरश्चीनां क्षायिकं नास्ति । कुत इत्युक्ते मनुष्य· कर्मभूमिज एव दर्शनमोहक्षपणप्रारम्भको भवति । क्षपणप्रारम्भकालात्पूर्वं तिर्यक्षु बद्धायुष्कोऽपि उत्कृष्टभोगभूमितिर्यक्पुरुषेष्वेवोत्पद्यते । न तिर्यक्स्त्रीषु । द्रव्यवेदस्त्रीणा तासां क्षायिकासम्भवात् ॥ एव तिरश्चामप्यपर्याप्तकाना क्षायोपशमिकं ज्ञेयम् । न पर्याप्तकानाम् ॥ औपशमिक क्षायोपशमिक च पर्याप्तिकानामेव नापर्याप्तिकानाम् ॥ मनुष्यगतौ मनुष्याणां पर्याप्तापर्याप्तकानां क्षायिक क्षायोपशमिक चास्ति । औपशमिकं पर्याप्तकानामेव नापर्याप्तकानाम् ॥ मानुषीणा त्रितयमप्यस्ति पर्याप्तिकानामेव नापर्याप्तिकानाम् । क्षायिक पुनर्भाववेदेनैव ॥ देवगतौ सामान्येन देवाना पर्याप्तापर्याप्तकाना त्रितयमप्यस्ति । औपशमिकमपर्याप्तकाना कथमिति चेच्चारित्रमोहोपशमेन सह मृतान्प्रति ॥ विशेषेण भवनवासिव्यन्तरज्योतिष्काणा देवाना देवीना च सौधर्मैशानकल्पवासिनीना च क्षायिक नास्ति । तेषां पर्याप्तकानामौपशमिक क्षायोपशमिक चास्ति ॥ १ ॥ इन्द्रियानुवादेन पञ्चेन्द्रियाणा संज्ञिना त्रितयमप्यस्ति, नेतरेषाम्॥२॥ कायानुवादेन त्रसकायिकाना त्रितयमप्यस्ति, नेतरेषाम् ॥ ३ ॥ योगानुवादेन त्रयाणां योगिना त्रितयमप्यस्ति । अयोगिना क्षायिकमेव ॥ ४ ॥ वेदानुवादेन त्रिवेदाना त्रितयमप्यस्ति । अपगतवेदानामौपशमिक क्षायिक चास्ति ॥ ५ ॥ कषायानुवादेन चतुष्कषायाणा त्रितयमप्यस्ति । अकषायाणामौपशमिक क्षायिक चास्ति ॥ ६ ॥ ज्ञानानुवादेन आभिनिबोधिकश्रुतावधिमनःपर्ययज्ञानिनां त्रितयमप्यस्ति । केवलज्ञानिनां क्षायिकमेव ॥ ७ ॥ संयमानुवादेन सामायिकच्छेदोपस्थापनसंयताना त्रितयमप्यस्ति । परिहारविशुद्धिसंयतानामौपशमिक नास्ति । इतरत् द्वितयमप्यस्ति ।

सूक्ष्मसाम्पराययथाख्यातसंयतानामौपशमिकं क्षायिकं चास्ति । संयतासंयतानां च त्रितयमप्यस्ति ॥ ८ ॥ दर्शनानुवादेन चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनावधिदर्शनिनां त्रितयमप्यस्ति । केवलदर्शनिनां क्षायिकमेव ॥ ९ ॥ लेश्यानुवादेन षड्लेश्यानां त्रितयमप्यस्ति । अलेश्यानां क्षायिकमेव ॥ १० ॥ भव्यानुवादेन भव्यानां त्रितयमप्यस्ति, नाभव्यानाम् ॥ ११ ॥ सम्यक्त्वानुवादेन यत्र यत्सम्यग्दर्शनं तत्र तदेव ज्ञेयम् ॥ १२ ॥ सञ्ज्ञानुवादेन सञ्ज्ञिनां त्रितयमप्यस्ति । नासञ्ज्ञिनाम् । तदुभयव्यपदेशरहितानां क्षायिकमेव ॥ १३ ॥ आहारानुवादेन आहारकाणां त्रितयमप्यस्ति । अनाहारकाणां छद्मस्थानां त्रितयमप्यस्ति ॥ केवलिनां समुद्घातगतानां क्षायिकमेव ॥ १४ ॥ [२] साधनं द्विविधम्—आभ्यन्तरं बाह्यं च ॥ आभ्यन्तरं दर्शनमोहस्योपशमः क्षयः क्षयोपशमो वा । बाह्यं नारकाणां प्राक्चतुर्थ्याः सम्यग्दर्शनस्य साधनं केषाञ्चिज्जातिस्मरणं केषाञ्चिद्धर्मश्रवणं केषाञ्चिद्वेदनाभिभवः ॥ चतुर्थीमारभ्य आ सप्तम्या नारकाणां जातिस्मरणं वेदनाभिभवश्च ॥ तिरश्चां केषाञ्चिज्जातिस्मरणं केषाञ्चिद्धर्मश्रवणं केषाञ्चिज्जिनबिम्बदर्शनम् ॥ मनुष्याणामपि तथैव ॥ देवानां केषाञ्चिज्जातिस्मरणं केषाञ्चिद्धर्मश्रवणं केषाञ्चिज्जिनमहिमदर्शनं केषाञ्चिद्देवर्द्धिदर्शनम् ॥ एवं प्रागानतात् ॥ आनतप्राणतारणाच्युतदेवानां देवर्द्धिदर्शनं मुक्त्वाऽन्यत्त्रितयमप्यस्ति । नवग्रैवेयकवासिनां केषाञ्चिज्जातिस्मरणं केषाञ्चिद्धर्मश्रवणम् ॥ अनुदिशानुत्तरविमानवासिनामियं कल्पना न सम्भवति । प्रागेव गृहीतसम्यक्त्वानां

---

१ धर्मश्रुतिजातिस्मृतिसुरर्द्धिजिनमहिमदर्शनं बाह्यम् ॥ प्रथमदृशोऽगं विना सुरर्द्धीक्षयाऽऽनतादिभुवाम् ॥ १ ॥ ग्रैवेयकिणां पूर्वे द्वे सजिनार्चेक्षणे नरतिरश्चाम् ॥ सरुगभिभवे त्रिषु प्राक् श्वभ्रेष्वन्येषु सद्वितीया सा ॥ २ ॥

तत्रोत्पत्तेः ॥ [४] अधिकरणं द्विविधम् । आभ्यन्तरं बाह्यं च ॥ आभ्यन्तरं स्वस्वामिसम्बन्धार्ह एव आत्मा, विवक्षातः कारकप्रवृत्तेः ॥ बाह्यं लोकनाडी । सा कियती? । एकरज्जुविष्कम्भा चतुर्दशरज्ज्वायामा ॥ [५] स्थितिरौपशमिकस्य जघन्योत्कृष्टा चान्तर्मौहूर्तिकी । क्षायिकस्य संसारिणो जघन्यान्तर्मौहूर्तिकी । उत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सान्तर्मुहूर्ताष्टवर्षहीनपूर्वकोटिद्वयाधिकानि । मुक्तस्य सादिरपर्यवसाना । क्षायोपशमिकस्य जघन्याऽन्तर्मौहूर्तिकी । उत्कृष्टा षट्षष्टिसागरोपमाणि ॥ [६] विधानं सामान्यादेकं सम्यग्दर्शनम् । द्वितयं निसर्गजाधिगमजभेदात् । एवं संख्येया विकल्पाः शब्दतः ॥ असंख्येया अनन्ताश्च भवन्ति श्रद्धातृश्रद्धातव्यभेदात् ॥ एवमयं निर्देशादिविधिर्ज्ञानचारित्रयोर्जीवाजीवादिषु चागमानुसारेण योजयितव्यः ॥

---

१ आज्ञामार्गसमुद्भवमुपदेशात्सूत्रबीजसङ्क्षेपात् ॥ विस्तारार्थाभ्यां भवमवपरमावादिगाढे च ॥ १ ॥ इति दशविधम् ॥ अस्या आर्याया विवरणार्थं वृत्तत्रयमाह ॥ तथाहि ॥ स्रग्धरा ॥ आज्ञासम्यक्त्वमुक्तं यदुत विरुचितं वीतरागाज्ञयैव । त्यक्तग्रन्थप्रपञ्चं शिवममृतपथं श्रद्दधन्मोहशान्तेः ॥ मार्गश्रद्धानमाहुः पुरुषवरपुराणोपदेशोपयाता । या सञ्ज्ञानागमाब्धिप्रसृतिभिरुपदेशादिरादेशि दृष्टिः ॥ १ ॥ आकर्ण्याचारसूत्रं मुनिचरणविधेः सूचनं श्रद्दधानः । सूक्तोऽसौ सूत्रदृष्टिर्दुरधिगमगतेरर्थसार्थस्य बीजैः ॥ कैश्चिज्जातोपलब्धेरसमशमवशाद्बीजदृष्टिः पदार्थान् । सङ्क्षेपेणैव बुध्वा रुचिमुपगतवान् साधुसङ्क्षेपदृष्टिः ॥ २ ॥ यः श्रुत्वा द्वादशाङ्गीं कृतरुचिरिह तं विद्धि विस्तारदृष्टिम् । सञ्जातार्थात्कुतश्चित्प्रवचनवचनान्यन्तरेणार्थदृष्टिः ॥ दृष्टिः साङ्गाङ्गबाह्यप्रवचनमवगाह्योत्थिता याऽवगाढा । कैवल्यालोकितार्थे रुचिरिह परमावादिगाढेति रूढा ॥ ३ ॥ इति श्रीगुणभद्रभदन्तेनात्मानुशासनप्रारम्भे उक्तम् । एवं सङ्ख्येयविकल्पाः सम्यग्दर्शनप्ररूपकशब्दानां सङ्ख्यातत्वात् ॥

किमेतैरेव जीवादीनामधिगमो भवति उत अन्योऽप्यधिगमोपायोऽस्तीति परिपृष्टोऽस्तीत्याह—

॥सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावाल्पबहुत्वैश्च ॥८॥

सदित्यस्तित्वनिर्देश । प्रशंसादिषु वर्तमानो नेह गृह्यते । सङ्ख्या भेदगणना । क्षेत्र निवासो वर्तमानकालविषय । तदेव स्पर्शन त्रिकालगोचरम् । कालो द्विविध । मुख्यो व्यावहारिकश्च । तयोरुत्तरत्र निर्णयो वक्ष्यते । अन्तर विरहकाल । भाव औपशमिकादिलक्षण । अल्पबहुत्वमन्योऽन्यापेक्षया विशेषप्रतिपत्ति ॥ एतैश्च सम्यग्दर्शनादीना जीवादीना चाधिगमो वेदितव्य ॥ ननु च "निर्देशादेव सद्ग्रहण सिद्धम् । विधानग्रहणात्सङ्ख्यागति । अधिकरणग्रहणात्क्षेत्रस्पर्शनावबोध । स्थितिग्रहणात्कालसङ्ग्रह । भावो नामादिषु सङ्गृहीत एव । पुनरेषा किमर्थ ग्रहणमिति" ॥ सत्य, सिद्धम् । विनेयाशयवशात्तत्त्वदेशनाविकल्प ॥ केचित्संक्षेपरुचय । अपरे नातिसंक्षेपेण नातिविस्तरेण प्रतिपाद्या ॥ सर्वसत्त्वानुग्रहार्थो हि सता प्रयास इति अधिगमाभ्युपायभेदोद्देश कृत । इतरथा हि "प्रमाणनयैरधिगम" इत्यनेनैव निर्देशादितेषा ग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥ तत्र जीवद्रव्यमधिकृत्य सदाद्यनुयोगद्वारनिरूपण क्रियते ॥ जीवाश्चतुर्दशसु गुणस्थानेषु व्यवस्थिता ॥ १ मिथ्यादृष्टि । २ सासादनसम्यग्दृष्टि । ३ सम्यङ्मिथ्यादृष्टि । ४ असयतसम्यग्दृष्टि । ५ संयतासंयत । ६ प्रमत्तसंयत ।

---

१ [illegible] ।

२ [illegible] ॥

३ प्रदेशनार्थ ।

७ अप्रमत्तसंयत । ८ अपूर्वकरणस्थाने उपशमकः क्षपकः । ९ अनिवृत्तिबादरसाम्परायस्थाने उपशमकः क्षपकः । १० सूक्ष्मसाम्परायस्थाने उपशमकः क्षपकः । ११ उपशान्तकषायवीतरागछद्मस्थः । १२ क्षीणकषायवीतरागछद्मस्थः । १३ सयोगकेवली । १४ अयोगकेवली चेति ॥ एतेषामेव जीवसमासाना निरूपणार्थं चतुर्दशमार्गणास्थानानि ज्ञेयानि ॥ गती--न्द्रिय--काय--योग--वेद--कषाय--ज्ञान--संयम--दर्शन--लेश्या--भव्य--सम्यक्त्व संज्ञा--ऽऽहारका इति ॥ तत्र सत्प्ररूपणा द्विविधा, सामान्येन विशेषेण च ॥ सामान्येन तावत् अस्ति मिथ्यादृष्टिः । अस्ति सासादनसम्यग्दृष्टिरित्येवमादि ॥ विशेषेण — गत्यनुवादेन नरकगतौ सर्वासु पृथिवीषु आद्यानि चत्वारि गुणस्थानानि सन्ति । तिर्यग्गतौ तान्येव संयतासंयतस्थानाधिकानि सन्ति । मनुष्यगतौ चतुर्दशापि सन्ति । देवगतौ नारकवत् ॥ इन्द्रियानुवादेन एकेन्द्रियादिषु चतुरिन्द्रियपर्यन्तेषु एकमेव मिथ्यादृष्टिस्थानम् । पञ्चेन्द्रियेषु चतुर्दशापि सन्ति ॥ कायानुवादेन पृथिवीकायादिषु वनस्पतिकायान्तेषु एकमेव मिथ्यादृष्टिस्थानम् ॥ त्रसकायेषु चतुर्दशापि सन्ति ॥ योगानुवादेन त्रिषु योगेषु त्रयोदशगुणस्थानानि सन्ति । ततः परं अयोगकेवली ॥ वेदानुवादेन त्रिषु वेदेषु मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानि सन्ति । अपगतवेदेषु अनिवृत्तिबादराद्ययोगकेवल्यन्तानि ॥ कषायानुवा-

[illegible]

देन क्रोधमानमायासु मिथ्यादृष्ट्यादीनि अनिवृत्तिबादरस्थानान्तानि सन्ति। लोभकषाये तान्येव सूक्ष्मसाम्परायस्थानाधिकानि। अकषायः उपशान्तकषायः क्षीणकषायः सयोगकेवली अयोगकेवली च॥ ज्ञानानुवादेन मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानेषु मिथ्यादृष्टिः सासादनसम्यग्दृष्टिश्चास्ति। (१) आभिनिबोधिकश्रुतावधिज्ञानेषु असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि क्षीणकषायान्तानि सन्ति। मनःपर्ययज्ञाने प्रमत्तसंयतादयः क्षीणकषायान्ताः सन्ति। केवलज्ञाने सयोगोऽयोगश्च॥ संयमानुवादेन संयताः प्रमत्तादयोऽयोगकेवल्यन्ताः। सामायिकच्छेदोपस्थापनाशुद्धिसंयताः प्रमत्तादयोऽनिवृत्तिस्थानान्ताः। परिहारविशुद्धिसंयताः प्रमत्ताप्रमत्ताश्च। सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसंयता एकस्मिन्नेव सूक्ष्मसाम्परायस्थाने। यथाख्यातविहारशुद्धिसंयता उपशान्तकषायादयोऽयोगकेवल्यन्ताः। संयतासंयता एकस्मिन्नेव संयतासंयतस्थाने। असंयता आद्येषु चतुर्षु गुणस्थानेषु॥ दर्शनानुवादेन चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनयोर्मिथ्यादृष्ट्यादीनि क्षीणकषायान्तानि सन्ति। अवधिदर्शने असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि क्षीणकषायान्तानि। केवलदर्शने सयोगकेवली अयोगकेवली च॥ लेश्यानुवादेन कृष्णनीलकापोतलेश्यासु मिथ्यादृष्ट्यादीनि असंयतसम्यग्दृष्ट्यन्तानि सन्ति। तेजःपद्मलेश्ययोर्मिथ्यादृष्ट्यादीनि अप्रमत्तस्थानान्तानि। शुक्ललेश्यायां मिथ्यादृष्ट्यादीनि सयोगकेवल्यन्तानि। अलेश्या अयोगकेवलिनः॥ भव्यानुवादेन भव्येषु चतुर्दशापि सन्ति। अभव्या आद्य एव स्थाने॥ सम्यक्त्वानुवादेन क्षायिकसम्यक्त्वे असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि अयो-

---

[illegible]

१ [illegible]

गकेवल्यन्तानि सन्ति । क्षायोपशमिकसम्यक्त्वे असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि अप्रमत्तान्तानि । औपशमिकसम्यक्त्वे असयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि उपशान्तकपायान्तानि । सासादनसम्यग्दृष्टि सम्यङ्मिथ्यादृष्टिर्मिथ्यादृष्टिश्च स्वे स्वे स्थाने ॥ संज्ञानुवादेन सज्ञिपु द्वादशगुणस्थानानि क्षीणकपायान्तानि । असज्ञिपु एकमेव मिथ्यादृष्टिस्थानम् । तदुभयव्यपदेशरहित सयोगकेवली अयोगकेवली च ॥ आहारानुवादेन आहारकेपु मिथ्यादृष्ट्यादीनि सयोगकेवल्यन्तानि । अनाहारकेपु विग्रहगत्यापन्नेपु त्रीणि गुणस्थानानि, मिथ्यादृष्टिः सासादनसम्यग्दृष्टिरसयतसम्यग्दृष्टिश्च । समुद्घातगत सयोगकेवली अयोगकेवली च । सिद्धा परमेष्ठिन. अतीतगुणस्थानाः ॥ उक्ता सत्प्ररूपाणा ॥

सङ्ख्याप्ररूपणोच्यते— सा द्विविधा ॥ सामान्येन तावत् जीवा मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ता[1] । सासादनसम्यग्दृष्टय सम्यङ्मिथ्यादृष्टयोऽसयतसम्यग्दृष्टय. सयतासयताश्च पल्योपमासङ्ख्येयभागप्रमिताः ॥ प्रमत्तसयताः कोटीपृथक्त्वसङ्ख्यो[2]. । पृथक्त्वमित्यागमसज्ञा तिसृणा कोटीनामुपरि नवानामध ॥ अप्रमत्तसंयता संख्येयाः[3]।

---

१ तथाहि । द्वितीये गुणस्थाने द्विपञ्चाशद्गुणकोट्य ॥ ५२०००००० ॥ तृतीयगुणस्थाने चतुरधिकाः शतकोट्य ॥ १०४०००००० ॥ चतुर्थगुणस्थाने सप्तशतकोट्य ॥ ७०००००००० ॥ पञ्चमगुणस्थाने त्रयोदशकोट्यः॥ १३०००००० ॥ तथा चोक्तम् ॥ गाथा ॥ तेरहकोटी देसे बावण्णा सासणा मुणेयव्वा ॥ मिस्सम्मि य तद्दूगा असजदा सत्तसप्प कोडीओ ॥ १ ॥

२ तथापि प्रमत्तसंयता निर्द्धारयितुं शक्या । तेन तत्संख्या कथ्यते ॥ कोटीपञ्चकं त्रिनवतिलक्षा अष्टानवतिसहस्रा शतद्वय षट् च वेदितव्या ॥ ५९३९८२०६ ॥

३ सा संख्या न ज्ञायते इति चेदुच्यते ॥ कोटीद्वय षण्णवतिलक्षा नवनावतिसहस्रा शतमेकमधिकम् ॥ प्रमत्तसयतार्द्धपरिमाणा इत्यर्थ ॥ २९६९९१०० ॥

चत्वारः उपशमकाः प्रवेशेन एको वा द्वौ वा त्रयो वा । उत्कर्षेण चतुः-पञ्चाशत् स्वकालेन समुदिताः संख्येयाः ॥ चत्वारः क्षपका अयोग-केवलिनश्च प्रवेशेन एको वा द्वौ वा त्रयो वा । उत्कर्षेणाष्टोत्तरशत-संख्या । स्वकालेन समुदिताः संख्येयाः ॥ सयोगकेवलिनः प्रवेशेन एको वा द्वौ वा त्रयो वा । उत्कर्षेणाष्टोत्तरशतसंख्या । स्वकालेन समुदिताः शतसहस्रपृथक्त्वसंख्याः ॥ विशेषेण गत्यनुवादेन—(१) नरकगतौ प्रथमायां पृथिव्यां नारका मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः[1] प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः[2] ॥ द्वितीयादिष्वा सप्तम्या मिथ्या-दृष्टयः श्रेण्यसंख्येयभागप्रमिताः । स चासंख्येयभागः असं-ख्येया योजनकोट्यः । सर्वासु पृथिवीषु सासादनसम्यग्दृष्टयः सम्यङ्मिथ्यादृष्टयोऽसंयतसम्यग्दृष्टयश्च पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः ॥ तिर्यग्गतौ तिरश्चां मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः । सासादनसम्यग्दृष्टयः संयतासंयतान्ताः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः ॥ मनुष्यगतौ मनुष्या मिथ्यादृष्टयः श्रेण्यसंख्येयभागप्रमिताः । स चासंख्ये-यभागः असंख्येया योजनकोट्यः । सासादनसम्यग्दृष्ट्यादयः संयतासंयतान्ताः संख्येयाः । प्रमत्तादीनां सामान्योक्ता संख्या ॥ देवगतौ देवा मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभाग-प्रमिताः । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टयः प-ल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः ॥ (२) इन्द्रियानुवादेन— एकेन्द्रिया मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः । द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्चतुरिन्द्रिया असं-

---

१ अपूर्वकरणानिवृत्तिकरणसूक्ष्मसाम्परायोपशान्तकषायाश्चेति चत्वारः ॥

२ केयं श्रेणिरिति चेदुच्यते ॥ सप्तरज्जुमयी मुक्ताफलमालावदाका-शप्रदेशपंक्तिः श्रेणिरित्युच्यते ॥ नानाविशेष इत्यर्थः ॥

३ प्रतरासंख्येयभागप्रमिता इति यदुक्तं स प्रतरः कियान् भवति? । श्रेणिगुणिता श्रेणिः प्रतर उच्यते ॥ प्रतरासंख्यातभागप्रमित नामसंख्या-तानां श्रेणीनां यावन्तः प्रदेशास्तावन्तोऽत्र नारका इत्यर्थः ॥

गकेवल्यन्तानि सन्ति । क्षायोपशमिकसम्यक्त्वे असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि अप्रमत्तान्तानि । औपशमिकसम्यक्त्वे असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि उपशान्तकषायान्तानि । सासादनसम्यग्दृष्टिः सम्यङ्मिथ्यादृष्टिर्मिथ्यादृष्टिश्च स्वे स्वे स्थाने ॥ सञ्ज्ञानुवादेन सञ्ज्ञिषु द्वादशगुणस्थानानि क्षीणकषायान्तानि । असञ्ज्ञिषु एकमेव मिथ्यादृष्टिस्थानम् । तदुभयव्यपदेशरहितः सयोगकेवली अयोगकेवली च ॥ आहारानुवादेन आहारकेषु मिथ्यादृष्ट्यादीनि सयोगकेवल्यन्तानि । अनाहारकेषु विग्रहगत्यापन्नेषु त्रीणि गुणस्थानानि, मिथ्यादृष्टिः सासादनसम्यग्दृष्टिरसंयतसम्यग्दृष्टिश्च । समुद्घातगतः सयोगकेवली अयोगकेवली च । सिद्धाः परमेष्ठिनः अतीतगुणस्थानाः ॥ उक्ता सत्प्ररूपणा ॥

सङ्ख्याप्ररूपणोच्यते— सा द्विविधा ॥ सामान्येन तावत् जीवा मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः[1] । सासादनसम्यग्दृष्टयः सम्यङ्मिथ्यादृष्टयोऽसंयतसम्यग्दृष्टयः संयतासंयताश्च पल्योपमासङ्ख्येयभागप्रमिताः ॥ प्रमत्तसंयताः कोटीपृथक्त्वसङ्ख्याः[2] । पृथक्त्वमित्यागमसञ्ज्ञा तिसृणा कोटीनामुपरि नवानामधः ॥ अप्रमत्तसंयताः सङ्ख्येयाः[3] ।

१ तथाहि । द्वितीये गुणस्थाने द्विपञ्चाशद्गुणकोट्यः ॥ ५२०००००० ॥ तृतीयगुणस्थाने चतुरधिकाः शतकोट्यः ॥ १०४०००००० ॥ चतुर्थगुणस्थाने सप्तशतकोट्यः ॥ ७०००००००० ॥ पञ्चमगुणस्थाने त्रयोदशकोट्यः ॥ १३०००००००० ॥ तथा चोक्तम् ॥ गाथा ॥ तेरहकोटी देसे बावण्णा सासणा मुणेयव्वा ॥ मिस्सम्मि य तद्दूगा असंजदा सत्तसप्प कोडीओ ॥ १ ॥

२ तथापि प्रमत्तसंयता निर्द्धारयितुं शक्या । तेन तत्संख्या कथ्यते ॥ कोटीपञ्चकं त्रिनवतिलक्षा अष्टानवतिसहस्रा शतद्वयं षट् च वेदितव्या ॥ ५९३९८२०६ ॥

३ सा संख्या न ज्ञायते इति चेदुच्यते ॥ कोटीद्वयं षण्णवतिलक्षा नवनावतिसहस्राः शतमेकमधिकम् ॥ प्रमत्तसंयतार्द्धपरिमाणा इत्यर्थः ॥ २९६९९१०३ ॥

चत्वार उपशमका प्रवेशेन एको वा द्वौ वा त्रयो वा । उत्कर्षेण चतु.-पञ्चाशत् स्वकालेन समुदिता सख्येया ॥ चत्वार क्षपका अयोगकेवलिनश्च प्रवेशेन एको वा द्वौ वा त्रयो वा । उत्कर्षेणाष्टोत्तरशतसख्या । स्वकालेन समुदिता सख्येया ॥ सयोगकेवलिन प्रवेशेन एको वा द्वौ वा त्रयो वा । उत्कर्षेणाष्टोत्तरशतसख्या । स्वकालेन समुदिता शतसहस्रपृथक्त्वसख्या ॥ विशेषेण गत्यनुवादेन-- (१) नरकगतौ प्रथमाया पृथिव्या नारका मिथ्यादृष्टयोऽसख्येया श्रेणय प्रतरासख्येयभागप्रमिता ॥ द्वितीयादिष्वा सप्तम्या मिथ्यादृष्टय श्रेण्यसख्येयभागप्रमिता । स चासख्येयभाग असख्येया योजनकोटय । सर्वासु पृथिवीषु सासादनसम्यग्दृष्टय सम्यङ्मिथ्यादृष्टयोऽसयतसम्यग्दृष्टयश्च पल्योपमासख्येयभागप्रमिता ॥ तिर्यग्गतौ तिरश्चा मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ता । सासादनसम्यग्दृष्टय सयतासयतान्ता पल्योपमासख्येयभागप्रमिता ॥ मनुष्यगतौ मनुष्या मिथ्यादृष्टय श्रेण्यसख्येयभागप्रमिता । स चासख्येयभाग असख्येया योजनकोटय । सासादनसम्यग्दृष्ट्यादय सयतासयतान्ता सख्येया । प्रमत्तादीना सामान्योक्ता सख्या ॥ देवगतौ देवा मिथ्यादृष्टयोऽसख्येया श्रेण्य सख्येयभागप्रमिता । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसयतसम्यग्दृष्टय पल्योपमासख्येयभागप्रमिता ॥ २. इन्द्रियानुवादेन— एकेन्द्रिया मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ता । द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्चतुरिन्द्रिया अस-

---

१ [illegible]

२ [illegible]

३ [illegible]

गकेवल्यन्तानि सन्ति। क्षायोपशमिकसम्यक्त्वे असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि अप्रमत्तान्तानि। औपशमिकसम्यक्त्वे असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि उपशान्तकषायान्तानि। सासादनसम्यग्दृष्टिः सम्यग्मिथ्यादृष्टिर्मिथ्यादृष्टिश्च स्वे स्वे स्थाने ॥ संज्ञानुवादेन संज्ञिषु द्वादशगुणस्थानानि क्षीणकषायान्तानि। असंज्ञिषु एकमेव मिथ्यादृष्टिस्थानम्। तदुभयव्यपदेशरहितः सयोगकेवली अयोगकेवली च ॥ आहारानुवादेन आहारकेषु मिथ्यादृष्ट्यादीनि सयोगकेवल्यन्तानि। अनाहारकेषु विग्रहगत्यापन्नेषु त्रीणि गुणस्थानानि, मिथ्यादृष्टिः सासादनसम्यग्दृष्टिरसंयतसम्यग्दृष्टिश्च। समुद्घातगतः सयोगकेवली अयोगकेवली च। सिद्धाः परमेष्ठिनः अतीतगुणस्थानाः ॥ उक्ता सत्प्ररूपणा ॥

सङ्ख्याप्ररूपणोच्यते— सा द्विविधा ॥ सामान्येन तावत् जीवा मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः। सासादनसम्यग्दृष्टयः सम्यग्मिथ्यादृष्टयोऽसंयतसम्यग्दृष्टयः संयतासंयताश्च पल्योपमासङ्ख्येयभागप्रमिताः ॥ प्रमत्तसंयताः कोटीपृथक्त्वसङ्ख्याः। पृथक्त्वमित्यागमसंज्ञा तिसृणां कोटीनामुपरि नवानामधः ॥ अप्रमत्तसंयताः सङ्ख्येयाः।

---

१ तथाहि। द्वितीये गुणस्थाने द्विपञ्चाशद्गुणकोट्यः ॥ ५२०००००० ॥ तृतीयगुणस्थाने चतुरधिकाः शतकोट्यः ॥ १०४०००००० ॥ चतुर्थगुणस्थाने सप्तशतकोट्यः ॥ ७०००००००० ॥ पञ्चमगुणस्थाने त्रयोदशकोट्यः॥ १३०००००० ॥ तथा चोक्तम् ॥ गाथा ॥ तेरहकोटी देसे बावण्णा सासणा मुणेयव्वा ॥ मिस्सम्मि य तद्दूगा असंजदा सत्तसय कोडीओ ॥ १ ॥

२ तथापि प्रमत्तसंयता निर्द्धारयितुं शक्या। तेन तत्संख्या कथ्यते ॥ कोटीपञ्चकं त्रिनवतिलक्षा अष्टानवतिसहस्रा शतद्वयं षट् च वेदितव्या ॥ ५९३९८२०६ ॥

३ सा संख्या न ज्ञायते इति चेदुच्यते ॥ कोटीद्वयं षण्णवतिलक्षा नवनवतिसहस्रा शतमेकमधिकम् ॥ प्रमत्तसंयतार्द्धपरिमाणा इत्यर्थः ॥ २९६९९१०० ॥

चत्वार उपशमकाः प्रवेशेन एको वा द्वौ वा त्रयो वा। उत्कर्षेण चतुःपञ्चाशत्। स्वकालेन समुदिताः संख्येयाः॥ चत्वारः क्षपका अयोगकेवलिनश्च प्रवेशेन एको वा द्वौ वा त्रयो वा। उत्कर्षेणाष्टोत्तरशतसंख्याः। स्वकालेन समुदिताः संख्येयाः॥ सयोगकेवलिनः प्रवेशेन एको वा द्वौ वा त्रयो वा। उत्कर्षेणाष्टोत्तरशतसंख्याः। स्वकालेन समुदिताः शतसहस्रपृथक्त्वसंख्याः॥ विशेषेण गत्यनुवादेन (१) नरकगतौ प्रथमायां पृथिव्यां नारका मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः॥ द्वितीयादिषु सप्तम्यां [illegible] दृष्टयः श्रेण्यसंख्येयभागप्रमिताः। [illegible] संख्येया योजनकोट्यः। सर्वासु पृथिवीषु सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टयः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः॥ तिर्यग्गतौ तिर्यञ्चो मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः। सासादनसम्यग्दृष्ट्यादयः संयतासंयतान्ताः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः॥ मनुष्यगतौ मनुष्या मिथ्यादृष्टयः श्रेण्यसंख्येयभागप्रमिताः। [illegible] [illegible] संख्येया योजनकोट्यः। [illegible] संयतासंयतान्ताः संख्येयाः। प्रमत्तादीनां सामान्योक्ता संख्या॥ देवगतौ देवा मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः। सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टयः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः॥ इन्द्रियानुवादेन एकेन्द्रिया मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः [illegible]

[illegible]

ख्येया श्रेणय· प्रतरासख्येयभागप्रमिता । पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्टयोऽसख्येयाः श्रेणयः प्रतरासख्येयभागप्रमिता । सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्योऽयोगकेवल्यन्ता· सामान्योक्तसख्या· ॥ (३) कायानुवादेन— पृथिवीकायिका अप्कायिकास्तेज कायिका वायुकायिका असंख्येयलोका । वनस्पतिकायिका अनन्तानन्ताः । त्रसकायिकसख्या पञ्चेन्द्रियवत् ॥ (४) योगानुवादेन— मनोयोगिनो वाग्योगिनश्च मिथ्यादृष्टयोऽसख्येया श्रेणय प्रतरासंख्येयभागप्रमिता. । काययोगिषु मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ता· । त्रियोगिना सासादनसम्यग्दृष्ट्यादय सयतासयतान्ता पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः । प्रमत्तसंयतादय. सयोगकेवल्यन्ता. सख्येया. । अयोगकेवलिन सामान्योक्तसङ्ख्या. ॥ (५) वेदानुवादेन— स्त्रीवेदा. पुवेदाश्च मिथ्यादृष्टयोऽसङ्ख्येया. श्रेणय प्रतरासंख्येयभागप्रमिता. । नपुसकवेदा मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ता. । स्त्रीवेदा नपुसकवेदाश्च सासादनसम्यग्दृष्ट्यादय. संयतासयतान्ता सामान्योक्तसख्या. । प्रमत्तसयतादयोऽनिवृत्तिबादरान्ता. संख्येयाः । पुंवेदा. सासादनसम्यग्दृष्ट्यादय संयतासयतान्ता सामान्योक्तसंख्या. । प्रमत्तसंयतादयोऽनिवृत्तिबादरान्ता सामान्योक्तसख्याः। अपगतवेदा अनिवृत्तिबादरादयोऽयोगकेवल्यन्ता सामान्योक्तसंख्या. ॥ (६) कषायानुवादेन— क्रोधमानमायासु मिथ्यादृष्ट्यादय सयतासंयतान्ता. सामान्योक्तसख्या । प्रमत्तसंयतादयोऽनिवृत्तिबादरान्ताः सख्येया । लोभकषायाणामुक्त एव क्रम. । अयं तु विशेष— सूक्ष्मसाम्परायसयता सामान्योक्तसख्या. । अकषाया उपशान्तकषायादयोऽयोगकेवल्यन्ता सामान्योक्तसख्या ॥ (७) ज्ञानानुवादेन— मत्यज्ञानिन. श्रुताज्ञानिनश्च मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टयः सामान्योक्तसंख्या. । विभङ्गज्ञानिनो मिथ्या-

दृष्टयोऽसख्येया· श्रेणय प्रतरासख्येयभागप्रमिता । सासादन-
सम्यग्दृष्टय पल्योपमासख्येयभागप्रमिता । मतिश्रुतज्ञानिनोऽसयत-
सम्यग्दृष्ट्याद्य क्षीणकषायान्ता सामान्योक्तसख्या । अवधि-
ज्ञानिनोऽसयतसम्यग्दृष्टिसयतासयतान्ता सामान्योक्तसख्या । प्रम-
त्तसयतादय क्षीणकषायान्ता सख्येया । मन पर्ययज्ञानिन प्रम-
त्तसयतादयः क्षीणकषायान्ता सख्येया । केवलज्ञानिन सयोगा
अयोगाश्च सामान्योक्तसख्या ॥ (८) सयमानुवादेन सामा-
यिकच्छेदोपस्थापनशुद्धिसयता प्रमत्ताद्योऽनिवृत्तिबादरान्ता सा-
मान्योक्तसख्या । परिहारविशुद्धिसयता प्रमत्ताश्चाप्रमत्ताश्च सख्ये-
याः । सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसयता यथाख्यातविहारशुद्धिसयता सय-
तासयता असयताश्च सामान्योक्तसख्या ॥ (९) दर्शनानुवा-
देन चक्षुर्दर्शनिनो मिथ्यादृष्टयोऽसख्येया श्रेणय प्रतरासख्ये-
यभागप्रमिता । अचक्षुर्दर्शनिनो मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ता ।
उभये च सासादनसम्यग्दृष्ट्यादय क्षीणकषायान्ता सामान्यो-
क्तसख्या । अवधिदर्शनिनोऽवधिज्ञानिवत् । केवलदर्शनिन केव-
लज्ञानिवत् ॥ (१०) [illegible]
मिथ्यादृष्ट्याद्योऽ[illegible] । तेज
पद्मले[illegible] । प्र-
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । (११) [illegible]
[illegible]
(१२) [illegible]
[illegible]

ख्येया श्रेणय प्रतरासख्येयभागप्रमिता । पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्टयोऽसख्येया. श्रेणयः प्रतरासख्येयभागप्रमिताः । सासादनसम्यग्दृष्ट्यादयोऽयोगकेवल्यन्ता· सामान्योक्तसख्याः ॥ (३) कायानुवादेन— पृथिवीकायिका अप्कायिकास्तेज कायिका वायुकायिका असख्येयलोका । वनस्पतिकायिका अनन्तानन्ता. । त्रसकायिकसख्या पञ्चेन्द्रियवत् ॥ (४) योगानुवादेन— मनोयोगिनो वाग्योगिनश्च मिथ्यादृष्टयोऽसख्येया. श्रेणय. प्रतरासख्येयभागप्रमिता. । काययोगिषु मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ता. । त्रियोगिना सासादनसम्यग्दृष्ट्यादय सयतासयतान्ता. पल्योपमासख्येयभागप्रमिताः । प्रमत्तसंयतादय सयोगकेवल्यन्ता. सख्येया । अयोगकेवलिन सामान्योक्तसङ्ख्या. ॥ (५) वेदानुवादेन— स्त्रीवेदा पुवेदाश्च मिथ्यादृष्टयोऽसङ्ख्येया श्रेणय प्रतरासंख्येयभागप्रमिता । नपुसकवेदा मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ता. । स्त्रीवेदा नपुसकवेदाश्च सासादनसम्यग्दृष्ट्यादय. सयतासयतान्ता सामान्योक्तसंख्या । प्रमत्तसयतादयोऽनिवृत्तिबादरान्ता. सख्येया. । पुवेदा सासादनसम्यग्दृष्ट्यादय सयतासयतान्ता सामान्योक्तसंख्या । प्रमत्तसयतादयोऽनिवृत्तिबादरान्ता सामान्योक्तसख्या. । अपगतवेदा अनिवृत्तिबादरादयोऽयोगकेवल्यन्ता सामान्योक्तसंख्या ॥ (६) कषायानुवादेन— क्रोधमानमायासु मिथ्यादृष्ट्यादय सयतासयतान्ता सामान्योक्तसख्या. । प्रमत्तसयतादयोऽनिवृत्तिबादरान्ता सख्येया । लोभकषायाणामुक्त एव क्रम अय तु विशेष— सूक्ष्मसाम्परायसयता सामान्योक्तसंख्या अकषाया उपशान्तकषायादयोऽयोगकेवल्यन्ता सामान्योक्तसख्या । (७) ज्ञानानुवादेन— मत्यज्ञानिन श्रुताज्ञानिनश्च मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टयः सामान्योक्तसख्या । विभङ्गज्ञानिनो मिथ्या

दृष्टयोऽसङ्ख्येया श्रेणय प्रतरासङ्ख्येयभागप्रमिता । सासादन-
सम्यग्दृष्टय पल्योपमासङ्ख्येयभागप्रमिता [illegible]
सम्यग्दृष्ट्यादय क्षीणकषायान्ता सामान्योक्तसङ्ख्या । [illegible]
ज्ञानिनोऽसंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतान्ता सामान्यो[illegible]
त्तसंयतादय क्षीणकषायान्ता सङ्ख्येया । [illegible]
त्तसंयतादय क्षीणकषायान्ता स[illegible] । [illegible]
अयोगाश्च सामान्योक्तसङ्ख्या ॥ (८ [illegible]
थिक केवलोपशमकक्षपका [illegible]
मान्योक्तसङ्ख्या । परिहारविशुद्धि [illegible]
या । सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसंयता [illegible]
तासंयता [illegible] सामान्योक्त[illegible]
[illegible]
[illegible]भागप्रमिता । [illegible]

[illegible]

लोकस्यासंख्येयभागः समुद्घातेऽसंख्येया वा भागाः सर्वलोको वा ॥

विशेषेण—(१) गत्यनुवादेन नरकगतौ सर्वासु पृथिवीषु नारकाणां चतुर्षु गुणस्थानेषु लोकस्यासंख्येयभागः। तिर्यग्गतौ तिरश्चां मिथ्यादृष्ट्यादिसंयतासंयतान्तानां सामान्योक्तं क्षेत्रम्। मनुष्यगतौ मनुष्याणां मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां लोकस्यासंख्येयभागः। सयोगकेवलिनां सामान्योक्तं क्षेत्रम्। देवगतौ देवानां सर्वेषां चतुर्षु गुणस्थानेषु लोकस्यासंख्येयभागः ॥ (२) इन्द्रियानुवादेन—एकेन्द्रियाणां क्षेत्रं सर्वलोकः। विकलेन्द्रियाणां लोकस्यासंख्येयभागः। पञ्चेन्द्रियाणां मनुष्यवत् ॥ (३) कायानुवादेन—पृथिवीकायादिवनस्पतिकायिकान्तानां सर्वलोकः। त्रसकायिकानां पञ्चेन्द्रियवत्। (४) योगानुवादेन—वाङ्मानसयोगिनां मिथ्यादृष्ट्यादिसयोगकेवल्यन्तानां लोकस्यासंख्येयभागः। काय-

---

१ एकस्मिन्काले सम्भवतां पूर्वोक्तशतसहस्रपृथक्त्वसंख्यानां सयोगकेवलिनां स्वस्थानस्वस्थानविहारवत्स्वस्थानापेक्षया च लोकस्यासंख्येयभागः क्षेत्रम् ॥ असंख्येयभागा इति वचनेन प्रतरसमुद्घाते लोकस्यासंख्यातबहुभागमात्रं क्षेत्रमित्युक्तं ज्ञेयम् ॥ त्रिलोकसारे 'सत्तासीदी चदुस्सदेत्यादिना कथितेन सर्ववातवलयावरुद्धक्षेत्रेण (एतावता १०२४१९८७१४८७) सर्वलोकासंख्यातैकभागमात्रेण हीनस्य सर्वलोकस्य तत्क्षेत्रत्वात् ॥ लोकपूरणापेक्षया सर्वलोकः क्षेत्रम् ॥

२ असंख्येया वा भागा इति वाशब्देन समुद्घाते असंख्येयभागोऽपि परामृष्टः। तेन दण्डकपाटसमुद्घातयोर्लोकस्यासंख्येयभागः क्षेत्रमित्यवसेयम् ॥ तत्र आरोहणावरोहणापेक्षया उत्कर्षेण चत्वारि सयोगकेवलिनः सम्भवन्ति। तथापि क्षेत्रं लोकस्यासंख्येयभाग एव। उत्तरत्र सर्वत्र स्वस्थानादिपदानि यथासम्भवं योज्यानि ॥

३ भागहारभूतासंख्यातस्यानेकविधत्वेन क्षेत्रस्य तारतम्यसद्भावेऽपि लोकस्यासंख्येयभागत्वाविशेषात्समुद्घातवदिति वचनम् ॥

शान्तकषायान्ता' सङ्ख्येया. । चत्वार क्षपका सयोगकेवलिनोऽयोगकेवलिनश्च सामान्योक्तसङ्ख्या । क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिषु असयतसम्यग्दृष्ट्यादयोऽप्रमत्तान्ताः सामान्योक्तसङ्ख्या । औपशमिकसम्यग्दृष्टिषु असयतसम्यग्दृष्टिसयतासयता. पल्योपमासङ्ख्येयभागप्रमिताः। प्रमत्ताप्रमत्तसंयता सङ्ख्येया' । चत्वार औपशमिका सामान्योक्तसङ्ख्या। सासादनसम्यग्दृष्टय. सम्यङ्मिथ्यादृष्टयो मिथ्यादृष्टयश्च सामान्योक्तसङ्ख्या' ॥ (१३) सज्ञानुवादेन— सज्ञिषु मिथ्यादृष्ट्यादय. क्षीणकषायान्ताश्चक्षुर्दर्शनिवत् । असज्ञिनो मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ता । तदुभयव्यपदेशरहिता सामान्योक्तसङ्ख्या ॥ (१४) आहारानुवादेन— आहारकेषु मिथ्यादृष्ट्यादय. सयोगकेवल्यन्ता सामान्योक्तसङ्ख्या । अनाहारकेषु मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यसयतसम्यग्दृष्टय सामान्योक्तसङ्ख्या । सयोगकेवलिन. संख्येयाः । अयोगकेवलिन. सामान्योक्तसङ्ख्या । सङ्ख्या निर्णीता ॥

क्षेत्रमुच्यते— तत् द्विविधम् । सामान्येन विशेषेण च ॥ सामान्येन तावत् मिथ्यादृष्टीना सर्वलोक ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्यादीनामयोगकेवल्यन्ताना लोकस्यासङ्ख्येयभाग ॥ सयोगकेवलिना

---

१ स्वस्थानस्वस्थाने वेदनाकषायमारणान्तिकसमुद्घातेषु उपपादे च एवं पंचसु पदेषु सर्वलोके मिथ्यादृष्टीना क्षेत्रम् ॥

२ सासादनस्य असंयतसम्यग्दृष्टेश्च स्वस्थानस्वस्थानविहारवत् ॥ स्वस्था वेदनाकषायवैक्रियिकमारणान्तिकोपपादेषु लोकस्यासङ्ख्येयभाग क्षेत्रम् ॥ मिश्रस्य तैजसस्य मारण मारणान्तिकोपपादरहितेषु । तद्रहितत्व कुत इति चेत्तस्य मारणान्तिकसमुद्घाताभावात् । तदपि कुत ' सासादनसम्यग्दृष्ट्यादिषु मिश्रो न म्रियते ' इत्यनेन ' मिश्रा आहारकमिश्रका ' इत्यादिना च तयोः प्रतिषेधात् ॥ एवं देशसंयतादिषु आगमानुसारेणावबोद्धव्यम् ॥

दृष्ट्यन्ताना सामान्योक्त क्षेत्रम् । तेज पद्मलेश्याना मिथ्यादृ-
ष्ट्याद्यप्रमत्तान्ताना लोकस्यासख्येयभाग । शुक्ललेश्याना मिथ्या-
दृष्ट्यादिक्षीणकषायान्ताना लोकस्यासख्येयभाग । सयोगकेव
लिनामलेश्याना च सामान्योक्त क्षेत्रम् ॥ (११) भव्यानुवादेन
भव्याना चतुर्दशाना सामान्योक्त क्षेत्रम । अभव्याना सर्वलोक ॥
(१२) सम्यक्त्वानुवादेन – क्षायिकसम्यग्दृष्टीनामसयतसम्यग्दृ
ष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्ताना क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टीनामसयतसम्यग्दृ
ष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानामौपशमिकसम्यग्दृष्टीनामसयतसम्यग्दृष्ट्याद्युपशा
न्तकषायान्ताना सासादनसम्यग्दृष्टीना सम्यग्मिथ्यादृष्टीना च सामा
न्योक्त क्षेत्रम् (१३) सञ्ज्ञानुवादेन सञ्ज्ञिना चक्षुर्दर्श-
निवत् । असञ्ज्ञिना सर्वलोक । तदुभयव्यपदेशरहिताना सामा-
न्योक्त क्षेत्रम् ॥ (१४) आहारानुवादेन आहारकाणा
मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्ताना सामान्योक्त क्षेत्रम् । सयोग
केवलिना लोकस्यासख्येयभाग । अनाहारकाणा मिथ्यादृष्टिसा-
सादनसम्यग्दृष्ट्यसयतसम्यग्दृष्ट्ययोगकेवलिना सामान्योक्त क्षेत्रम्
। सयोगकेवलिना लोकस्यासख्येयभाग सर्वलोको वा । क्षेत्र-
निर्णय कृत ॥

स्पर्शनमुच्यते— तद् द्विविधम् । सामान्येन विशेषे-
ण च ॥ सामान्येन [illegible]

[illegible]

योगिना मिथ्यादृष्ट्यादिसयोगकेवल्यन्तानामयोगकेवलिनां च सामान्योक्त क्षेत्रम् ॥ (५) वेदानुवादेन — स्त्रीपुंवेदाना मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्ताना लोकस्यामख्येयभाग । नपुंसकवेदाना मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानामपगतवेदाना च सामान्योक्त क्षेत्रम ॥ (६) कषायानुवादेन— क्रोधमानमायाकषायाणा लोभकषायाणा च मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्ताना सूक्ष्मसाम्परायाणामकषायाणा च सामान्योक्त क्षेत्रम् ॥ (७) ज्ञानानुवादेन— मत्यज्ञानिश्रुताज्ञानिना मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टीना सामान्योक्त क्षेत्रम । विभङ्गज्ञानिना मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टीना लोकस्यासख्येयभाग । आभिनिबोधिकश्रुतावधिज्ञानिनामसयतसम्यग्दृष्ट्यादीना क्षीणकषायान्ताना मन पर्ययज्ञानिना च प्रमत्तादीना क्षीणकषायान्ताना केवलज्ञानिना सयोगानामयोगाना च सामान्योक्त क्षेत्रम ॥ (८) सयमानुवादेन— सामायिकच्छेदोपस्थापनाशुद्धिसयताना चतुर्णा परिहारविशुद्धिसयताना प्रमत्ताप्रमत्ताना सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसयताना यथाख्यातविहारशुद्धिसयताना चतुर्णा सयतासयतानामसयताना च चतुर्णा सामान्योक्त क्षेत्रम ॥ (९) दर्शनानुवादेन — चक्षुर्दर्शनिना मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्ताना लोकस्यासख्येयभाग । अचक्षुर्दर्शनिना मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्ताना सामान्योक्त क्षेत्रम । अवधिदर्शनिनामवधिज्ञानिवत् । केवलदर्शनिना केवलज्ञानिवत् ॥ (१०) लेश्यानुवादेन कृष्णनीलकापोतलेश्याना मिथ्यादृष्ट्याद्यसयतसम्य-

---

१ [illegible] ॥ [illegible]

स्पृष्टः। सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः[1] अष्टौ द्वादश वा चतुर्दशभागा देशोनाः। सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ वा चतुर्दशभागा देशोनाः। संयतासंयतैर्लोकस्यासंख्येयभागः षट् चतुर्दशभागा वा देशोनाः। प्रमत्तसंयतादीनामयोगकेवल्यन्तानां क्षेत्रवत्स्पर्शनम्॥ विशेषेण (१) गत्यनुवादेन— नरकगतौ प्रथमायां पृथिव्यां नारकैश्चतुर्गुणस्थानैर्लोकस्यासंख्येयभागः स्पृष्टः। द्वितीयादिषु प्राक्सप्तम्याः मिथ्यादृष्टिभिः सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः एकः द्वौ त्रयः चत्वारः पञ्च चतुर्दशभागा वा देशोनाः। सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः। सप्तम्यां पृथिव्यां मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः षट् चतुर्दशभागा वा देशोनाः। शेषैस्त्रिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः॥ तिर्यग्गतौ तिरश्चां तिर्यङ्मिथ्यादृष्टिभिः सर्वलोकः स्पृष्टः। सासादनसम्यग्दृष्टिभि-

---

१ तत्र स्वस्थानविहारापेक्षया सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः स्पृष्टः। एवमग्रेऽपि स्वस्थानविहारापेक्षया लोकस्यासंख्येयभागो ज्ञातव्यः। परस्थानविहारापेक्षया तु सासादनदेवानां प्रथमपृथिवीत्रये विहारात् रज्जुद्वयम्। अच्युतान्तोपरिविहारात् षड्रज्जवः। इत्यष्टौ द्वादश चतुर्दश भागा वा देशोना स्पृष्टाः॥ द्वादशभागाः कथं स्पृष्टा इति चेदुच्यते। सप्तमपृथिव्यां परित्यक्तसासादनादिगुणस्थान एव मारणान्तिकं विदधातीति नियमात्॥ षष्ठीतो मध्यलोके पञ्चरज्जवः। सासादनो मारणान्तिकं करोति। मध्यमलोकाच्च लोकाग्रे बादरपृथिवीकायिकबादराप्कायिकबादरवनस्पतिकायिकेषु उत्पद्यते इति सप्त रज्जव एव द्वादश रज्जवो भवन्ति। सासादनसम्यग्दृष्टिः वायुकायिकेषु तेजःकायिकेषु नरकेषु सर्वसूक्ष्मकायिकेषु चतुर्थस्थानकेषु नोत्पद्यत इति नियमः॥ तथा चोक्तम्॥ गाथा॥ 'वज्जिअ ठाणचउक्कं तेऊ वाऊ य णरय सुहुमं च॥ अण्णत्थ सव्वठाणे उववज्जदे सासणो जीवो॥ १॥' देशोना इति कथम्? केचित्प्रदेशाः सासादनसम्यग्दर्शनयुक्ता न भवन्तीति देशोनाः। एवमुत्तरत्र सर्वत्रापि वेदितव्यम्॥

र्लोकस्यासङ्ख्येयभागः सप्त चतुर्दशभागा वा देशोनाः । सम्यङ्मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः । असयतसम्यग्दृष्टिभिः सयतासयतैर्लोकस्यासङ्ख्येयभाग. षट् चतुर्दशभागा वा देशोनाः ॥ मनुष्यगतौ मनुष्यैर्मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासङ्ख्येयभागः सर्वलोको वा स्पृष्ट । सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासङ्ख्येयभागः सप्त चतुर्दशभागा वा देशोना । सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यादीनामयोगकेवल्यन्ताना क्षेत्रवत्स्पर्शनम् ॥ देवगतौ देवैर्मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासङ्ख्येयभाग· अष्टौ नव चतुर्दशभागा वा देशोनाः । सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसयतसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासङ्ख्येयभाग अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोना ॥ (२) इन्द्रियानुवादेन— एकेन्द्रियैः सर्वलोक· स्पृष्ट । विकलेन्द्रियैर्लोकस्यासङ्ख्येयभाग. सर्वलोको वा ॥ पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासङ्ख्येयभाग अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोना सर्वलोको वा । शेषाणा सामान्योक्त स्पर्शनम् ॥ (३) कायानुवादेन— स्थावरकायिकै सर्वलोकः स्पृष्ट ॥ त्रसकायिकाना पञ्चेन्द्रियवत् स्पर्शनम् ॥ (४) योगानुवादेन— वाङ्मानसयोगिभिर्मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासङ्ख्येयभाग अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोना सर्वलोको वा । सासादनसम्यग्दृष्ट्यादीना क्षीणकषायान्ताना सामान्योक्त स्पर्शनम् । सयोगकेवलिना लोकस्यासङ्ख्येयभाग ॥ काययोगिना मिथ्यादृष्ट्यादीना सयोगकेवल्यन्तानामयोगकेवलिना च सामान्योक्त स्पर्शनम् ॥ (५) वेदानुवादेन — स्त्रीपुवेदैर्मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासङ्ख्येयभाग स्पृष्ट अष्टौ नव चतुर्दशभागा वा देशोना सर्वलोको वा । नपुंसकवेदेषु मिथ्यादृष्टीना सासादनसम्यग्दृष्टीना च सामान्योक्तं स्पर्शनम् । सम्यङ्मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासङ्ख्येयभाग. स्पृष्ट· । सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभाग. अष्टौ

नव चतुर्दशभागा वा देशोनाः । सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां सामान्योक्तं स्पर्शनम् । असंयतसम्यग्दृष्टिभिः संयतासंयतैर्लोकस्यासंख्येयभागः षट् चतुर्दशभागा वा देशोनाः । प्रमत्ताद्यनिवृत्तिबादरान्तानामपगतवेदानां च सामान्योक्तं स्पर्शनम् ॥ (६) कषायानुवादेन चतुष्कषायाणामकषायाणां च सामान्योक्तं स्पर्शनम् ॥ (७) ज्ञानानुवादेन — मत्यज्ञानिश्रुताज्ञानिनां मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टीनां सामान्योक्तं स्पर्शनम् । विभङ्गज्ञानिनां मिथ्यादृष्टीनां लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः सर्वलोको वा । सासादनसम्यग्दृष्टीनां सामान्योक्तं स्पर्शनम् । आभिनिबोधिकश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलज्ञानिनां सामान्योक्तं स्पर्शनम् । (८) संयमानुवादेन— संयतानां सर्वेषां संयतासंयतानामसंयतानां च सामान्योक्तं स्पर्शनम् ॥ (९) दर्शनानुवादेन — चक्षुर्दर्शनिनां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां पञ्चेन्द्रियवत् । अचक्षुर्दर्शनिनां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानामवधिकेवलदर्शनिनां च सामान्योक्तं स्पर्शनम् ॥ (१०) लेश्यानुवादेन--- कृष्णनीलकापोतलेश्यैर्मिथ्यादृष्टिभिः सर्वलोकः स्पृष्टः । सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः पञ्च चत्वारो द्वौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः । द्वादशभागाः कुतो न लभ्यन्ते इति चेत् तत्रावस्थितलेश्यापेक्षया

१ मनुष्यतिर्यग्विभङ्गज्ञानिभिः क्रियमाणमारणान्तिकापेक्षया सर्वलोक इति वचनम् ॥ देवानां नव चतुर्दशभागा इति पूर्वमुक्तत्वात् ॥

२ मिथ्यादृष्ट्यासंयतसम्यग्दृष्ट्यन्तानाम् ॥

३ काओ काओ काओ णीळा णीळा य णीळकिण्हा य । किण्हा य परमकिण्हा लेस्सा पढमादिपुढवीणं ॥१॥ अस्या गाथाया अर्थः कथ्यते— प्रथमाया पृथिव्या नारकाणां जघन्या कपोतलेश्या भवति ॥ द्वितीयाया मध्यमा । तृतीयायामधस्त्विन्द्रकेषु उत्कृष्टा । सैव चरमेन्द्रके उत्कृष्टा तत्रैव च केषांचिन्नारकाणां जघन्या नीललेश्या च भवति ।

प्रमत्तादिसयोगकेवल्यन्ताना अलेश्याना च सामान्योक्त स्पर्शनम् ॥ (११) भव्यानुवादेन— भव्याना मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्ताना सामान्योक्त स्पर्शनम् । अभव्यै सर्वलोक. स्पृष्ट ॥ [१२] सम्यक्त्वानुवादेन — क्षायिकसम्यग्दृष्टीनामसयतसम्यग्दृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्ताना सामान्योक्तम् । किंतु सयतासयताना लोकस्यासख्येयभाग । क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टीना सामान्योक्तम्

हवन्ति [1]भागा वा ॥१॥ सव्वो वा खलु लोगो [2]फासो होदित्ति णिद्दिट्ठो इति । ननु पद्मानुत्तरपर्यन्त शुक्लेश्यासद्भावेन ततोऽध शुक्लेश्यासयतसम्यग्दृष्टिभिरपपादपरिणतैः स्पृष्टत्वात् देशोनसप्तचतुर्दशभागा इति वचनं युक्त । न युक्त, मनुष्यक्षेत्रवर्तिमनुष्याणामेव तत्रोत्पत्ते । तत प्रच्युतानामपि मनुष्यक्षेत्रे एवोत्पत्तेर्लोकासख्येयभागेऽन्तर्भावात् । एकरज्जुविष्कम्भे सर्वत्र स्पर्शाभावात् । कल्पातीताना विहाराभावाच्च । ननु " सदरसहस्सारगो त्ति तिरियदुग तिरियाऊ वो उज्जोज अत्थि तदो णत्थि सदर चऊ इति गोमट्टसारकर्मकाण्डग्रन्थोक्तगन्धाधिकारगाथया सहस्रारकल्पादुपरितनदेवाना तिर्यगायुष्याद्विबन्धाभावकथनात्तिर्यगतिवक्षत्यभावोऽवगम्यते । तथा च मनुष्येष्वेवोत्पत्तावपि स्वयम्प्रभाचलबहिर्वर्तितिर्यक्षामच्युतपर्यन्तमुत्पत्तिसद्भावात् । अन्यथा सामान्यस्पर्शकथनावसरे देशसयतापेक्षया षट्चतुर्दशभागकथनानुपपत्तेर्लोकासख्येयभागकथनप्रसगात्क्षायिकसम्यग्दृष्टिदेशसयतवदानताद्यच्युतपर्यन्तदेवाना विहारवत्त्वाच्च कल्पातीतानामेव क्रमो नास्तीति लोकासख्येयभाग एवेत्यवगन्तव्यम् ॥

१ प्राक्सामान्यकथनावसरे देशसयतस्य षट् चतुर्दशभागा इत्युक्तम् । इदानीं क्षायिकसम्यग्दृष्टिदेशसयतापेक्षया लोकासंख्येयभाग इति कथ्यते । तत्कुत इति चेत्— मानुषोत्तरपर्वतबहिर्वर्तितिर्यक्षु सर्वत्र क्षायिकसम्यक्त्वाभावात् । तत्र तदभावश्च ' ॥ दसणमोहक्खवणापट्ठवगो कम्मभूमिजो मणुसो ॥ तित्थयरपादमूले केवलिसुदकेवलीमूले ॥ . इति गोम० जीवकाण्डे सम्यक्त्वमार्गणाधिकारे कथ्यते । प्राग्बद्धतिर्यगायुषा ... भोगभूमितिर्यक्ष्वेवोत्पत्तेस्तत्र क्षायिकसम्यक्त्वाभाव एव । " चत्तारि वि खेत्ताइ आउगबंधेण होइ सम्मत्तं । अणुवदमहव्वदाइ ण लहइ देवाउगं मोत्तुम् ॥ . इति गो० क० ... काण्डे ३३४ तमगाथावचनात्तिर्यगायुर्बन्धेऽपि सम्यक्त्वग्रहणे ... त्यवगन्तव्यम् ॥

1 प्रतरस्पृष्टाति । 2 लोकपूरणस्पृष्टाते ।

॥ औपशमिकसम्यक्त्वानामसंयतसम्यग्दृष्टीनां सामान्योक्तम् । शेषाणां लोकस्यासंख्येयभागः । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्टिमिथ्यादृष्टीनां सामान्योक्तम् ॥ (१३) सञ्ज्ञानुवादेन-सञ्ज्ञिनां चक्षुर्दर्शनिवत् । असञ्ज्ञिभिः सर्वलोकः स्पृष्टः । तदुभयव्यपदेशरहितानां सामान्योक्तम् ॥ (१४) आहारानुवादेन—आहारकाणां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तम् । सयोगकेवलिनां लोकस्यासंख्येयभागः ॥ अनाहारकेषु मिथ्यादृष्टिभिः सर्वलोकः स्पृष्टः । सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः एकादश

---

१ शेषाणां लोकासंख्येयभाग इत्यनेन उपशमसम्यग्दृष्टिदेशसंयतापेक्षयापि लोकासंख्येयभागकथनान्मनुष्यक्षेत्रबहिर्वर्त्युपशमसम्यग्दृष्टीनां मरणरहितानां मारणान्तिकाभावोऽप्यवगम्यते । अन्यथा तदपेक्षया षट् चतुर्दशभागा इति कथयन्ति । मनुष्यक्षेत्रवर्तिद्वितीयोपशमसम्यग्दृष्टीनां मरणमस्ति । मारणान्तिकोऽस्ति नास्तीत्येव नास्माकं निश्चयः । उपदेशाभावात् । यद्यस्ति तदपि लोकासंख्येयभागेऽन्तर्भावः । मनुष्यक्षेत्राद् बहिरभावात् ॥

२ स्वस्थानवर्तिनां दण्डकवाटसमुद्घातवर्तिनां च ॥

३ षष्ठपृथ्वीपर्यन्तवर्तिसासादनानां मध्यलोके उत्पत्तिरस्ति । मध्यलोकवर्तिनामच्युतकल्पपर्यन्तमुत्पत्तिरस्ति । तत उपपादपरिणतैस्तैस्तावत्क्षेत्रं स्पृष्टम् । तत एकादश चतुर्दशभागा अनाहारकसासादनापेक्षयेति सुगमम् । यदि ग्रैवेयकपर्यन्तं तेषामुत्पत्तिरस्ति तथापि लोकासंख्येयभागेऽन्तर्भावः । मनुष्याणामेव ग्रैवेयकेषूत्पत्तिः ॥ ननु सामान्यकथनावसरे सासादनापेक्षया द्वादश चतुर्दशभागा इत्युक्तं तत्कथमेव कथ्यन्ते ? तत्र सासादना अष्टमपृथ्वीपर्यन्तं मारणान्तिकं कृत्वा मिथ्यात्वपरिणामेन म्रियन्ते । तत आहारके सासादनैरच्युतादुपरि [illegible] स्पृष्टम् । अच्युतादधः षष्ठपृथ्वीपर्यन्तं [illegible] स्पृष्टम् । [illegible] भवति ॥ [illegible] मिथ्यात्वपरिणामेनैव म्रियन्ते (इति) कुतो [illegible] इति चेत्— [illegible] सासादनानुत्पत्तिप्रतिपादनात् ॥ [illegible] मिथ्या[illegible] [illegible] चतुर्दशभागा [illegible] ॥

चतुर्दशभागा वा देशोना । सयोगकेवलिना लोकस्यासङ्ख्येयभागः सर्वलोको वा । अयोगकेवलिना लोकस्यासङ्ख्येयभागः ॥ स्पर्शनं व्याख्यातम् ॥

कालः प्रस्तूयते ॥ स द्विविधः सामान्येन विशेषेण च । सामान्येन तावत्-- मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवापेक्षया त्रयो भङ्गाः । अनादिरपर्यवसानः अनादिसपर्यवसानः सादिसपर्यवसानश्चेति ॥ तत्र सादिः सपर्यवसानो जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणार्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण पल्योपमासङ्ख्येयभागः ॥ एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण षडावलिकाः ॥ सम्यङ्मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्ये-

---

१ प्रतरलोकपूरणसमुद्घातकालेन ॥ २ आहारानाहारका [illegible] गाथा ॥ विग्गहगतिमावण्णा केवलिणो समुहदो अजोगी य । सिद्धा य अणाहारा सेसा आहारिणो जीवा ॥ १ ॥

३ अनादिरपर्यवसानो मिथ्यात्वकालः अभव्येषु । अनादिमिथ्यादृष्टिः [illegible] भव्यः प्रथमोपशमसम्यक्त्वं [illegible] तस्य [illegible] अनादिसपर्यवसानः । [illegible] सादिसपर्यवसानम् ॥

४ [illegible] मुहूर्तं [illegible] मिथ्यात्वं [illegible] परिणमति स [illegible] भवति ॥ [illegible] ॥

५ [illegible]

॥ औपशमिकसम्यक्त्वानामसंयतसम्यग्दृष्टीनां सामान्योक्तम् । शेषाणां लोकस्यासंख्येयभाग । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्टिमिथ्यादृष्टीनां सामान्योक्तम् ॥ (१३) संज्ञानुवादेन-सञ्ज्ञिनां चक्षुर्दर्शनिवत् । असञ्ज्ञिभि सर्वलोक स्पृष्ट । तदुभयव्यपदेशरहितानां सामान्योक्तम ॥ (१४) आहारानुवादेन— आहारकाणां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तम् । सयोगकेवलिनां लोकस्यासंख्येयभाग ॥ अनाहारकेषु मिथ्यादृष्टिभि. सर्वलोकः स्पृष्ट । सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभाग. एकादश

---

१ शेषाणां लोकासंख्येयभाग इत्यनेन उपशमसम्यग्दृष्टिदेशसंयतापेक्षयापि लोकासंख्येयभागकथनान्मनुष्यक्षेत्रबहिर्नोपशमसम्यग्दृष्टीनां मरणरहितानां मारणान्तिकाभावोऽप्यवगम्यते । अन्यथा तदपेक्षया षट् चतुर्दशभागा इति कथयन्ति । मनुष्यक्षेत्रवर्तिद्वितीयोपशमसम्यग्दृष्टीनां मरणमस्ति । मारणान्तिकोऽस्ति नास्तीत्यत्र नास्माकं निश्चय । उपदेशाभावात् । यद्यस्ति तदपि लोकासंख्येयभागेऽन्तर्भाव । मनुष्यक्षेत्राद् बहिरभावात् ॥

२ स्वस्थानवर्तिनां दण्डकवाटसमुद्घातवर्तिनां च ॥

३ षष्ठपृथ्वीपर्यन्तवर्तिसासादनानां मध्यलोके उत्पत्तिरस्ति । मध्यलोकवर्तिनामच्युतकल्पपर्यन्तमुत्पत्तिरस्ति । तत उपपादपरिणतैस्तैस्तावत्क्षेत्रं स्पृष्टम् । तत एकादश चतुर्दशभागा अनाहारकसासादनापेक्षयेति सुगमम् । यदि ग्रैवेयकपर्यन्तं तेषामुत्पत्तिरस्ति तथापि लोकासंख्येयभागेऽन्तर्भाव । मनुष्याणामेव ग्रैवेयकेषूत्पत्ति ॥ ननु सामान्यकथनावसरे सासादनापेक्षया द्वादश चतुर्दशभागा इत्युक्तं तत्सम्भव कथमिति चेत्— सासादना अष्टमपृथ्वीपर्यन्तं मारणान्तिकं कृत्वा मिथ्यात्वपरिणामेन म्रियन्ते । तत आहारकै सासादनैरच्युतादुपरि अष्टमपृथ्वीपर्यन्तं क्षेत्रं स्पृष्टम् । अच्युतादध षष्ठपृथ्वीपर्यन्तमाहारकैरनाहारकैरपि तै स्पृष्टम् । एतदपेक्षया तत्सम्भवो भवति ॥ अष्टमपृथिव्यामुत्पद्यमानसासादन मिथ्यापरिणामेनैव म्रियत (इति) कुतो नियम इति चेत्— एतैराचार्यैरेकविकलेन्द्रियेषु सासादनानुत्पत्तिपक्षाङ्गीकरणात् ॥ कथमेषा प्रतीतिरिति चेत्- पूर्वमेकविकलेन्द्रिये एकमेव मिथ्यादृष्टिगुणस्थानमित्युक्तत्वात्पूर्वं तिर्यङ्मनुष्यसासादनापेक्षया सप्त चतुर्दशभागा इत्युक्तं तदप्यत्रोक्तमारणान्तिकापेक्षयेत्यवगन्तव्यम् ॥

नान्तर्मुहूर्त्तः । उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः ॥ एकजीवं प्रति जघन्यः उत्कृष्टश्चान्तर्मुहूर्त्तः ॥ असयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीव प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त. "॥ तिण्णि सहस्सा सत्त य सदाणि तेहत्तरि च उस्सासा । एसो हवइ मुहुत्तो सव्वेसि चेव मणुयाणम् ॥" उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंश-सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ सयतासयतस्य नानाजीवापेक्षया सर्वः काल. । एकजीव प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त. । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना । प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया सर्व काल । एकजीव प्रति जघन्येनैक. समय ॥ उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्त. ॥ चतुर्णामुपशमकाना नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्येनैक· समय. । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्त । चतुर्णा क्षपकाणामयो-

---

१ त्रीणि सहस्राणि सप्त शतानि त्र्यधिकसप्ततिरुच्छ्वासा मुहूर्त्ते कथ्यते३७७३

२ य कश्चित्सयमी सम्प्राप्तमृति सर्वार्थसिद्धावुत्पन्नस्तत्र स्वस्थितिं जीवित्वा ततो मनुष्यगतावुत्पन्नो यावद्देशसयम सकलसयम वा गृह्णाति तावत्साधिकत्रय-स्त्रिंशत्सागरोपमकालोऽसयतसम्यग्दृष्टेरुत्कृकालो वेदितव्य । यद्यपि "वेदग-म्मत्तट्ठिदि जहण्णमेतामुहुत्तमुक्कस्स । छासट्ठिसायरुवमा णिद्दिट्ठा मणुवदेवहवे ।" इति गाथोदितप्रकारेण वेदकसम्यक्त्वस्य उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमपर्यन्त स्थितिसम्भवेऽपि असंयमेन सह त वत्काल तस्यावस्थानासम्भवात् । मध्ये देशसंयमसकलसंयमयो. प्राप्तिसम्भवादिह तस्योत्कृष्टत्वेनाग्रहणम् । इह खल्व-संयतसम्यग्दृष्टिकाल परीक्षितुमुपक्रान्तो न तु सम्यक्त्वकाल ॥

३ वर्षाष्टक शैशवमतीत्य गृहीतदेशसयम पूर्वकोट्यायुर्यो जीव आमर-णाद्देशसयम पालयति तदपेक्षया देशोनपूर्वकोटी देशसयतकाल ॥

४ नन्वेव मिथ्यादृष्टेरप्येकसमय कस्मान्न सम्भवतीत्यनुपपन्नम् । कोऽर्थ ? मिथ्यादृष्टेरेकसमय कालो न घटते इत्यर्थ । कस्मात् ? प्रतिपन्नमिथ्यात्वस्यान्त-र्मुहूर्तमध्ये मरणासम्भवात् । तदुक्तम् मिथ्यात्वे दर्शनात्प्राप्ते नास्त्यनन्ता-नुबन्धिनाम् । यावदकालिकापाकान्तर्मुहूर्त्ते मृतिर्न च ॥ १ ॥ सम्यङ्मिथ्या-दृष्टेः परिमाणकाले तद्गुणस्य नत्यागान्नैकसमय सम्भवतीति प्रतिपन्नासयत-संयतासंयतगुणोऽप्यन्तर्मुहूर्तमध्ये न म्रियते । अतोऽसयतसयतासयतयोरप्ये-कसमयो न भवति ॥

गतौ मनुष्येषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्व कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः । एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण षडावलिकाः ॥ सम्यग्मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्यश्चोत्कृष्टश्चान्तर्मुहूर्तः ॥ असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि सातिरेकाणि ॥ शेषाणां सामान्योक्तः कालः ॥ देवगतौ देवेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणैकत्रिंशत्सागरोपमाणि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेः सम्यग्मिथ्यादृष्टेश्च सामान्योक्तः कालः ॥ असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि ॥ (२) इन्द्रियानुवादेन— एकेन्द्रियाणां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येन क्षुद्रभवग्रह-

---

१ यः कश्चिन्मनुष्यो बद्धमनुष्यायुष्कः पश्चात् गृहीतसम्यक्त्वः उत्तमभोगभूमावुत्पद्यते तदपेक्षया सातिरेकाणि त्रिपल्योपमानि प्राक्तनमनुष्यभवसम्बन्धिना सम्यक्त्वग्रहणोत्तरकालवर्तिनायुषा आधिकानि, यतो विग्रहगतावपि मनुष्यगतिनामकर्मोदयोपेतत्वेन मनुष्यत्वापरित्यागत्वात् ॥

२ तत्कीदृशामिति चेत्— उक्तलक्षणमुहूर्तमध्ये तावदेकेन्द्रियो भूत्वा कश्चिज्जीवः षट्षष्टिसहस्रद्वात्रिंशदधिकशतपरिमाणानि ६६१३२जन्ममरणान्यनुभवति तथा स एव जीवस्तस्यैव मुहूर्तस्य मध्ये द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियो भूत्वा यथासंख्यमशीतिषष्टिचत्वारिंशच्चतुर्विंशतिजन्ममरणान्यनुभवति । सर्वेऽप्येते समुदिता क्षुद्रभवा एतावन्त एव भवन्ति ६६३३६ ॥ उक्तं च गोमट्टसारे— तिण्णिसया छत्तीसा छावट्ठिसहस्सगाणि मरणाणि ॥ एअंदियखुद्दभवा हवंति अंतोमुहुत्तस्स ॥ १ ॥ वियलिंदिएसु सीदिं ८० सट्ठि ६० चालीस ४० मेव

णम् । उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसङ्ख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः ॥ विकलेन्द्रियाणां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेण सङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि ॥ पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकम् ॥ शेषाणां सामान्योक्तः कालः ॥ (३) कायानुवादेन — पृथिव्यप्तेजोवायुकायिकानां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेणासङ्ख्येयः कालः ॥ वनस्पतिकायिकानामेकेन्द्रियवत् ॥ त्रसकायिकेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिके । शेषाणां पञ्चेन्द्रियवत् ॥ (४) योगानुवादेन— वाङ्मानसयोगिषु मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तसयोगकेवलिनां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेः सामान्योक्तः कालः ॥ सम्यङ्मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण पल्योपमासङ्ख्येयभागः । एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ चतुर्णामुपशमकानां क्षपकाणां च नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ काययोगिषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः

जाणाहि ॥ पंचेंदी चउवीसा २४ खुद्दभवंतोमुहुत्तम्म ॥ यदा चैव मुहूर्तस्य मध्ये एतावन्ति जन्ममरणानि भवन्ति तदेकस्मिन्नुच्छ्वासे अष्टादश जन्ममरणानि लभन्ते । तदेकस्य क्षुद्रभवसंज्ञा ॥

१ उत्कर्षेण अनन्तकालोऽसंख्यातपुद्गलपरिवर्तनलक्षणो निरन्तरमेकेन्द्रियत्वेन भूत्वा पुनर्भवात्ततो विकलेन्द्रियः पञ्चेन्द्रियो वा भवति ॥

गतौ मनुष्येषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः । एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण षडावलिकाः ॥ सम्यग्मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्यश्चोत्कृष्टश्चान्तर्मुहूर्तः ॥ असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि सातिरेकाणि ॥ शेषाणां सामान्योक्तः कालः ॥ देवगतौ देवेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणैकत्रिंशत्सागरोपमाणि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेः सम्यग्मिथ्यादृष्टेश्च सामान्योक्तः कालः ॥ असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः ॥ एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि ॥ (२) इन्द्रियानुवादेन— एकेन्द्रियाणां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येन क्षुद्रभवग्रह-

---

१ यः कश्चिन्मनुष्यो बद्धमनुष्यायुष्कः पश्चात् गृहीतसम्यक्त्वः उत्तमभोगभूमावुत्पद्यते तदपेक्षया सातिरेकाणि त्रिपल्योपमानि प्राक्तनमनुष्यभवसम्बन्धिना सम्यक्त्वग्रहणोत्तरकालवर्तिनायुषा अधिकानि, यतो विग्रहगतावपि मनुष्यगतिनामकर्मोदयोपलम्भेन मनुष्यत्वापरित्यागत्वात् ॥

२ तत्कथमिति चेत्— उत्कृष्टमन्तर्मुहूर्तं यः तावदेकेन्द्रियो भूत्वा पृथिवीजीवः षट्षष्टिसहस्रद्वात्रिंशदधिकशतसंख्यानि ६६१३२ जन्ममरणान्यनुभवति तथा स एव जीवस्तस्मिन्नेव मुहूर्तस्य मध्ये द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियो भूत्वा यथासंख्यमशीतिषष्टिचत्वारिंशच्चतुर्विंशतिजन्ममरणान्यनुभवति । सर्वेऽप्येते समुदिताः क्षुद्रभवा एतावन्त एव भवन्ति ६६३३६ ॥ उक्तं च गोम्मटसारे— तिण्णिसया छत्तीसा छावट्ठिसहस्सगाणि मरणाणि ॥ एवदियमुहुत्तमा हवंति अंतोमुहुत्तस्स ॥ १ ॥ वियलिंदियाण असीदि ८० सट्ठि ६० चालीस ४० मेव

णम् । उत्कर्षेणानन्त. कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः ॥ विकलेन्द्रियाणा नानाजीवापेक्षया सर्व काल । एकजीव प्रति जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेण संख्येयानि वर्षसहस्राणि ॥ पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्र पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकम् ॥ शेषाणा सामान्योक्त' काल ॥ (३) कायानुवादेन — पृथिव्यप्तेजोवायुकायिकाना नानाजीवापेक्षया सर्व काल. । एकजीव प्रति जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेणासंख्येय. काल. ॥ वनस्पतिकायिकानामेकेन्द्रियवत् ॥ त्रसकायिकेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्व काल । एकजीव प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिके । शेषाणा पञ्चेन्द्रियवत् ॥ (४) योगानुवादेन— वाङ्मानसयोगिषु मिथ्यादृष्ट्यसयतसम्यग्दृष्टिसयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तसयोगकेवलिनां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवापेक्षया जघन्येनैकः समय. । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्त ॥ सासादनसम्यग्दृष्टे. सामान्योक्तः काल. ॥ सम्यङ्मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैक. समय. । उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः । एकजीव प्रति जघन्येनैकः समय. । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्त. ॥ चतुर्णामुपशमकाना क्षपकाणां च नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्येनैक. समय. । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्त. ॥ काययोगिषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया [illegible]

जाणाहि ॥ पचेंदी चउवीसा २४ खुद्दभवंतोमुहुत्तस्स ॥ [illegible] तस्य मध्ये एतावन्ति जन्ममरणानि भवन्ति तदेकस्मिन्[illegible] जन्ममरणानि लभ्यन्ते । तत्तैकस्य क्षुद्रभवसंज्ञा ॥

१ उत्कर्षेण अनन्तकालोऽसंख्यातपुद्गलपरिवर्तनल[illegible] मृत्वा पुनर्भवात्ततो विकलेन्द्रिय. पचेन्द्रियो वा [illegible]

नाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः[1] । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेः[2] सामान्योक्तः कालः ॥ आभिनिबोधिकश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलज्ञानिनां च सामान्योक्तः कालः ॥ (८) संयमानुवादेन— सामायिकच्छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाम्पराययथाख्यातशुद्धिसंयतानां संयतासंयतानामसंयतानां च सामान्योक्तः कालः ॥ (९) दर्शनानुवादेन चक्षुर्दर्शनिषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्यादीनां क्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तः कालः ॥ अचक्षुर्दर्शनिषु मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तः कालः ॥ अवधिकेवलदर्शनिनोरवधिकेवलज्ञानिवत् ॥ (१०) लेश्यानुवादेन— कृष्णनीलकापोतलेश्यासु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सप्तदशसप्तसागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योः सामान्योक्तः कालः । असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सप्तदशसप्त-

---

१ देशोनानीति कथम्— [illegible] प्रति उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि । पर्याप्त्या [illegible] प्रतिपद्यत इति पर्याप्त्य-नाप्यान्तर्मुहूर्तहीनत्वाद्देशोनानि ॥

२ स तु कालः तिर्यग्मनुष्यापेक्षया [illegible] ॥ एवं सर्वत्र च लेश्यासु जघन्यान्तर्मुहूर्तनिर्देशः [illegible] वेदितव्यः ॥ ३ उत्कर्षेण नारकापेक्षया यथासंख्यं [illegible] सागरोपमाणि देवनारकाणामवस्थितलेश्यत्वात् ॥ [illegible] भवति । आगच्छतो निर्गच्छतो [illegible] सातिरेकाणि । ४ उत्कर्षेण कृष्णा- संयतसम्यग्दृष्टेरेकजीवं प्रति [illegible] नारकापेक्षया [illegible] । पर्याप्तिसमापकान्तर्मुहूर्तसमन्वितान्तर्मुहूर्ते च [illegible] ॥

कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः ॥ शेषाणामयोगिवत् ॥ अयोगानां सामान्यवत् ॥ (५) वेदानुवादेन— स्त्रीवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पल्योपमपृथक्त्वम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां सामान्योक्तः कालः । किं तु असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानि देशोनानि ॥ पुंवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां सामान्योक्तः कालः ॥ नपुंसकवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां सामान्यवत् । किं त्वसंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ अपगतवेदानां सामान्यवत् ॥ (६) कषायानुवादेन— चतुष्कषायाणां मिथ्यादृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां मनोयोगिवत् ॥ द्वयोरुपशमकयोर्द्वयोः क्षपकयोः केवललोभस्य च अकषायाणां च सामान्योक्तः कालः ॥ (७) ज्ञानानुवादेन— मत्यज्ञानिश्रुताज्ञानिषु मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्योः सामान्यवत् ॥ विभङ्गज्ञानिषु मिथ्यादृष्टेर्ना-

---

१ देशोनानि कथमिति चेत् स्त्रीवेदासंयतैकजीवं प्रति उत्कर्षेण पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानि गृहीतसम्यक्त्वस्य स्त्रीवेदोत्पादाभावात् पर्याप्तः सन्सम्यक्त्वं गृहिष्यतीति पर्याप्तिसमापकान्तर्मुहूर्तहीनत्वाद्देशोनानि तानि पञ्चपञ्चाशत् पल्योपमानि स्त्रीवेदे षोडशस्वर्गे सम्भवन्तीति वेदितव्यम् ॥

नाजीवापेक्षया सर्व काल । एकजीव प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त. । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टे सामान्योक्त काल ॥ आभिनिबोधिकश्रुतावधिमन पर्ययकेवलज्ञानिना च सामान्योक्त काल ॥ (८) संयमानुवादेन— सामायिकच्छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाम्परायथाख्यातशुद्धिसंयताना संयतासंयतानामसंयताना च सामान्योक्त काल ॥ (९) दर्शनानुवादेन चक्षुर्दर्शनिषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्व काल । एकजीव प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्यादीना क्षीणकषायान्ताना सामान्योक्त. काल ॥ अचक्षुर्दर्शनिषु मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्ताना सामान्योक्त काल ॥ अवधिकेवलदर्शनिनोरवधिकेवलज्ञानिवत् ॥ (१०) लेश्यानुवादेन— कृष्णनीलकापोतलेश्यासु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्व काल । एकजीव प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सप्तदशसप्तसागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यो सामान्योक्त काल । असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्व काल । एकजीव प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सप्तदशसप्त-

---

१ देशोनानीति कथम्— [illegible] प्रति उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि । पर्याप्त [illegible] प्रतिपद्य [illegible] नापक्रान्तर्मुहूर्तहीनत्वाद्देशोनानि ॥

२ न तु [illegible] तिर्यङ्मनुष्यापेक्षया [illegible] ॥ एव सर्वत्र च [illegible] वेदितव्य ॥ [illegible] नारकापेक्षया [illegible] सागरोपमाणि [illegible] । [illegible] भवति । [illegible] ॥ ४ [illegible] प्रति [illegible] । [illegible] च [illegible] ॥

सागरोपमाणि देशोनानि ॥ तेजःपद्मलेश्ययोर्मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृ-
ष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः ।
उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे अष्टादश च सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥
सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यो सामान्योक्तः कालः ॥ संय-
तासंयतप्रमत्ताप्रमत्ताना नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः ॥ एकजीवं
प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ शुक्ललेश्याना
मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्ये-
नान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणैकत्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ सासा-
दनसम्यग्दृष्ट्यादिसयोगकेवल्यन्तानामलेश्याना च सामान्योक्त
कालः । किं तु संयतासंयतस्य नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः ।
एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ (११)
भव्यानुवादेन— भव्येषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः ॥
एकजीवापेक्षया द्वौ भङ्गौ । अनादिः सपर्यवसानः सादिः सपर्यव-
सानश्च । तत्र सादिः सपर्यवसानो जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षे-
णार्द्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्ययोगकेवल्य-
न्ताना सामान्योक्तः कालः ॥ अभव्यानामनाद्यपर्यवसानः ॥ (१२)
सम्यक्त्वानुवादेन— क्षायिकसम्यग्दृष्टीनामसंयतसम्यग्दृष्ट्याद्ययोग-
केवल्यन्तानां सामान्योक्तः कालः ॥ क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टीना
चतुर्णां सामान्योक्तः कालः ॥ औपशमिकसम्यक्त्वेषु असंयतस-
म्यग्दृष्टिसंयतासंयतयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण

---

१ कथमेतत्— प्रथमस्वर्गपटलापेक्षया द्वे सागरोपमे । द्वादशस्वर्गपट-
लापेक्षया अष्टादश सागरोपमाणि च तल्लेश्यायुक्ताना मारणान्तिकोत्पाद-
सम्भवात्सातिरेकत्व सागरोपमयुक्तत्वाच्च सातिरेकाणि । किंचिदधिकानीत्यर्थः ॥

२ ग्रैवेयकदेवापेक्षया तेषा नामानि मारणान्तिकोत्पादावस्थायामपि शुक्ल-
लेश्यासम्भवात्सातिरेकाणि ॥

अन्तरं निरूप्यते— विवक्षितस्य गुणस्य गुणान्तरसंक्रमे सति पुनस्तत्प्राप्तेः प्राङ्मध्यमन्तरम्। तत् द्विविधम्। सामान्येन विशेषेण च ॥ सामान्येन तावत्— मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम्। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण द्वे षट्षष्ठी देशोने सागरोपमाणाम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेरन्तरं नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः। उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः। एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागः। उत्कर्षेणार्द्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः ॥ सम्यग्मिथ्यादृष्टेरन्तरं नानाजीवापेक्षया सासादनवत्। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेणार्द्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः ॥ असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम्। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेणार्द्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः। उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम्। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेणार्द्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः ॥ चतुर्णां क्षपकाणामयोगकेवलिनां च नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः। उत्कर्षेण षण्मासाः। एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ सयोगकेवलिनां नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ विशेषेण (१) गत्यनुवादेन— नरकगतौ नारकाणां सप्तसु पृथिवीषु मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम्। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण एक-त्रि-सप्त-दश-सप्तदश-द्वाविंशति-त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः। उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः। एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च। उत्कर्षेण एक-त्रि-सप्त-दश-सप्तदश-द्वाविंशति-त्रयस्त्रि-

जीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेणैकत्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ (२) इन्द्रियानुवादेन—एकेन्द्रियाणां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवापेक्षया जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिके ॥ विकलेन्द्रियाणां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवापेक्षया जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः । एवमिन्द्रियं प्रत्यन्तरमुक्तम् । गुण[1] प्रत्युभयतोऽपि[2] नास्त्यन्तरम् ॥ पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकम् ॥ असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तं । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकम् ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकम् ॥ शेषाणां सामान्योक्तम् ॥ (३) कायानुवादेन—पृथिव्यप्तेजोवायुकायिकानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् ॥ उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः ॥ वनस्पतिकायिकानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवापेक्षया जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेणासंख्येया लोकाः ॥ एवं कायं प्रत्य-

---

१ गुणस्थानेत्यस्य नाम्न एकदेशः मिथ्यात्वादिकम् ॥ २ एकेन्द्रियविकलेन्द्रियतोऽयमर्थः । यतस्ते एकेन्द्रियविकलेन्द्रिया मिथ्यादृष्टय एव । एकेंद्रियविकलेंद्रियाणां चतुर्णां गुणस्थानान्तरासम्भवात् । पञ्चेन्द्रियाणां तु तत्सम्भवात् मिथ्यात्वादेः सम्यक्त्वादिना अन्तरं द्रष्टव्यम् ॥

न्तरमुक्तम् । गुण प्रत्युभयतोऽपि नास्त्यन्तरम् ॥ त्रसकायिकेषु मिथ्यादृष्टे सामान्यवत् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीव प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिके ॥ चतुर्णामुपशमकाना नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीव प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त । उ कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिके ॥ शेषाणा पञ्चेन्द्रियवत् ॥ (४) योगानुवादेन -- कायवाङ्मानसयोगिना मिथ्यादृष्ट्यसयतसम्यग्दृष्टिसयतासयतप्रमत्ताप्रमत्तसयोगकेवलिना नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीव प्रति नास्त्यन्तरम्। चतुर्णामुपशमकाना नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीव प्रति नास्त्यन्तरम् । चतुर्णा क्षपकाणामयोगकेवलिना च सामान्यवत् ॥ (५) वेदानुवादेन—स्त्रीवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीव प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त । उत्कर्षेण पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण पल्योपमशतपृथक्त्वम् ॥ असयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्ताना नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीव प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त्त । उत्कर्षेण पल्योपमशतपृथक्त्वम् ॥ द्वयोरुपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पल्योपमशतपृथक्त्वम् ॥ द्वयो क्षपकयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैक. समयः । उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम् ॥

---

१ पृथिव्यादिचतुर्णां वनस्पतिकायिकाना चान्तरं नास्ति यत पृथिव्यप्तेजोवायुकायिकास्तथा वनस्पतिकायिका उभयेऽपि मिथ्यादृष्टयो वर्तन्ते ॥

जीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेणैकत्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ (२) इन्द्रियानुवादेन—एकेन्द्रियाणां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवापेक्षया जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिके ॥ विकलेन्द्रियाणां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवापेक्षया जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः । एवमिन्द्रियं प्रत्यन्तरमुक्तम् । गुणं[1] प्रत्युभयतोऽपि[2] नास्त्यन्तरम् ॥ पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकम् ॥ असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकम् ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकम् ॥ शेषाणां सामान्योक्तम् ॥ (३) कायानुवादेन –पृथिव्यप्तेजोवायुकायिकानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् ॥ उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः ॥ वनस्पतिकायिकानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवापेक्षया जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेणासंख्येया लोकाः ॥ एवं कायं प्रत्य-

---

१ गुणस्थानेभ्यस्तु न मन एकदेश मिथ्यात्वादिकम् ॥ २ एकेन्द्रियविकलेन्द्रियतोऽन्यत्वर्थः । यतस्ते एकेन्द्रियविकलेन्द्रिया मिथ्यादृष्टय एव । एकेन्द्रियविकलेन्द्रियाणां चतुर्णां गुणस्थानान्तरासम्भवात् । पञ्चेन्द्रियाणां तु तत्सम्भवात् मिथ्यात्वादि सम्यक्त्वादिना अन्तरं द्रष्टव्यम् ॥

सामान्यवत् ॥ (७) ज्ञानानुवादेन–मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानिषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् ॥ एकजीव प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ आभिनिबोधिकश्रुतावधिज्ञानिषु असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीव प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ संयतासंयतस्य नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीव प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त । उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीव प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ चतुर्णामुपशमकाना नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीव प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ चतुर्णा क्षपकाणा सामान्यवत् । कि तु अवधिज्ञानिषु नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम् । एकजीव प्रति नास्त्यन्तरम् । मन·पर्ययज्ञानिषु पमत्ताप्रमत्तसंयतयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीव प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्त ॥ चतुर्णामुपशमकाना नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीव प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ चतुर्णा क्षपकाणामवधिज्ञानिवत् ॥ द्वयो· केवलज्ञानिनो· सामान्यवत् ॥ (८) संयमानुवादेन–सामायिकच्छेदोपस्थापनशुद्धिसंयतेषु प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीव प्रति जघन्यमुत्कृष्ट चान्तर्मुहूर्त ॥ द्वयोरुपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीव प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ द्वयो· क्षपकयोः सामान्यवत् ॥ परिहारशुद्धिसंयतेषु प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्त ॥

एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ पुंवेदेषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् ॥ असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् ॥ द्वयोरुपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् । द्वयोः क्षपकयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण संवत्सरः सातिरेकः[1] । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ नपुंसकवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्यनिवृत्त्युपशमकान्तानां सामान्योक्तम् ॥ द्वयोः क्षपकयोः स्त्रीवेदवत् ॥ अपगतवेदेषु अनिवृत्तिबादरोपशमकसूक्ष्मसाम्परायोपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्योक्तम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ उपशान्तकषायस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ शेषाणां सामान्यवत् ॥ (६) कषायानुवादेन—क्रोधमानमायालोभकषायाणां मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्त्युपशमकान्तानां मनोयोगिवत् ॥ द्वयोः क्षपकयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण संवत्सरः सातिरेकः ॥ केवललोभस्य सूक्ष्मसाम्परायोपशमकस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ क्षपकस्य तस्य सामान्यवत् ॥ अकषायेषु उपशान्तकषायस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ शेषाणां त्रयाणां

---

१ अष्टादशमासा इत्यर्थः ॥

सामान्यवत् ॥ (७) ज्ञानानुवादेन—मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानिषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् ॥ एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ आभिनिबोधिकश्रुतावधिज्ञानिषु असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ संयतासंयतस्य नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त । उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ चतुर्णामुपशमकाना नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ चतुर्णां क्षपकाणा सामान्यवत् । किं तु अवधिज्ञानिषु नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । मनःपर्ययज्ञानिषु पमत्ताप्रमत्तसंयतयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्ट चान्तर्मुहूर्तः ॥ चतुर्णामुपशमकाना नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त. । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ चतुर्णां क्षपकाणामवधिज्ञानिवत् ॥ द्वयो. केवलज्ञानिनोः सामान्यवत् ॥ (८) संयमानुवादेन—सामायिकच्छेदोपस्थापनशुद्धिसंयतेषु प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्त ॥ द्वयोरुपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ द्वयो. क्षपकयोः सामान्यवत् ॥ परिहारशुद्धिसंयतेषु प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्त. ॥

एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ पुंवेदेषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् ॥ असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् ॥ द्वयोरुपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् । द्वयोः क्षपकयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण संवत्सरः सातिरेकः । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ नपुंसकवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्यनिवृत्त्युपशमकान्तानां सामान्योक्तम् ॥ द्वयोः क्षपकयोः स्त्रीवेदवत् ॥ अपगतवेदेषु अनिवृत्तिबादरोपशमकसूक्ष्मसाम्परायोपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्योक्तम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ उपशान्तकषायस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ शेषाणां सामान्यवत् ॥ (६) कषायानुवादेन—क्रोधमानमायालोभकषायाणां मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्त्युपशमकान्तानां मनोयोगिवत् ॥ द्वयोः क्षपकयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण संवत्सरः सातिरेकः ॥ केवललोभस्य सूक्ष्मसाम्परायोपशमकस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ क्षपकस्य तस्य सामान्यवत् ॥ अकषायेषु उपशान्तकषायस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ शेषाणां त्रयाणां

---

१ अष्टादशमासा इत्यर्थः ॥

सामान्यवत् ॥ (७) ज्ञानानुवादेन–मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानिषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् ॥ एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ आभिनिबोधिकश्रुतावधिज्ञानिषु असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ संयतासंयतस्य नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ चतुर्णां क्षपकाणां सामान्यवत् । किं तु अवधिज्ञानिषु नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । मनःपर्ययज्ञानिषु प्रमत्ताप्रमत्तसंयतयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ चतुर्णां क्षपकाणामवधिज्ञानिवत् ॥ द्वयोः केवलज्ञानिनोः सामान्यवत् ॥ (८) संयमानुवादेन–सामायिकच्छेदोपस्थापनशुद्धिसंयतेषु प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ द्वयोरुपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ द्वयोः क्षपकयोः सामान्यवत् ॥ परिहारशुद्धिसंयतेषु प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥

एकजीव प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ पुवेदेषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीव प्रति जघन्येन पल्योपमासख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् ॥ असयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्ताना नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीव प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् ॥ द्वयोरुपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीव प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् । द्वयोः क्षपकयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण सवत्सरः सातिरेकः[1] । एकजीव प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ नपुसकवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीव प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्यनिवृत्त्युपशमकान्ताना सामान्योक्तम् ॥ द्वयोः क्षपकयोः स्त्रीवेदवत् ॥ अपगतवेदेषु अनिवृत्तिबादरोपशमकसूक्ष्मसाम्परायोपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्योक्तम् । एकजीव प्रति जघन्यमुत्कृष्ट चान्तर्मुहूर्तः ॥ उपशान्तकषायस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीव प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ शेषाणा सामान्यवत् ॥ (६) कषायानुवादेन—क्रोधमानमायालोभकषायाणा मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्त्युपशमकान्ताना मनोयोगिवत् ॥ द्वयोः क्षपकयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण सवत्सरः सातिरेकः ॥ केवललोभस्य सूक्ष्मसाम्परायोपशमकस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीव प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ क्षपकस्य तस्य सामान्यवत् ॥ अकषायेषु उपशान्तकषायस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीव प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ शेषाणा त्रयाणा

---

१ अष्टादशमासा इत्यर्थः ॥

सामान्यवत् ॥ (७) ज्ञानानुवादेन—मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानिषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् ॥ एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ आभिनिबोधिकश्रुतावधिज्ञानिषु असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ संयतासंयतस्य नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तं । उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तं । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तं । उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ चतुर्णां क्षपकाणां सामान्यवत् । किं तु अवधिज्ञानिषु नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । मनःपर्ययज्ञानिषु प्रमत्ताप्रमत्तसंयतयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तं ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ चतुर्णां क्षपकाणामवधिज्ञानिवत् ॥ द्वयोः केवलज्ञानिनोः सामान्यवत् ॥ (८) संयमानुवादेन—सामायिकच्छेदोपस्थापनशुद्धिसंयतेषु प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तं ॥ द्वयोरुपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तं । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ द्वयोः क्षपकयोः सामान्यवत् ॥ परिहारशुद्धिसंयतेषु प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तं ॥

एकजीव प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ पुवेदेषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्याग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् ॥ असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् ॥ द्वयोरुपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीव प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् । द्वयोः क्षपकयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण संवत्सरः सातिरेकः[1] । एकजीव प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ नपुसकवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्यनिवृत्त्युपशमकान्ताना सामान्योक्तम् ॥ द्वयोः क्षपकयोः स्त्रीवेदवत् ॥ अपगतवेदेषु अनिवृत्तिबादरोपशमकसूक्ष्मसाम्परायोपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्योक्तम् । एकजीव प्रति जघन्यमुत्कृष्ट चान्तर्मुहूर्त. ॥ उपशान्तकषायस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ शेषाणां सामान्यवत् ॥ (६) कषायानुवादेन—क्रोधमानमायालोभकषायाणा मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्त्युपशमकान्ताना मनोयोगिवत् ॥ द्वयोः क्षपकयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण सवत्सरः सातिरेकः ॥ केवललोभस्य सूक्ष्मसाम्परायोपशमकस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ क्षपकस्य तस्य सामान्यवत् ॥ अकषायेषु उपशान्तकषायस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ शेषाणा त्रयाणा

---

१ अष्टादशमासा इत्यर्थ. ॥

सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसंयतेषूपशमकस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत्। एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम्॥ तस्यैव क्षपकस्य सामान्यवत्॥ यथाख्याते अकषायवत्॥ संयतासंयतस्य नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम्॥ असंयतेषु मिथ्यादृष्टेर्नाना-जीवापेक्षया नास्त्यन्तरम्। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि॥ शेषाणां त्रयाणां सामान्यवत्॥ (९) दर्शनानुवादेन– चक्षुर्दर्शनिषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत्॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत्। एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽ-न्तर्मुहूर्तश्च। उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे देशोने॥ असंयतस-म्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम्। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे देशोने॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत्। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे देशोने॥ चतुर्णां क्षपकाणां सामान्योक्तम्॥ अचक्षुर्दर्शनिषु मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीण-कषायान्तानां सामान्योक्तमन्तरम्॥ अवधिदर्शनिनोऽवधिज्ञानिवत्॥ केवलदर्शनिनः केवलज्ञानिवत्॥ (१०) लेश्यानुवादेन– कृष्णनी-लकापोतलेश्येषु मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया नास्त्य-न्तरम्। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंश-त्सप्तदशसप्तसागरोपमाणि देशोनानि॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्य-ग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत्। एकजीवं प्रति जघ-न्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च। उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सप्तद-शसप्तसागरोपमाणि देशोनानि॥ तेजःपद्मलेश्ययोर्मिथ्यादृष्ट्यसंयत-सम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम्। एकजीवं प्रति जघन्ये-नान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे अष्टादश च सागरोपमाणि

माणि सातिरेकाणि ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ शेषाणां सामान्यवत् । क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिष्वसंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् ॥ एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ संयतासंयतस्य नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमाणि देशोनानि ॥ प्रमत्ताप्रमत्तसंयतयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ औपशमिकसम्यग्दृष्टिष्वसंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण सप्त रात्रिंदिनानि ॥ एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ संयतासंयतस्य नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण चतुर्दश रात्रिंदिनानि । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ प्रमत्ताप्रमत्तसंयतयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण पञ्चदश रात्रिंदिनानि । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ त्रयाणामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ उपशान्तकषायस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ (१३) संज्ञानुवादेन — संज्ञिषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण सागरो-

भावो विभाव्यते ॥ स द्विविधः । सामान्येन विशेषेण च ॥ सामान्येन तावत्— मिथ्यादृष्टिरित्यौदयिको भावः । सासादनसम्यग्दृष्टिरिति पारिणामिको भावः ॥ सम्यङ्मिथ्यादृष्टिरिति क्षायोपशमिको भावः ॥ असंयतसम्यग्दृष्टिरिति औपशमिको वा क्षायिको वा क्षायोपशमिको वा भावः ॥ उक्तं च । मिच्छे खलु ओदइओ विदिए पुण पारिणामिओ भावो । मिस्से खओवसमिओ अविरदसम्मम्मि तिण्णेव ॥ १ ॥ असंयतः पुनरौदयिकेन भावेन ॥ संयतासंयतः प्रमत्तसंयतोऽप्रमत्तसंयत इति च क्षायोपशमिको भावः ॥ चतुर्णामुपशमकानामौपशमिको भावः ॥ चतुर्षु क्षपकेषु सयोगायोगकेवलिनोश्च क्षायिको भावः ॥ विशेषेण (१) गत्यनुवादेन— नरकगतौ प्रथमायां पृथिव्यां नारकाणां मिथ्यादृष्ट्याद्यसंयतसम्यग्दृष्ट्यन्तानां सामान्यवत् ॥ द्वितीयादिष्वा सप्तम्यां मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्टीनां सामान्यवत् ॥ असंयतसम्यग्दृष्टेरौपशमिको वा क्षायोपशमिको वा भावः । असंयतः पुनरौदयिकेन भावेन ॥ तिर्यग्गतौ तिरश्चां मिथ्यादृष्ट्यादिसंयतासंयतान्तानां सामान्यवत् ॥ मनुष्यगतौ मनुष्याणां मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्यवत् ॥ देवगतौ देवानां मिथ्यादृष्ट्याद्यसंयतसम्यग्दृष्ट्यन्तानां सामान्यवत् ॥ (२) इन्द्रियानुवादेन— एकेन्द्रियविकलेन्द्रियाणामौदयिको भावः । पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्यवत् ॥ (३) कायानुवादेन— स्थावरकायिकानामौदयिको भावः । त्रसकायिकानां सामान्यमेव ॥ (४) योगानुवादेन— कायवाङ्मा-

१ असंयतसम्यग्दृष्टेः सम्भवतोऽसंयतत्वस्यौदयिकत्वं प्राह असंयतत्वस्य चारित्रमोहोदयहेतुत्वात् ॥

मकानामौपशमिको भावः । औपशमिकं सम्यक्त्वम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेः पारिणामिको भावः ॥ सम्यङ्मिथ्यादृष्टेः क्षायोपशमिको भावः ॥ मिथ्यादृष्टेरौदयिको भावः । (१३) सज्ञानुवादेन— सज्ञिना सामान्यवत् । असज्ञिनामौदयिको भावः ॥ तदुभयव्यपदेशरहिताना सामान्यवत् ॥ (१४) आहारानुवादेन— आहारकाणामनाहारकाणा च सामान्यवत् ॥ भावः परिसमाप्तः ॥

अल्पबहुत्वमुपवर्ण्यते ॥ तत् द्विविध सामान्येन विशेषेण च ॥ सामान्येन तावत्— त्रय उपशमकाः सर्वतः स्तोकाः स्वगुणस्थानकालेषु प्रवेशेन[1] तुल्यसख्याः ॥ उपशान्तकषायास्तावन्त एव ॥ त्रयः क्षपकाः संख्येयगुणाः ॥ क्षीणकषायवीतरागच्छद्मस्थास्तावन्त एव ॥ सयोगकेवलिनोऽयोगकेवलिनश्च प्रवेशेन तुल्यसंख्याः ॥ सयोगकेवलिनः स्वकालेन समुदिताः सख्येयगुणाः । ८९८५०२ ॥ अप्रमत्तसंयताः संख्येयगुणाः । २९६९९१०३ । प्रमत्तसंयताः सख्येयगुणाः । ५९३९८२०६ ॥ संयतासंयता असंख्येयगुणाः[2] ॥ सासादनसम्यग्दृष्टयोऽसख्येयगुणाः[3] ॥ सम्यग्मिथ्यादृष्टयः[4] सख्येयगुणाः । असंयतसम्यग्दृष्टयोऽसख्येयगुणाः ॥ मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः ॥ विशेषेण (१) गत्यनुवादेन— नरकगतौ सर्वासु पृथिवीषु सर्वतः स्तोकाः सासादनसम्यग्दृष्टयः । सम्यग्मिथ्यादृष्टयः सख्येयगुणाः ।

१ अष्टसु समयेषु प्रवेशेन एको वा द्वौ वा त्रयो वा इत्यादिजघन्याः ॥ उत्कृष्टास्तु १६।२४।३०।३६।४२।४८।५४ स्वगुणस्थानकालेषु प्रवेशेन तुल्यसंख्याः ॥ संख्याव्याख्यानमपरे प्रोक्ताः । तत्र द्रष्टव्यम् ॥

२ संयतासंयताः संख्येयगुणाः । संयतासंयतानां नाल्पबहुत्वम् । एकगुणस्थानवर्तित्वात् । संयतासंयतानामिव गुणस्थानभेदात् १३०००००००० ॥

३ सासादनसम्यग्दृष्टयः संख्येयगुणाः ५२००००००० ॥ ४ सम्यग्मिथ्यादृष्टयः संख्येयगुणाः १०४००००००० ॥ ५ ॥ असंयतसम्यग्दृष्टयः संख्येयगुणाः ७०००००००००० ॥ इति श्रुतसागरः ॥

संयताः संख्येयगुणाः। प्रमत्तसंयताः संख्येयगुणाः। संयतासंयताः संख्येयगुणाः। असंयतसम्यग्दृष्टयः संख्येयगुणाः॥ मनःपर्ययज्ञानिषु सर्वतः स्तोकाश्चत्वार उपशमकाः। चत्वारः क्षपकाः संख्येयगुणाः। अप्रमत्तसंयताः संख्येयगुणाः। प्रमत्तसंयताः संख्येयगुणाः॥ केवलज्ञानिषु अयोगकेवलिभ्यः संयोगकेवलिनः संख्येयगुणाः॥ (८) संयमानुवादेन— सामायिकच्छेदोपस्थापनशुद्धिसंयतेषु द्वयोरुपशमकयोस्तुल्यसंख्या। ततः संख्येयगुणौ क्षपकौ। अप्रमत्ताः संख्येयगुणाः। प्रमत्ताः संख्येयगुणाः॥ परिहारविशुद्धिसंयतेषु अप्रमत्तेभ्यः प्रमत्ताः संख्येयगुणाः। सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसंयतेषु उपशमकेभ्यः क्षपकाः संख्येयगुणाः॥ यथाख्यातविहारशुद्धिसंयतेषु उपशान्तकषायेभ्यः क्षीणकषायाः संख्येयगुणाः॥ अयोगकेवलिनस्तावन्त एव। सयोगकेवलिनः संख्येयगुणाः॥ संयतासंयतानां नास्त्यल्पबहुत्वम्। असंयतेषु सर्वतः स्तोकाः सासादनसम्यग्दृष्टयः। सम्यङ्मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणाः। असंयतसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः। मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः॥ (९) दर्शनानुवादेन— चक्षुर्दर्शनिनां मनोयोगिवत्॥ अचक्षुर्दर्शनिनां काययोगिवत्॥ अवधिदर्शनिनामवधिज्ञानिवत्॥ केवलदर्शनिनां केवलज्ञानिवत्॥ (१०) लेश्यानुवादेन— कृष्णनीलकापोतलेश्यानां असंयतवत्॥ तेजःपद्मलेश्यानां सर्वतः स्तोका अप्रमत्ताः। प्रमत्ताः संख्येयगुणाः। एवमितरेषां पञ्चेन्द्रियवत्॥ शुक्ललेश्यानां सर्वतः स्तोका उपशमकाः। क्षपकाः संख्येयगुणाः। सयोगकेवलिनः संख्येयगुणाः। अप्रमत्तसंयताः संख्येयगुणाः।

१ अयोगकेवलिनः एको वा द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षेणाष्टोत्तरशतसंख्या स्वकालेन समुदितास्तेभ्यः संख्येया सयोगकेवलिनः॥ ८९८५०२॥

ज्ञानशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते । मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं अवधिज्ञान मन·पर्ययज्ञानं केवलज्ञानमिति ॥ इन्द्रियैर्मनसा च यथास्वमर्थान्मन्यते अनया मनुते मननमात्र वा मतिः ॥ तदावरणक्षयोपशमे सति निरूप्यमाण श्रूयते अनेनेति तत् शृणोति श्रवणमात्रं वा श्रुतम् ॥ अनयोः प्रत्यासन्ननिर्देशः कृतः कार्यकारणभावात् । तथा च वक्ष्यते "श्रुतं मतिपूर्वमिति" ॥ अवाग्धानादवच्छिन्नविषयाद्वा अवधि· ॥ परकीयमनोगतोऽर्थो मन इत्युच्यते साहचर्यात्तस्य पर्ययणं परिगमनं मनःपर्ययः । मतिज्ञानप्रसङ्ग इति चेन्न । अपेक्षामात्रत्वात् । क्षयोपशमशक्तिमात्रविजृम्भित तत्केवलं स्वपरमनोभिर्व्यपदिश्यते । यथा अभ्रे चन्द्रमस पश्येति ॥ बाह्येनाभ्यन्तरेण च तपसा यदर्थमर्थिनो मार्ग केवन्ते सेवन्ते तत्केवलम् । असहायमिति वा ॥ तदन्ते प्राप्यते इति अन्ते क्रियते । तस्य प्रत्यासन्नत्वात्तत्समीपे मनःपर्ययग्रहणम् । कुतः प्रत्यासत्ति ? । सँयमैकाधिकरणत्वात् । तस्य अवधिर्विप्रकृष्ट· । कुतः ? विप्रकृष्टतरत्वात् ॥ प्रत्यक्षात्परोक्ष पूर्वमुक्त सुगमत्वात् । श्रुतपरिचितानुभूता हि मतिश्रुतपद्धति· सर्वेण प्राणिगणेन प्रायः प्राप्यते यत ॥ एवमेतत्पञ्चविध ज्ञानम् ॥ तद्भेदादयश्च पुरस्ताद्वक्ष्यन्ते ॥

---

१ अवायन्ति अनन्तविषया पुद्गलाः । तान् दधाति जानातीत्यवधिः ॥ अवाग्धानात्पुद्गलपरिज्ञानादित्यर्थः ॥ २ द्रव्यक्षेत्रकालभावैर्नियतत्वेनावधीयते नियम्यते प्रमीयते परिच्छिद्यत इत्यर्थः ॥

३ अवधानं अवधिः । कोऽर्थः ?— अधस्ताद्बहुतरविषयग्रहणादवधिरुच्यते । देवाः खलु अवधिज्ञानेन सप्तमनरकपर्यन्त पश्यन्ति । उपरि स्तोकं पश्यन्ति । निजविमानध्वजदण्डपर्यन्तमित्यर्थः ॥ अवच्छिन्नविषयत्वादवधिः । कोऽर्थः ?— रूपिद्रव्यलक्षणविषयत्वादवधिः ॥

४ केवलज्ञानापेक्षया विप्रकृष्टेषु मतिश्रुतावधिष्वन्यतमत्वात् ॥ ५ श्रुतेन परिचिता सा अनुभूता च ॥

[illegible] इति । नैष दोषः । अर्थाधिगमे [illegible] कर्मतीमराह्य करणात्मना- [illegible] । सा फलमित्युच्यते । उपेक्षा अज्ञा- [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] वा फलमित्युच्यते ॥ प्रमिणोति [illegible] वा प्रमाणम् ॥ किमनेन प्रमीयते? [illegible] प्रमाणं, प्रमाणाधिगमे [illegible] । [illegible] ।

[illegible] प्रदीपो हेतुः, [illegible] तथा [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ॥ ११ ॥

[illegible]

[illegible]

नहि तस्येन्द्रियपूर्वोऽर्थाधिगमः ॥ अथ तस्यापि करणपूर्वकमेव ज्ञान कल्प्यते, तस्यासर्वज्ञत्वं स्यात् ॥ तस्य मानसं प्रत्यक्षमिति चेत्, मन.प्रणिधानपूर्वकत्वात् ज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाभाव एव ॥ आगमतस्तत्सिद्धिरिति चेन्न । तस्य आगमस्य प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकत्वात् ॥ योगिप्रत्यक्षमन्यज्ज्ञानं दिव्यमप्यस्तीति चेत्. न तस्य प्रत्यक्षत्व, इन्द्रियनिमित्ताभावात् । अक्षमक्षं प्रति यद्वर्तते तत्प्रत्यक्षमित्यभ्युपगमात् ॥ किञ्च सर्वज्ञत्वाभावः प्रतिज्ञाहानिर्वा । तस्य योगिनो यज्ज्ञान तत्प्रत्यर्थवशवर्ति स्यात्? अनेकार्थग्राहि वा? यदि प्रत्यर्थवशवर्ति, सर्वज्ञत्वमस्य नास्ति योगिन', ज्ञेयस्यानन्त्यात् ॥ अथानेकार्थग्राहि, या प्रतिज्ञा "विजानाति न विज्ञानमेकमर्थद्वयम् यथा । एकमर्थ विजानाति न विज्ञानद्वयं तथा" इति सा हीयते ॥ अथवा क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इति प्रतिज्ञा हीयते । अनेकक्षणवर्त्येकाविज्ञानाभ्युपगमात् । अनेकार्थग्रहणं क्रमेणेति ॥ युगपदेवेति चेत्, योऽस्य जन्मक्षणः स आत्मलाभार्थ एव । लब्धात्मलाभं हि किञ्चित्स्वकार्यं प्रति व्याप्रियते. प्रदीपवदिति चेन्न । तस्याप्यनेकक्षणविषयतायां सत्यामेव प्रकाश्यप्रकाशनाभ्युपगमात् ॥ विकल्पातीतत्वात्तस्य शून्यताप्रसङ्गश्च ॥

---

१ युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति परैरभ्युपगमात्सर्ववस्तुषु युगपन्मन प्रणिधानं न घटते । तत सर्वज्ञत्वाभाव । एकं ज्ञानमनेकर्थं न जानातीति प्रतिज्ञासद्भावाच्च क्रमेण सर्ववस्तुज्ञानं च न घटते वस्तूनामानन्त्यादेकवस्तुपरिज्ञानावसरे अन्यवस्तुपरिज्ञानाभावाच्च सर्वज्ञत्वाभावः सुघट ॥

२ स्वस्मिन्सकलविकल्पाभावात्सकलविकल्पाविषयत्वाच्च योगिप्रत्यक्षस्य शून्यताप्रसङ्ग ॥ तत्त्व विशुद्ध सकलैर्विकल्पै- । विश्वाभिलापास्पदतामतीतम् ॥ न स्वस्य वेद्यं न च तन्निगद्यं । सुषुप्त्यवस्थ भवदुःखबाह्यम् ॥ १ ॥ इति वचनात् ॥

गमयतीति लिङ्गम् । आत्मनः सूक्ष्मस्यास्तित्वाधिगमे लिङ्गमिन्द्रियम् । यथा इह धूमोऽग्नेः ॥ एवमिदं स्पर्शनादिकरणं नासति कर्तर्यात्मनि भवितुमर्हतीति ज्ञातुरस्तित्वं गम्यते ॥ अथवा इन्द्र इति नामकर्मोच्यते । तेन सृष्टमिन्द्रियमिति । तत्स्पर्शनादि उत्तरत्र वक्ष्यते ॥ अनिन्द्रियं मनः अंतःकरणमित्यनर्थान्तरम् ॥ कथं पुनरिन्द्रियप्रतिषेधेन इन्द्रलिङ्गे एव मनसि अनिन्द्रियशब्दस्य प्रवृत्तिः? । ईषदर्थस्य नञः प्रयोगात् । ईषदिन्द्रियमनिन्द्रियमिति । यथा अनुदरा कन्या इति ॥ कथमीषदर्थः? । इमानीन्द्रियाणि प्रतिनियतदेशविषयाणि कालान्तरावस्थायीनि च । न तथा मनः इन्द्रस्य लिङ्गमपि सत्प्रतिनियतदेशविषयं कालान्तरावस्थायि च । तदन्तःकरणमिति चोच्यते । गुणदोषविचारस्मरणादिव्यापारेषु इन्द्रियानपेक्षत्वाच्चक्षुरादिवद् बहिरनुपलब्धेश्च अन्तर्गतं करणमित्युच्यते ॥ तदिति किमर्थम्? । मतिज्ञाननिर्देशार्थम् ॥ ननु च तदनन्तरं अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति, तस्यैव ग्रहणं भवति । इहार्थमुत्तरार्थं च तदित्युच्यते ॥ यन्मत्यादिपर्यायशब्दवाच्यं ज्ञानं तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं तदेवावग्रहेहावायधारणा इति । इतरथा हि प्रथमं मत्यादिशब्दवाच्यं ज्ञानमित्युक्त्वा इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं श्रुतम् । तदेवावग्रहेहावायधारणा इत्यनिष्टमभिसम्बध्येत ॥

एवं निर्ज्ञातोत्पत्तिनिमित्तमनिर्णीतभेदमिति तद्भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ अवग्रहेहावायधारणाः ॥ १५ ॥

विषयविषयिसन्निपातसमयानन्तरमाद्यग्रहणमवग्रहः । विषयविषयिसन्निपाते सति दर्शनं भवति तदनन्तरमर्थस्य ग्रहणम-

उक्तानामवग्रहादीनां प्रभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ बहुबहुविधक्षिप्रानिःसृतानुक्तध्रुवाणां सेतराणाम् ॥ १६ ॥

अवग्रहादयः क्रियाविशेषाः प्रकृताः। तदपेक्षोऽयं कर्मनिर्देशः। बह्वादीनां सेतराणामिति। बहुशब्दस्य संख्यावैपुल्यवाचिनो ग्रहणमविशेषात्[1]। संख्यावाची यथा— एकः द्वौ बहव इति। वैपुल्यवाची यथा— बहुरोदनो बहुः सूपः इति। विधशब्दः प्रकारवाची। क्षिप्रग्रहणमचिरप्रतिपत्त्यर्थम्। अनिःसृतग्रहणं असकलपुद्गलोद्गमार्थम्। अनुक्तमभिप्रायेण ग्रहणम्। ध्रुवं निरन्तरं यथार्थग्रहणम्। सेतरग्रहणं प्रतिपक्षसंग्रहार्थं॥ बहूनामवग्रहः। अल्पस्यावग्रहः। बहुविधस्यावग्रहः। एकविधस्यावग्रहः। क्षिप्रमवग्रहः। चिरेणावग्रहः। अनिःसृतस्यावग्रहः। निःसृतस्यावग्रहः। अनुक्तस्यावग्रहः। उक्तस्यावग्रहः। ध्रुवस्यावग्रहः। अध्रुवस्यावग्रहश्चेति अवग्रहो द्वादशविकल्पः॥ एवमीहादयोऽपि। त एते पञ्चभिरिन्द्रियद्वारैर्मनसा च प्रत्येकं प्रादुर्भाव्यन्ते॥ तत्र बह्ववग्रहादयः मतिज्ञानावरणक्षयोपशमप्रकर्षात् प्रभवन्ति। नेतरे इति। तेषामभ्यर्हितत्वादादौ ग्रहणं क्रियते॥ बहुबहुविधयोः कः प्रतिविशेषः[2]? । यावता बहुषु बहुविधेष्वपि बहुत्वमस्ति। एकप्रकारनानाप्रकारकृतो विशेषः॥ उक्तनिःसृतयोः कः प्रतिविशेषः? । यावता

१ अविशेषे[illegible] ॥ २ बहुबहुविधयोरविशेष इति न मन्तव्यम्। [illegible] बहुत्वसंख्याना [illegible] ग्रहणं न [illegible] इत्यर्थः।
३ [illegible] ॥
४ [illegible] ॥

इति । भवति च । कथं? इयर्ति पर्यायांस्तैर्वाऽर्यत इत्यर्थो द्रव्यं तस्मिन्निन्द्रियैः सन्निकृष्यमाणे तदव्यतिरेकाद्रूपादिष्वपि संव्यवहारो युज्यते ॥

किमिमे अवग्रहादयः सर्वस्येन्द्रियानिन्द्रियस्य भवन्ति उत कश्चिद्विषयविशेषोऽस्तीत्यत आह ॥

॥ व्यञ्जनस्यावग्रहः ॥ १८ ॥

व्यञ्जनमव्यक्तं शब्दादिजातं तस्यावग्रहो भवति । किमर्थमिदं? नियमार्थं, अवग्रह एव नेहादय इति । स तर्हि एवकारः कर्तव्यो न कर्तव्य.[1] । सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमार्थ इति अन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति ॥ ननु अवग्रहग्रहणमुभयत्र तुल्यं तत्र किं कृतोऽयं विशेषः? ॥ अर्थावग्रहव्यञ्जनावग्रहयोर्व्यक्ताव्यक्तकृतो विशेषः । कथम्? । अभिनवशरावार्द्रीकरणवत् । यथा जलकणद्वित्रिसिक्तः शरावोऽभिनवो नार्द्रीभवति, स एव पुनःपुनः सिच्यमानः शनैस्तिम्यते, एवं श्रोत्रादिष्विन्द्रियेषु शब्दादिपरिणताः पुद्गला द्वित्र्यादिषु समयेषु गृह्यमाणा न व्यक्तीभवन्ति, पुन.पुनरवग्रहे सति व्यक्तीभवन्ति ॥ अतो व्यक्तग्रहणात्प्राग्व्यञ्जनावग्रहः । व्यक्तग्रहणमर्थावग्रहः । ततोऽव्यक्तावग्रहणादीहादयो न भवन्ति ॥

सर्वेन्द्रियाणामविशेषेण व्यञ्जनावग्रहप्रसङ्गे यत्रासम्भवस्तदर्थप्रतिषेधमाह—

॥ न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम् ॥ १९ ॥

चक्षुषा अनिन्द्रियेण च व्यञ्जनावग्रहो न भवति । कुत· । अप्राप्यकारित्वात् ॥ यतोऽप्राप्तमर्थमविदिक्कं युक्तमन्नि-

---

१ [illegible] पूर्वपक्षः ।

मनादिनिधनमिष्यते। तस्य मतिपूर्वकत्वे तदभावः। आदिमतोऽन्तवत्त्वात्। ततश्च पुरुषकृतत्वादप्रामाण्यमिति, नैष दोषः॥ द्रव्यादिसामान्यार्पणात् श्रुतमनादिनिधनमिष्यते॥ नहि केनचित्पुरुषेण क्वचित्कदाचित्कथञ्चिदुत्प्रेक्षितमिति। तेषामेव विशेषापेक्षया आदिरन्तश्च सम्भवतीति मतिपूर्वमित्युच्यते॥ यथांकुरो बीजपूर्वकः स च सन्तानापेक्षया अनादिनिधन इति॥ न चापौरुषेयत्वं प्रामाण्यकारणम्। चौर्याद्युपदेशस्यास्मर्यमाणकर्तृकस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात्॥ अनित्यस्य च प्रत्यक्षादेः प्रामाण्ये को विरोधः? । आह, प्रथमसम्यक्त्वोत्पत्तौ युगपज्ज्ञानपरिणामान्मतिपूर्वकत्वं श्रुतस्य नोपपद्यत इति। तदयुक्तं सम्यक्त्वस्य तदपेक्षत्वात्। आत्मलाभस्तु क्रमवानिति मतिपूर्वकत्वव्याघाताभावः॥ आह मतिपूर्वं श्रुतमित्येतल्लक्षणमव्यापि श्रुतपूर्वमपि श्रुतमिष्यते। — तद्यथा— शब्दपरिणतपुद्गलस्कन्धादाहितवर्णपदवाक्यादिभावाच्चक्षुरादिविषयाच्च आद्यश्रुतविषयभावमापन्नादव्यभिचारिणः कृतसंगीतिर्जनो घटाज्जलधारणादिकार्यसम्बन्ध्यन्तरं प्रतिपद्यते धूमादेर्वाग्न्यादिद्रव्यं, तदा श्रुतात् श्रुतप्रतिपत्तिरिति। नैष दोषः। तस्यापि मतिपूर्वकत्वमुपचारतः॥ श्रुतमपि क्वचिन्मतिपूर्वकत्वान्मतिरित्युपचर्यत इति॥ भेदशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते द्विभेदमनेकभेदं द्वादशभेदमिति॥ द्विभेदं तावत्— अङ्गबाह्यमङ्गप्रविष्टमिति। अङ्गबाह्यमनेकविधं दशवैकालिकोत्तराध्ययनादि॥ अङ्गप्रविष्टं द्वादशविधम्॥ तद्यथा— आचारः। सूत्रकृतम्। स्थानम्। समवायः। व्याख्याप्रज्ञप्तिः। ज्ञातृधर्मकथा। उपासकाध्ययनम्। अन्तकृद्दशम्। अनुत्तरोपपादिकदशम्। प्रश्नव्याकरणम्। विपाकसूत्रम्।

---

१ मतिश्रुतोत्पत्तिः॥ २ ज्ञानसम्यग्भावस्य॥

[illegible] अप्रतीघातोऽपि । देवनारकाणां वैक्रि- [illegible] न प्राप्नोति । तेन [illegible] ॥ [illegible] प्रतीत्य क्षयोपशमः [illegible] ॥ यथा पतत्रिणो [illegible] विशेषण, तथा देवनार- [illegible] इत्युच्यते । [illegible] विशेषः स्यात् [illegible] । देवनारकाणामित्यवि- [illegible] अवधिग्रहणात् [illegible] ॥ [illegible] आग- [illegible]

[illegible] क्षयोपशम [illegible]

[illegible] षड्विकल्पः शेषाणाम् ॥२२॥

[illegible]

[illegible] । स एष मनःपर्ययो द्विविधः ऋजु-
[illegible] ॥ [illegible] भेदः, लक्षणमिदानीं वक्तव्य-
[illegible] मनःपर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमाङ्गोपा[illegible]-
[illegible] परकीयमनोगतेन [illegible]
[illegible] पुरस्तात् । अप-
[illegible] अनेन
[illegible] ऋजुमतिर्मनःपर्ययः कालतो
[illegible] द्वित्राणि भवग्रहणानि, उत्कर्षेण
[illegible] ॥ क्षेत्रतो [illegible]
[illegible] न [illegible] ॥
[illegible] भवग्रहणानि, उत्कर्षेणासंख्ये-
[illegible] ॥ क्षेत्रतो [illegible] योजन
[illegible] न [illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ॥ २४ ॥

[illegible] । [illegible]

माद्ययोरेव तावन्मतिश्रुतयोर्विषयनिबन्ध उच्यतामित्यत आह—

॥ मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ २६ ॥

निबन्धनं निबन्धः। कस्य विषयस्य। तद्विषयग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्॥ प्रकृतं विषयग्रहणं। क्व प्रकृतं? विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्य इत्यतस्तस्यार्थवशाद्विभक्तिपरिणामो भवतीति विषयस्येत्यभिसम्बध्यते॥ द्रव्येष्विति बहुवचननिर्देशः सर्वेषां जीवधर्माधर्माकाशपुद्गलानां सग्रहार्थः। तद्विशेषणार्थमसर्वपर्यायग्रहणम्॥ तानि द्रव्याणि मतिश्रुतयोर्विषयभावमापद्यमानानि कतिपयैरेव पर्यायैर्विषयभावमास्कन्दन्ति न सर्वपर्यायैरनन्तैरपीति॥ अत्राह— धर्मास्तिकायादीन्यतीन्द्रियाणि तेषु मतिज्ञानं न प्रवर्तते। अतः सर्वद्रव्येषु मतिज्ञानं वर्तत इत्ययुक्तम्॥ नैष दोषः। अनिन्द्रियाख्यं करणमस्ति तदालम्बनो नोइन्द्रियावरणक्षयोपशमलब्धिपूर्वक उपयोगोऽवग्रहादिरूपः प्रागेवोपजायते ततस्तत्पूर्वं श्रुतज्ञानं तद्विषयेषु स्वयोग्येषु व्याप्रियते॥

अथ मतिश्रुतयोरनन्तरनिर्देशार्हस्यावधेः को विषयनिबन्ध इत्यत आह—

॥ रूपिष्ववधेः ॥ २७ ॥

विषयनिबन्ध इत्यनुवर्तते। रूपिष्वित्यनेन पुद्गलाः पुद्गलद्रव्यसम्बन्धाश्च जीवाः परिगृह्यन्ते। रूपिष्वेवावधेर्विषयनिबन्धो नारूपेष्विति नियमः क्रियते। रूपिष्वपि भवन्न सर्वपर्यायेषु स्वयोग्येष्वेवेत्यवधारणार्थमसर्वपर्यायेष्वित्यभिसम्बध्यते॥

अथ तदनन्तरनिर्देशभाजो मनःपर्ययस्य को विषयनिबन्ध इत्यत आह—

॥ तदनन्तभागे मनःपर्ययस्य ॥ २८ ॥

---

१ सम्बन्ध ॥ २ तत्कारणक. ॥

आदिर्येषां तानि इमान्येकादीनि भाज्यानि विभक्तव्यानि यौगपद्येनैकस्मिन्नात्मनि ॥ आ कुतः? आ चतुर्भ्यः ॥ तद्यथा—एकं तावत्केवलज्ञान न तेन सहान्यानि क्षायोपशमिकानि युगपदवतिष्ठन्ते । द्वे मतिश्रुते । त्रीणि मतिश्रुतावधिज्ञानानि, मतिश्रुतमनःपर्ययज्ञानानि वा । चत्वारि मतिश्रुतावधिमनःपर्ययज्ञानानि । न पञ्च सन्ति केवलस्यासहायत्वात् ॥

यथोक्तानि मत्यादीनि ज्ञानव्यपदेशमेव लभन्ते, उतान्यथापीत्यत आह—

॥ मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥ ३१ ॥

विपर्ययो मिथ्येत्यर्थः । कुतः । सम्यगधिकारात् ॥ च शब्दः समुच्चयार्थः । विपर्ययश्च सम्यक्चेति ॥ कुतः पुनरेषा विपर्ययः? मिथ्यादर्शनेन सहैकार्थसमवायात् । सरजस्ककटुकालाबुगतदुग्धवत् ॥ ननु च तत्राधारदोषात् दुग्धस्य रसविपर्ययो भवति, न च तथा मत्यज्ञानादीना विषयग्रहणे विपर्ययः ॥ तथा हि, सम्यग्दृष्टिर्यथा चक्षुरादिभिः रूपादीनुपलभते, तथा मिथ्यादृष्टिरपि मत्यज्ञानेन ॥ यथा च सम्यग्दृष्टिः श्रुतेन रूपादीनि जानाति निरूपयति च तथा मिथ्यादृष्टिरपि श्रुताज्ञानेन ॥ यथा चावधिज्ञानेन सम्यग्दृष्टिः रूपिणोऽर्थानवगच्छति तथा मिथ्यादृष्टिर्विभङ्गज्ञानेनेति ॥ अत्रोच्यते—

॥ सदसतोरविशेषाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥३२॥

सद्विद्यमानमसदविद्यमानमित्यर्थः । तयोरविशेषेण यदृच्छया उपलब्धेर्विपर्ययो भवति ॥ कदाचिद्रूपादि सदप्यसदिति प्रति-

१ अन[illegible] पाठान्तरम् ॥

पुनस्तत्त्वार्थाधिगमे श्रद्धानमुत्पादयति। ततस्तन्मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानं भवति॥

आह प्रमाणं द्विप्रकारं वर्णितम्। प्रमाणैकदेशाश्च नयास्तदनन्तरोद्देशभाजो निर्देष्टव्या इत्यत आह—

॥ नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूता नयाः ॥३३॥

एतेषां सामान्यविशेषलक्षणं वक्तव्यम्। सामान्यलक्षणं तावद्वस्तुन्यनेकान्तात्मन्यविरोधेन हेत्वर्पणात्साध्यविशेषस्य याथात्म्यप्रापणप्रवणप्रयोगो नयः। स द्वेधा द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्चेति॥ द्रव्यं सामान्यमुत्सर्गः अनुवृत्तिरित्यर्थः। तद्विषयो द्रव्यार्थिकः॥ पर्यायो विशेषोऽपवादो व्यावृत्तिरित्यर्थः। तद्विषयः पर्यायार्थिकः॥ तयोर्भेदा नैगमादयः। तेषां विशेषलक्षणमुच्यते— अनभिनिर्वृत्तार्थसंकल्पमात्रग्राही नैगमः॥ कञ्चित्पुरुषं परिगृहीतपरशुं गच्छन्तमवलोक्य कश्चित्पृच्छति किमर्थं भवान्गच्छतीति। स आह प्रस्थमानेतुमिति। नासौ तदा प्रस्थपर्यायः संनिहितः। तदभिनिर्वृत्तये संकल्पमात्रे प्रस्थव्यवहारः॥ तथा एधोदकाद्याहरणे व्याप्रियमाणं कश्चित्पृच्छति किं करोति भवानिति। स आह ओदनं पचामीति। न तदौदनपर्यायः संनिहितः तदर्थे व्यापारे स प्रयुज्यते॥ एवंप्रकारो लोकसंव्यवहारः अनभिनिर्वृत्तार्थसंकल्पमात्रविषयो नैगमस्य गोचरः॥१॥ स्वजात्यविरोधेनैकध्यमुपानीय पर्यायानाक्रान्तभेदानविशेषेण समस्तग्रहणात्संग्रहः। सत् द्रव्यं घट इत्यादि। सदित्युक्ते सदिति वाग्विज्ञानानुप्रवृत्तिलिङ्गानुमितसत्ताधारभूतानामविशेषेण सर्वेषां संग्रहः। द्रव्यमित्युक्तेऽपि द्रवति गच्छति तांस्तान्पर्यायानित्युपलक्षि-

यातस्ते पितेति * ॥ कालव्यभिचारः— विश्वदृश्वाऽस्य पुत्रो जनिता । भाविकृत्यमासीदिति ॥ उपग्रहव्यभिचारः— सन्तिष्ठते प्रतिष्ठते विरमत्युपरमतीति ॥ एवम्प्रकारं व्यवहारनय न्याय्यं मन्यते । अन्यार्थस्यान्यार्थेन सम्बन्धाभावात् ॥ लोकसमयविरोध इति चेत् । विरुध्यताम् । तत्त्वमिह मीमांस्यते न भैषज्यमातुरेच्छानुवर्ति ॥ ५ ॥ नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढः । यतो नानार्थान्समतीत्यैकमर्थमाभिमुख्येन रूढः समभिरूढः ॥ गौरित्ययं शब्दो वागादिषु अर्थेषु वर्तमानः पशावभिरूढः । अथवा अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । तत्रैकस्यार्थस्यैकेन गतार्थत्वात्पर्यायशब्दप्रयोगोऽनर्थकः ॥ शब्दभेदश्चेदस्ति अर्थभेदेनाप्यवश्यं भवितव्यमिति नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढः ॥ इन्दनादिन्द्रः शकनाच्छक्रः पूर्दारणात्पुरन्दर इत्येवं सर्वत्र ॥ अथवा यो यत्राभिरूढः स तत्र समेत्याभिमुख्येनारोहणात्समभिरूढः । यथा क्व भवानास्ते । आत्मनीति । कुतः । वस्त्वन्तरे वृत्त्यभावात् ॥ यद्यन्यस्यान्यत्र वृत्तिः स्यात्, ज्ञानादीनां रूपादीनां चाकाशे

---

* अस्यायमर्थः— एहि त्वमागच्छ, त्वं, एवं मन्ये, अहं रथेन यास्यामि एतावता त्वं रथेन यास्यसि, ते पिता अग्रे रथेन यात इत्यर्थः । अत्र मध्यमपुरुषस्थाने उत्तमपुरुष उत्तमपुरुषस्थाने मध्यमः पुरुष । तदर्थं सूत्रमिदम् । प्रहासे मन्यापदेशे तूतमैकवनं चोत्तमे मध्यमस्य।

१ अत्र भविष्यत्कालेऽतीतकालविभक्तिः ॥ २ अत्र परस्मपदोपग्रहः ॥ अत्र सूत्रम् । समवप्रविभ्यः ॥ ३ रमु क्रीडायामित्यत्रात्मनेपदोपग्रहः । 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति व्यभिचारसूत्रम् । देवदत्तमुपरमति ॥ ४ जलं पततीति वक्तव्ये आपः पतन्तीति व्यवहारो जायते अत्रापूशब्दोत्तरं बहुत्वाभिधायकप्रत्ययोपनिबन्धनं वस्तुतो निरर्थकमेव, बहुत्वस्य जले अन्वयायोगात् । तथापि शब्दानुशासनशास्त्रमाहिम्ना बहुत्ववाचकप्रत्ययसमभिव्याहारः कर्तव्य एव भवति । ५ परीक्ष्यते ॥

न तत्पटादिकार्यं, किं तर्हि केवलं तन्त्वादिकार्यं; तन्त्वादिकार्यमपि तन्त्वाद्यवयवेषु निरपेक्षेषु नास्त्येवेत्यस्मत्पक्षसिद्धिरेव ॥ अथ तन्त्वादिषु पटादिकार्यं शक्त्यपेक्षया अस्तीत्युच्यते। नयेष्वपि निरपेक्षेषु बुध्यभिधानरूपेषु कारणवशात्सम्यग्दर्शनहेतुत्वपरिणतिसद्भावात् शक्त्याऽऽत्मनाऽस्तित्वमिति साम्यमेवोपन्यासस्य ॥

ज्ञानदर्शनयोस्तत्त्वं। नयाना चैव लक्षणम् ॥
ज्ञानस्य च प्रमाणत्व-। मध्यायेऽस्मिन्निरूपितम् ॥ १ ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञाया प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ ॐ नम परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

आह सम्यग्दर्शनस्य विषयभावेनोपदिष्टेषु जीवादिष्वादावुपन्यस्तस्य जीवस्य किं स्वतत्त्वमित्युच्यते—

॥ औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च ॥ १ ॥

आत्मनि कर्मणः स्वशक्तेः कारणवशादनुद्भूतिरुपशमः। यथा कतकादिद्रव्यसम्बन्धादम्भसि पङ्कस्य उपशमः ॥ क्षयः आत्यन्तिकी निवृत्तिः। यथा तस्मिन्नेवाम्भसि शुचिभाजनान्तरसंक्रान्ते पङ्कस्यात्यन्ताभावः ॥ उभयात्मको मिश्रः। यथा तस्मिन्नेवाम्भसि कतकादिद्रव्यसम्बधात्पङ्कस्य क्षीणाक्षीणवृत्तिः ॥ द्रव्यादिनिमित्तवशात्कर्मणा फलप्राप्तिरुदयः ॥ द्रव्यात्मलाभमात्रहेतुकः परिणामः ॥ उपशमः प्रयोजनमस्येत्यौपशमिकः। एवं क्षायिकः, क्षायोपशमिकः, औदयिकः, पारिणामिकश्च ॥

दश च एकविंशतिश्च त्रयश्च द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रयस्त एव भेदा येषामिति वा वृत्तिर्द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा इति ॥ यदा स्वपदार्थे वृत्तिस्तदा औपशमिकादीनां द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रयो भेदा इत्यभिसम्बन्धः क्रियते अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इति ॥ यदाऽन्यपदार्थे वृत्तिस्तदा निर्दिष्टविभक्त्यन्ता एवाभिसम्बध्यन्ते । औपशमिकादयो भावा द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा इति ॥ यथाक्रमवचनं यथासंख्यप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ औपशमिको द्विभेदः । क्षायिको नवभेदः । मिश्रोऽष्टादशभेदः । औदयिक एकविंशतिभेदः । पारिणामिकस्त्रिभेद इति ॥

यद्येवमौपशमिकस्य कौ द्वौ भेदावित्यत आह—

॥ सम्यक्त्वचारित्रे ॥ २ ॥

व्याख्यातलक्षणे सम्यक्त्वचारित्रे ॥ औपशमिकत्वं कथमिति चेदुच्यते । चारित्रमोहो द्विविधः कषायवेदनीयो नोकषायवेदनीयश्चेति ॥ तत्र कषायवेदनीयस्य भेदा अनन्तानुबन्धिनः क्रोधमानमायालोभाश्चत्वारः, दर्शनमोहस्य त्रयो भेदाः सम्यक्त्वं, मिथ्यात्वं, सम्यङ्मिथ्यात्वमिति, आसां सप्तानां प्रकृतीनामुपशमादौपशमिकं सम्यक्त्वम् ॥ अनादिमिथ्यादृष्टेर्भव्यस्य कर्मोदयापादितकालुष्ये सति कुतस्तदुपशमः ? । काललब्ध्यादिनिमित्तत्वात् ॥ तत्र काललब्धिस्तावत्— कर्माविष्ट आत्मा भव्यः कालेऽर्द्धपुद्गलपरिवर्त्तनाख्येऽवशिष्टे प्रथमसम्यक्त्वग्रहणस्य योग्यो भवति, नाधिके इति इयमेका काललब्धिः ॥ अपरा कर्मस्थितिकाललब्धिः । उत्कृष्टस्थितिकेषु कर्मसु जघन्यस्थितिकेषु च प्रथमसम्यक्त्वलाभो न भवति ॥ क तर्हि भवति ? । अन्तःकोटीकोटीसागरोपमस्थितिकेषु कर्मसु बन्धमापद्यमानेषु विशुद्धपरिणामवशात्सत्कर्मसु च ततः संख्येयसागरोपमसहस्रोनायामन्तः-

प्रत्येकत्वे (ऽविवेके) सत्यपि लक्षणभेदादस्य नानात्वमवसीयते ॥ उक्त च – बन्ध पडि एयंतं लक्खणदो हवइ तस्स णाणंत्तं । तह्मा अमुत्तिभावोऽणेयंतो होइ जीवस्स ॥ १ ॥ इति ॥

यद्येव तदेव लक्षणमुच्यतां, येन नानात्वमवसीयते । इत्यत आह—

॥ उपयोगो लक्षणम् ॥ ८ ॥

उभयनिमित्तवशादुत्पद्यमानश्चैतन्यानुविधायी परिणाम उपयोग॰ ॥ तेन बन्ध प्रत्येकत्वे सत्यप्यात्मा लक्ष्यते । सुवर्णरजतयोर्बन्ध प्रत्येकत्वे सत्यपि वर्णादिभेदवत् ॥

तद्भेददर्शनार्थमाह—

॥ स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥ ९ ॥

स उपयोगो द्विविध॰ । ज्ञानोपयोगो दर्शनोपयोगश्चेति ॥ ज्ञानोपयोगोऽष्टभेद. । मतिज्ञान. श्रुतज्ञान, अवधिज्ञानं, मनःपर्ययज्ञान. केवलज्ञान, मत्यज्ञान. श्रुताज्ञानं. विभङ्गज्ञानं चेति ॥ दर्शनोपयोगश्चतुर्विध । चक्षुर्दर्शन, अचक्षुर्दर्शनं. अवधिदर्शनं. केवलदर्शनं चेति ॥ तयो॰ कथं भेद.[1] । साकारानाकारभेदात् । साकारं ज्ञानमनाकार दर्शनमिति ॥ तच्छद्मस्थेषु क्रमेण वर्तते । निरावरणेषु युगपत् । पूर्वकालभाविनोऽपि दर्शनात् ज्ञानस्य प्राग्ग्रहणमभ्यर्हितत्वात् ॥ सम्यग्ज्ञानप्रकरणात्पूर्वं पञ्चविधो ज्ञानोपयोगो व्याख्यात. ॥ इह पुनरुपयोगग्रहणाद्विपर्ययोऽपि गृह्यते इत्यष्टविध उच्यते ॥

---

१ [illegible] ॥ २ [illegible] । ३ [illegible] । ४ [illegible] ।
५ [illegible] ।

यथोक्तेनानेनाभिहितपरिणामेन सर्वात्मसाधारणेनोपयोगेन ये उपलक्षिता योगिनस्ते द्विविधा·—

॥ संसारिणो मुक्ताश्च ॥ १० ॥

संसरणं संसारः परिवर्तनमित्यर्थ. । स एषामस्ति ते संसारिणः ॥ तत्परिवर्तनं पञ्चविधं द्रव्यपरिवर्तन, क्षेत्रपरिवर्तनं, कालपरिवर्तनं, भवपरिवर्तन, भावपरिवर्तन चेति ॥ तत्र द्रव्यपरिवर्तनं द्विविध नोकर्मद्रव्यपरिवर्तन कर्मद्रव्यपरिवर्तन चेति ॥ तत्र नोकर्मद्रव्यपरिवर्तन नाम, त्रयाणा[1] शरीराणां षण्णां पर्याप्तीनां योग्या ये पुद्गला एकेन जीवेन एकस्मिन्समये गृहीताः स्निग्धरूक्षवर्णगन्धादिभिन्तीव्रमन्दमध्यमभावेन च यथावस्थिता द्वितीयादिषु समयेषु निर्जीर्णा अगृहीताननन्तवारानतीत्य मिश्रकांश्चानन्तवारानतीत्य मध्ये गृहीताश्चानन्तवारानतीत्य त एव तेनैव प्रकारेण तस्यैव जीवस्य नोकर्मभावमापद्यन्ते यावत्तावत्समुदितं नोकर्मद्रव्यपरिवर्तनम् ॥ कर्मद्रव्यपरिवर्तनमुच्यते— एकस्मिन्समये एकेन जीवेनाष्टविधकर्मभावेन पुद्गला ये गृहीताः समयाधिकामावलिकामतीत्य द्वितीयादिषु समयेषु निर्जीर्णाः पूर्वोक्तेनैव क्रमेण त एव तेनैव प्रकारेण तस्य जीवस्य कर्मभावमापद्यन्ते यावत्तावत्कर्मद्रव्यपरिवर्तनम् ॥ उक्त च— सव्वेऽवि पुग्गला खलु कमसो भुत्तुज्झिया य जीवेण । अच्छइ अणतखुत्तो पुग्गलपरियट्टससारे ॥ १ ॥ क्षेत्रपरिवर्तनमुच्यते— सूक्ष्मनिगोदजीवोऽपर्याप्तक· सर्वजघन्यप्रदेशशरीरो लोकस्याष्टमध्यप्रदेशान्स्वशरीरमध्यप्रदेशा कृत्वोत्पन्नः क्षुद्रभवग्रहणं जीवित्वा मृतः स एव पुनस्तेनैवावगाहेन द्विरुत्पन्नस्तथा त्रिस्तथा चतुरित्येवं

---

१ औदारिकवैक्रियिकाहारकत्रयाणाम् ॥

अयोगकेवलिन इति । तस्मान्न चलनाचलनापेक्षं त्रसस्थावरत्वम् । कर्मोदयापेक्षमेव ॥ त्रसग्रहणमादौ क्रियते । अल्पाच्तरत्वादभ्यर्हितत्वाच्च । सर्वोपयोगसम्भवादभ्यर्हितत्वम् ॥

एकेन्द्रियाणामतिबहुवक्तव्याभावादुल्लंघ्यानुपूर्वीं स्थावरभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह —

॥ पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ॥ १३ ॥

स्थावरनामकर्मभेदाः पृथिवीकायादयः सन्ति, तदुदयनिमित्ता अमी इति जीवेषु पृथिव्यादयः सञ्ज्ञा वेदितव्याः ॥ प्रथनादिप्रकृतिनिष्पन्ना अपि रूढिवशात्प्रथनाद्यनपेक्षा वर्तन्ते ॥ एषां पृथिव्यादीनामार्षे चातुर्विध्यमुक्तम् । प्रत्येकं तत्कथमिति चेदुच्यते ॥ पृथिवी । पृथिवीकायः । पृथिवीकायिकः । पृथिवीजीव इत्यादि ॥ तत्र अचेतनावैश्रसिकपरिणामनिर्वृत्ता काठिन्यगुणात्मिका पृथिवी । अचेतनत्वादसत्यपि पृथिवीकायनामकर्मोदये प्रथनक्रियोपलक्षितैवेयम् ॥ अथवा पृथिवी सामान्यमुत्तरत्रयेऽपि सद्भावात् । कायः शरीरं पृथिवीकायिकजीवपरित्यक्तः पृथिवीकायः । मृतमनुष्यादिकायवत् । पृथिवीकायः अस्यास्तीति पृथिवीकायिकः । तत्कायसम्बन्धवशीकृत आत्मा समवाप्तपृथिवीकायनामकर्मोदयः कार्मणकाययोगस्थो यो न तावत्पृथिवीं कायत्वेन गृह्णाति स पृथिवीजीवः ॥ उक्तं च — पुढवी पुढवीकायो पुढवीकाइय पुढविजीवो य । साहारणोपमुक्को सरीरगहिदो भवंतरिदो ॥ १ ॥ एवमवादिष्वपि योज्यम् ॥ एते पञ्चविधाः प्राणिनः स्थावराः । कति पुनरेषां प्राणाः ? । चत्वारः । स्पर्शनेन्द्रियप्राणः कायबलप्राणः उच्छ्वासनिश्वासप्राणः आयुःप्राणश्चेति ॥

---

* [illegible]

तेषामन्तर्भेदप्रदर्शनार्थमाह—

॥ द्विविधानि ॥ १६ ॥

विधशब्दः प्रकारवाची, द्वौ विधौ येषां तानि द्विविधानि, द्विप्रकाराणीत्यर्थः ॥ कौ पुनस्तौ द्वौ प्रकारौ ?। द्रव्येन्द्रियं भावेन्द्रियमिति ॥

तत्र द्रव्येन्द्रियस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं(निर्ज्ञापनार्थं)माह—

॥ निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् ॥ १७ ॥

निर्वर्त्यते निष्पाद्यते इति निर्वृतिः ॥ केन निर्वर्त्यते ?। कर्मणा ॥ सा द्विविधा बाह्याभ्यन्तरभेदात् ॥ उत्सेधांगुलासंख्येयभागप्रमितानां शुद्धानामात्मप्रदेशानां प्रतिनियतचक्षुरादीन्द्रियसंस्थानेनावस्थितानां वृत्तिरभ्यन्तरा निर्वृतिः । तेष्वात्मप्रदेशेष्विन्द्रियव्यपदेशभाक्षु यः प्रतिनियतसंस्थानो नामकर्मोदयापादितावस्थाविशेषः पुद्गलप्रचयः सा बाह्या निर्वृतिः ॥ येन निर्वृतेरुपकारः क्रियते तदुपकरणम् ॥ पूर्ववत्तदपि द्विविधम् ॥ तत्राभ्यन्तरं कृष्णशुक्लमण्डलम् । बाह्यमक्षिपत्रपक्ष्मद्वयादि ॥ एवं शेषेष्विन्द्रियेषु ज्ञेयम् ॥

भावेन्द्रियमुच्यते—

॥ लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम् ॥ १८ ॥

लम्भनं लब्धिः । का पुनरसौ ?। ज्ञानावरणक्षयोपशमविशेषः ॥ यत्सन्निधानादात्मा द्रव्येन्द्रियनिर्वृतिंप्रति व्याप्रियते

---

१ उत्सेधांगुलमिति व्यवहारांगुलं घनरूपं तदेवात्र गृह्यते । परमागमे देहगेहग्रामनगरकादिप्रमाणमुत्सेधांगुलेनैवेति नियमितत्वात् ॥

२ द्रव्येन्द्रियरूपनिर्वृतिम् ॥

तन्निमित्त आत्मनः परिणाम उपयोगस्तदुभय भावेन्द्रियम् ॥ इन्द्रियफलमुपयोगः तस्य कथमिन्द्रियत्वम् ? कारणधर्मस्य कार्ये दर्शनात् । यथा घटाकारपरिणतं विज्ञानं घट इति ॥ स्वार्थस्य तत्र मुख्यत्वाच्च । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियमिति यः स्वार्थः स उपयोगो मुख्यः । उपयोगलक्षणो जीव इति वचनात् । अत उपयोगस्येन्द्रियत्वं न्याय्यम् ॥

उक्तानामिन्द्रियाणां सञ्ज्ञानुपूर्वीप्रतिपादनार्थमाह—

॥ स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि ॥ १९ ॥

लोके इन्द्रियाणा पारतन्त्र्यविवक्षा दृश्यते । अनेनाक्ष्णा सुष्टु पश्यामि. अनेन कर्णेन सुष्टु शृणोमीति । ततः पारतन्त्र्यात्स्पर्शनादीना कारणत्वं । वीर्यान्तरायमतिज्ञानावरणक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामलाभावष्टम्भात् आत्मना स्पृश्यतेऽनेनेति स्पर्शनम् । रस्यतेऽनेनेति रसनम् । घ्रायतेऽनेनेति घ्राणम् । चक्षेरनेकार्थत्वाद्दर्शनार्थविवक्षायां चष्टे अर्थान्पश्यत्यनेनेति चक्षु । श्रूयतेऽनेनेति श्रोत्रम् ॥ स्वातन्त्र्यविवक्षा च दृश्यते । इदं मे अक्षि सुष्टु पश्यति । अयं मे कर्णः सुष्टु शृणोति । ततः स्पर्शनादीनां कर्तरि निष्पत्तिः । स्पृशतीति स्पर्शनम । रसतीति रसनम् । जिघ्रतीति घ्राणम् । चष्टे इति चक्षु । शृणोतीति श्रोत्रम् ॥ एषां निर्देशक्रमः एकैकवृद्धिक्रमप्रज्ञापनार्थः ॥

तेषामिन्द्रियाणा विषयप्रदर्शनार्थमाह—

॥ स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तदर्थाः ॥ २० ॥

द्रव्यपर्याययोः प्राधान्यविवक्षायां कर्मभावसाधनत्वं स्पर्शादिशब्दानां वेदितव्यम् ॥ द्रव्यप्राधान्यविवक्षायां कर्मनिर्देशः । स्पृश्यत इति स्पर्शः । रस्यत इति रसः । गन्ध्यत इति गन्धः ।

वर्ण्यत इति वर्णः। शब्द्यत इति शब्दः॥ पर्यायप्राधान्यविवक्षायां भावनिर्देशः। स्पर्शनं स्पर्शः। रसनं रसः। गन्धनं गन्धः। वर्णनं वर्णः। शब्दनं शब्दः॥ एषां क्रम इन्द्रियक्रमेणैव व्याख्यातः॥

अत्राह यत्तावन्मनोऽनवस्थानादिन्द्रियं न भवतीति प्रत्याख्यातं तत्किमुपयोगस्योपकारि उत नेति?। तदप्युपकार्येव। तेन विनेन्द्रियाणां विषयेषु स्वप्रयोजनवृत्त्यभावात्॥ किमस्यैषां सहकारित्वमात्रमेवप्रयोजनमुतान्यदपीत्यत आह—

॥ श्रुतमनिन्द्रियस्य ॥ २१ ॥

श्रुतज्ञानविषयोऽर्थः श्रुतम्। स विषयोऽनिन्द्रियस्य। परिप्राप्तश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमस्यात्मनः श्रुतस्यार्थेऽनिन्द्रियालम्बनज्ञानप्रवृत्तेः॥ अथवा श्रुतज्ञानं श्रुतं तदनिन्द्रियस्यार्थः प्रयोजनमिति यावत्। स्वातन्त्र्यसाध्यमिदं प्रयोजनमनिन्द्रियस्य॥

उक्तानामिन्द्रियाणां प्रतिनियतविषयाणां स्वामित्वनिर्देशे कर्तव्ये यत्प्रथमं गृहीतं स्पर्शनं तस्य तावत्स्वामित्वावधारणार्थमाह—

॥ वनस्पत्यन्तानामेकम् ॥ २२ ॥

एकं प्रथममित्यर्थः। किं तत्। स्पर्शनम्। तत्केषाम्। पृथिव्यादीनां वनस्पत्यन्तानां वेदितव्यम्॥ तस्योत्पत्तिकारणमुच्यते॥ वीर्यान्तरायस्पर्शनेन्द्रियावरणक्षयोपशमे सति शेषेन्द्रियसर्वघातिस्पर्धकोदये च शरीरनामलाभावष्टम्भे एकेन्द्रियजातिनामोदयवशवर्तितायां च सत्यां स्पर्शनमेकमिन्द्रियमाविर्भवति॥

इतरेषामिन्द्रियाणां स्वामित्वप्रदर्शनार्थमाह—

कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानि २३

एकैकमिति वीप्सायां द्वित्वम्। एकैकेन वृद्धानि एकै-

धानपूर्वकः अथाभिनवशरीरग्रहणं प्रत्त्यागूर्णस्य विशीर्णपूर्वमूर्तेर्निर्मनस्कस्य यत्कर्म, तत्कृत इत्युच्यते—

॥ विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥ २५ ॥

विग्रहो देह । विग्रहार्था गतिर्विग्रहगतिः ॥ अथवा विरुद्धो ग्रहो विग्रहः व्याघातः कर्मादानेऽपि नोकर्मपुद्गलादाननिरोध इत्यर्थः । विग्रहेण गतिः विग्रहगतिः ॥ सर्वशरीरप्ररोहणवीजभूतं कार्मणं शरीरं कर्मेत्युच्यते । योगो वाङ्मानसकायवर्गणानिमित्त आत्मप्रदेशपरिस्पन्दः । कर्मणा कृतो योगः कर्मयोगः । विग्रहगतौ भवतीत्यर्थः ॥ तेन कर्मादानं देशान्तरसंक्रमश्च भवति ॥

आह जीवपुद्गलानां गतिमास्कन्दतां देशान्तरसंक्रमः किमाकाशप्रदेशक्रमवृत्त्या भवति, उताविशेषेणेत्यत आह—

॥ अनुश्रेणि गतिः ॥ २६ ॥

लोकमध्यादारभ्य ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च आकाशप्रदेशानां क्रमसन्निविष्टानां पंक्तिः श्रेणिरित्युच्यते । अनुशब्दस्यानुपूर्व्येण वृत्तिः । श्रेणेरानुपूर्व्येणानुश्रेणीति जीवानां पुद्गलानां च गतिर्भवतीत्यर्थः ॥ अनधिकृताना पुद्गलानां कथं ग्रहणमिति चेत्— गतिग्रहणात । यदि जीवानामेव गतिरिष्टा स्यात् गतिग्रहणमनर्थकमधिकारात्तत्सिद्धेः । उत्तरत्र जीवग्रहणाच्च पुद्गलसम्प्रत्ययः ॥ ननु चन्द्रादीनां ज्योतिष्काणा मेरुप्रदक्षिणाकाले विद्याधरादीनां च विश्रेणिगतिरपि दृश्यते तत्र किमुच्यते अनुश्रेणिगतिरिति? कालदेशनियमोऽत्र वेदितव्यः ॥ तत्र कालनियमस्तावज्जीवानां मरणकाले भवान्तरसंक्रमे मुक्तानां चोर्ध्वगमनकाले अनुश्रेण्येव गतिः ॥ देशनियमोऽपि ऊर्ध्वलोकादधोगतिः । अधोलोकादूर्ध्वगतिः ।

विग्रहवत्या गतेः कालोऽवधृत.। अविग्रहायाः कियान् काल इत्युच्यते—

॥ एकसमयाऽविग्रहा ॥ २९ ॥

एकः समयो यस्याः सा एकसमया। न विद्यते विग्रहो यस्याः सा अविग्रहा॥ गतिमतां हि जीवपुद्गलानामव्याघातेनैकसमयिकी गतिरालोकान्तादपीति॥

अनादिकर्मबन्धसन्ततौ मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययवशात्कर्माण्याददानो विग्रहगतावप्याहारकः प्रसक्तस्ततो नियमार्थमिदमुच्यते—

॥ एकं द्वौ त्रीन्वाऽनाहारकः ॥ ३० ॥

अधिकारात्समयाभिसम्बन्धः। वाशब्दो विकल्पार्थः। विकल्पश्च यथेच्छातिसर्गः॥ एकं वा द्वौ वा त्रीन्वा समयानानाहारको भवतीत्यर्थः॥ त्रयाणां शरीराणां षण्णां पर्याप्तीनां योग्यपुद्गलग्रहणमाहारः। तदभावादनाहारकः॥ कर्मादानं हि निरन्तरं, कार्मणशरीरसद्भावे॥ उपपादक्षेत्रं प्रति ऋज्व्यां गतौ आहारकः। इतरेषु त्रिषु समयेषु अनाहारकः॥

एवं गच्छतोऽभिनवमूर्त्यन्तरनिर्वृतिजन्मप्रकारप्रतिपादनार्थमाह—

॥ सम्मूर्च्छनगर्भोपपादाज्जन्म ॥ ३१ ॥

त्रिषु लोकेषूर्ध्वमधस्तिर्यक् च देहस्य समन्ततो मूर्च्छनं सम्मूर्च्छनमवयवप्रकल्पनम्। स्त्रिया उदरे शुक्रशोणितयोर्गरणं मिश्रणं गर्भः। मात्रोपभुक्ताहारगरणाद्वा गर्भः। उपेत्योत्पद्यतेऽस्मिन्निति उपपादः। देवनारकोत्पत्तिस्थानविशेषसञ्ज्ञा॥ एते त्रयः संसारिणां

१ कार्मणतैजसवैक्रियिकाणाम्॥ २ नोकर्मापेक्षया॥

३ उपेत्य देवाः नारकाश्च युवान एव उत्पद्यंते॥

गर्भजा मिश्रयोनयः। तेषां हि मातुरुदरे शुक्रशोणितमचित्त, तदात्मना चित्तवता मिश्रणान्मिश्रयोनिः॥ सम्मूर्च्छनजास्त्रिविकल्पयोनयः। केचित्सचित्तयोनयः। अन्ये अचित्तयोनयः। अपरे मिश्रयोनयः॥ सचित्तयोनय साधारणशरीरा। कुतः। परस्पराश्रयत्वात्॥ इतरे अचित्तयोनयो मिश्रयोनयश्च॥ शीतोष्णयोनयो देवनारकाः तेषां हि उपपादस्थानानि कानिचिच्छीतानि, कानिचिदुष्णानीति॥ उष्णयोनयस्तेजस्कायिका॥ इतरे त्रिविकल्पयोनयः केचिच्छीतयोनय केचिदुष्णयोनयः अपरे मिश्रयोनय इति॥ देवनारकैकेन्द्रियाः संवृतयोनयः॥ विकलेन्द्रिया[1] विवृतयोनयः॥ गर्भजा मिश्रयोनयः॥ तद्भेदाश्चतुरशीतिशतसहस्रसंख्या आगमतो वेदितव्या॥ उक्त च। णिच्चिदरधा दु सत्तय तरुदस वियलिंदिएसु छच्चेव। सुरणिरयतिरिय चउरो चोद्दस मणुए सदसहस्सा[2]॥ १॥

एवमेतस्मिन्नवयोनिभेदसङ्कटे त्रिविधजन्मनि सर्वप्राणभृतामनियमेन प्रसक्ते तदवधारणार्थमाह—

॥ जरायुजाण्डजपोताना गर्भः॥ ३३॥

यज्जालवत्प्राणिपरिवरणं विततमांसशोणितं तज्जरायुः। यन्नखत्वक्सदृशमुपात्तकाठिन्य शुक्रशोणितपरिवरणं परिमण्डलं तदण्डम्। किञ्चित्परिवरणमन्तरेण परिपूर्णावयवो योनिनिर्गतमात्र एव परिस्पन्दादिसामर्थ्योपेत. पोतः॥ जरायौ जाता जरा-

---

१ द्वींद्रियमारभ्य चतुरिंद्रयपर्यंत॥ २ अस्यायमर्थः—नित्यनिगोदेतरनिगोदाश्च पृथिव्यप्तेजोवायवश्च प्रत्येकं सप्तलक्षयोनय। वनस्पतिकायिका दशलक्षयोनयः। द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्चतुरिन्द्रियाश्च प्रत्येकं द्विलक्षयोनय.। सुरनारकातिर्यञ्चश्च पृथक्चतुर्लक्षयोनय.। मनुष्याश्चतुर्दशलक्षयोनयः॥

युजाः । अण्डे जाता अण्डजाः । जरायुजाश्च अण्डजाश्च पोताश्च जरायुजाण्डजपोताः गर्भयोनयः ॥

यद्यमीषां जरायुजाण्डजपोताना गर्भोऽवध्रियते, अथोपपादः केषा भवतीत्यत आह—

॥ देवनारकाणामुपपादः ॥ ३४ ॥

देवाना नारकाणा च उपपादो जन्म वेदितव्यम् ॥

अथान्येषां किं जन्मेत्यत आह—

॥ शेषाणां सम्मूर्च्छनम् ॥ ३५ ॥

गर्भजेभ्य औपपादिकेभ्यश्चान्ये शेषाः । तेषा सम्मूर्छनं जन्मेति ॥ एते त्रयोऽपि योगा नियमार्थाः । उभयतो नियमश्च द्रष्टव्य. ॥ जरायुजाण्डजपोतानामेव गर्भ । गर्भ एव च जरायुजाण्डजपोतानाम् ॥ देवनारकाणामेवोपपादः । उपपाद एव देवनारकाणाम् ॥ शेषाणामेव सम्मूर्च्छनम् । सम्मूर्च्छनमेव शेषाणामिति ॥

तेषां पुन संसारिणा त्रिविधजन्मनामाहितबहुविकल्पनवयोनिभेदाना शुभाशुभनामकर्मविपाकनिर्वर्तितानि बन्धफलानुभवनाधिष्ठानानि शरीराणि कानीत्यत आह—

॥ औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि ॥ ३६ ॥

विशिष्टनामकर्मोदयापादितवृत्तीनि शीर्यन्त इति शरीराणि ॥ औदारिकादिप्रकृतिविशेषोदयप्राप्तवृत्तीनि औदारिकादीनि ॥ उदारं स्थूलम् । उदारे भवमौदारिकम् । उदारं प्रयोजनमस्येति वा औदारिकम् । अष्टगुणैश्वर्ययोगादेकानेकाणुमहच्छरीरविविधकरणं विक्रिया, सा प्रयोजनमस्येति वैक्रियिकम् ॥ सूक्ष्मद्र-

र्थनिर्ज्ञानार्थमसँयमपरिजिहीर्षया वा प्रमत्तसँयतेनाह्रियते निर्वर्त्यते तदित्याहारकम् ॥ यत्तेजोनिमित्तं तेजसि वा भवं तत्तैजसम् ॥ कर्मणां कार्यं कार्मणम् ॥ सर्वेषां कर्मनिमित्तत्वेऽपि रूढिवशाद्विशिष्टविषये वृत्तिरवसेया ॥

यथौदारिकस्येन्द्रियैरुपलब्धिस्तथेतरेषां कस्मान्न भवतीत्यत आह—

॥ परम्परं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥

परशब्दस्यानेकार्थवृत्तित्वेऽपि विवक्षातो व्यवस्थार्थगतिः ॥ पृथग्भूतानां शरीराणां सूक्ष्मगुणेन वीप्सानिर्देशः क्रियते परम्परमिति ॥ औदारिकं स्थूलं, ततः सूक्ष्मं वैक्रियिकं, ततः सूक्ष्ममाहारकं, ततः सूक्ष्मं तैजसं, तैजसात्कार्मणं सूक्ष्ममिति ॥

यदि परम्परं सूक्ष्मं, प्रदेशतोऽपि न्यूनं परम्परं हीनमिति विपरीतप्रतिपत्तिनिवृत्त्यर्थमाह—

॥ प्रदेशतोऽसङ्ख्येयगुणं प्राक्तैजसात् ॥ ३८ ॥

प्रदिश्यन्त इति प्रदेशाः परमाणवः । संख्यामतीतोऽसंख्येयः । असंख्येयो गुणोऽस्य तदिदमसंख्येयगुणम् ॥ कुतः? प्रदेशतः । नावगाहतः । परम्परमित्यनुवृत्तेराकार्मणात्प्रसङ्गे तन्निवृत्त्यर्थमाह प्राक्तैजसादिति । औदारिकादसंख्येयगुणप्रदेशं वैक्रियिकम् ॥ वैक्रियिकादसंख्येयगुणप्रदेशमाहारकमिति ॥ को गुणा-

---

१ पूर्वापेक्षया परत्वमिति परशब्दो व्यवस्थार्थः ॥ २ अतिशयेन अव्ययपदम् ॥ ३ अविभागित्वेन प्रकल्प्यन्ते ॥ ४ श्रेण्यसंख्येयभागस्यासंख्येयगुणम् ॥

कारः ? पल्योपमासङ्ख्येयभागः ॥ यद्येवं, परम्पर महापरिमाणं प्राप्नोति । नैवम् । बन्धविशेषात्परिमाणभेदाभावः । तूलनिचयाय.पिण्डवत् ॥

अथोत्तरयो. किं समप्रदेशत्वमुतास्ति कश्चिद्विशेष इत्यत आह—

॥ अनन्तगुणे परे ॥ ३९ ॥

प्रदेशत इत्यनुवर्तते. तेनैवमभिसम्बन्ध· क्रियते— आहारकात्तैजस प्रदेशतोऽनन्तगुण. तैजसात्कार्मणं प्रदेशतोऽनन्तगुणमिति ॥ को गुणाकार.? अभव्यानामनन्तगुणः । सिद्धानामनन्तो भाग ॥ तत्रैतत्स्याच्छल्यकवत् । मूर्तिमद्द्रव्योपचितत्वात्संसारिणो जीवस्याभिप्रेतगतिनिरोधप्रसङ्ग इति । तन्न । किं कारणम् । यस्मादुभेऽप्येते—

॥ अप्रतीघाते ॥ ४० ॥

मूर्तिमतो मूर्त्यन्तरेण व्याघातः प्रतीघात. । स नास्त्यनयोरित्यप्रतीघाते ॥ सूक्ष्मपरिणामादयःपिण्डे तेजोऽनुप्रवेशवत्तैजसकार्मणयोर्नास्ति वज्रपटलादिषु व्याघात. ॥ ननु च वैक्रियिकाहारकयोरपि नास्ति प्रतीघात । सर्वत्राप्रतीघातोऽत्र विवक्षित. । यथा तैजसकार्मणयोरालोकान्तात् सर्वत्र नास्ति प्रतीघात । न तथा वैक्रियिकाहारकयोः ॥

आह किमेतावानेव विशेष उत कश्चिदन्योऽप्यस्तीत्याह—

॥ अनादिसम्बन्धे च ॥ ४१ ॥

चशब्दो विकल्पार्थः । अनादिसम्बन्धे सादिसम्बन्धे चेति ॥

कार्यकारणभावसन्तत्या अनादिसम्बन्धे, विशेषापेक्षया सादिसम्बन्धेऽपि च बीजवृक्षवत् ॥ यथौदारिकवैक्रियिकाहारकाणि जीवस्य कादाचित्कानि, न तथा तैजसकार्मणे। नित्यसम्बन्धिनी हि ते आसंसारक्षयात् ॥

त एते तैजसकार्मणे किं कस्यचिदेव भवत उताविशेषेणेत्यत आह—

॥ सर्वस्य ॥ ४२ ॥

सर्वशब्दो निरवशेषवाची। निरवशेषस्य संसारिणो जीवस्य ते द्वे अपि शरीरे भवत इत्यर्थः ॥

अविशेषाभिधानात्तैरौदारिकादिभिः सर्वस्य संसारिणो यौगपद्येन सम्बन्धप्रसङ्गे सम्भविशरीरप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्ना चतुर्भ्यः ४३

तच्छब्दः प्रकृततैजसकार्मणप्रतिनिर्देशार्थः। ते तैजसकार्मणे आदिर्येषां तानि तदादीनि। भाज्यानि विकल्प्यानि। आ कुतः। आ चतुर्भ्यः। युगपदेकस्यात्मनः ॥ कस्यचित् द्वे, तैजसकार्मणे। अपरस्य त्रीणि औदारिकतैजसकार्मणानि; वैक्रियिकतैजसकार्मणानि वा। अन्यस्य चत्वारि औदारिकाहारकतैजसकार्मणानीति विभागः क्रियते ॥

पुनरपि तेषां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ निरुपभोगमन्त्यम् ॥ ४४ ॥

---

१ विग्रहगत्यासमस्य.

येत प्रमत्तसँयतस्यैवाहारकं नान्यस्येति । नैव विज्ञायि, प्रम-
त्तसँयतस्याहारकमेवेति । माभूदौदारिकादिनिवृत्तिरिति ॥

एव विभक्तानि शरीराणि बिभ्रता ससारिणा प्रतिगति किं
लिलिङ्गसन्निधान. उत लिङ्गनियम कश्चिदस्तीत्यत आह—

॥ नारकसम्मूर्च्छिनो नपुँसकानि ॥ ५० ॥

नरकाणि वक्ष्यन्ते. नरकेषु भवा नारका । सम्मूर्च्छन
सम्मूर्च्छ. स येषामस्तीति सम्मूर्च्छिन । नारकाश्च सम्मूर्च्छि-
नश्च नारकसम्मूर्च्छिन ॥ चारित्रमोहविकल्पनो[illegible] नपुं-
सकवेदस्याशुभनाम्नश्चोदयात्र स्त्रियो न पुमांस इति नपुंसकानि
भवन्ति ॥ नारकसम्मूर्च्छिनो नपुंसकान्येवेति नियम ॥ [illegible]
स्त्रीपुंसविषयमनोज्ञ[illegible]
[illegible]मात्रा नास्ति ॥ [illegible]
ससारिणस्त्रिलिङ्गा इति ॥
[illegible] नपुंसक[illegible]

॥ न देवाः ॥ ५१ ॥

[illegible]

॥ लब्धिप्रत्ययं च ॥ ४७ ॥

चशब्देन वैक्रियिकमभिसम्बध्यते । तपोविशेषादृद्धिप्राप्तिर्लब्धिः । लब्धिः प्रत्ययः कारणमस्य लब्धिप्रत्ययम् । वैक्रियिकं लब्धिप्रत्ययं च भवतीत्यभिसम्बध्यते ॥

किमेतदेव लब्ध्यपेक्षमुतान्यदप्यस्तीत्यत आह—

॥ तैजसमपि ॥ ४८ ॥

अपिशब्देन लब्धिप्रत्ययमभिसम्बध्यते । तैजसमपि लब्धिप्रत्ययं भवतीति ॥

वैक्रियिकानन्तरं यदुपदिष्टं तस्य स्वरूपनिर्द्धारणार्थं स्वामिनिर्देशार्थं चाह—

॥ शुभं विशुद्धमव्याघाति चाहारकं प्रमत्तसँयतस्यैव ॥ ४९ ॥

शुभकारणत्वाच्छुभव्यपदेशः । शुभकर्मणः आहारककाययोगस्य कारणत्वाच्छुभमित्युच्यते । अन्नस्य प्राणव्यपदेशवत् ॥ विशुद्धकार्यत्वाद्विशुद्धव्यपदेशः । विशुद्धस्य पुण्यस्य कर्मणः अशबलस्य निरवद्यस्य कार्यत्वाद्विशुद्धमित्युच्यते । तन्तूनां कार्पासव्यपदेशवत् ॥ उभयतो व्याघाताभावादव्याघाति ॥ न ह्याहारकशरीरेणान्यस्य व्याघातः । नाप्यन्येनाहारकस्येति । तस्य प्रयोजनसमुच्चयार्थं चशब्दः क्रियते ॥ तद्यथा— कदाचिल्लब्धिविशेषसद्भावज्ञापनार्थं, कदाचित्सूक्ष्मपदार्थनिर्द्धारणार्थं, सँयमपरिपालनार्थं च । आहारकमिति प्रागुक्तस्य प्रत्याम्नायः ॥ यदाऽऽहारकशरीरं निर्वर्तयितुमारभते, तदा प्रमत्तो भवतीति प्रमत्तसंयतस्येत्युच्यते ॥ इष्टतोऽवधारणार्थमेवकारोपादानम् । यथैव विज्ञा-

येत प्रमत्तसँयतस्यैवाहारकं नान्यस्येति । मैव विज्ञायि, प्रम-त्तसँयतस्याहारकमेवेति । माभूदौदारिकादिनिवृत्तिरिति ॥

एव विभक्तानि शरीराणि बिभ्रता ससारिणा प्रतिगति [illegible] लिलिङ्गसन्निधान; उत लिङ्गनियम कश्चिदस्तीत्यत आह—

॥ नारकसम्मूर्च्छिनो नपुँसकानि ॥ ५० ॥

नरकाणि वक्ष्यन्ते. नरकेषु भवा नारका । [illegible] सम्मूर्च्छ स येषामस्तीति सम्मूर्च्छिन । [illegible] नश्च नारकसम्मूर्च्छिन ॥ चारित्रमोहविकल्पनो[illegible] नपुं-सकवेदस्याशुभनाम्नश्चोदयान्न स्त्रियो न पुमांस इति नपुंसकानि भवन्ति ॥ नारकसम्मूर्च्छिनो नपुसकान्येवेति नियम ॥ [illegible] स्त्रीपुसविषयमनोज्ञ[illegible]रूपरसस्पर्श[illegible] [illegible] सुखमात्रा नास्ति ॥ [illegible]

ससारिणस्त्रिलिङ्गा इति ॥

[illegible]

॥ न देवाः ॥ ५१ ॥

[illegible]

॥ [illegible] ॥ ५२

[illegible]

चेति ॥ द्रव्यलिङ्गं योनिमेहनादिनामकर्मोदयनिर्वर्तितम् ॥ नोकषायोदयापादितवृत्ति भावलिंगम् ॥ स्त्रीवेदोदयात् स्त्यायत्यस्यां गर्भ इति स्त्री: । पुंवेदोदयात् सूते जनयत्यपत्यमिति पुमान् । नपुंसकवेदोदयात्तदुभयशक्तिविकलं नपुंसकम् ॥ रूढिशब्दाश्चैते । रूढिषु च क्रिया व्युत्पत्त्यर्थैव । यथा गच्छतीति गौरिति ॥ इतरथा हि गर्भधारणादिक्रियाप्राधान्ये, बालवृद्धाना तिर्यङ्मनुष्याणा देवानां कार्मणकाययोगस्थाना च तदभावात्स्त्रीत्वादिव्यपदेशो न स्यात् ॥ त एते त्रयो वेदा: शेषाणा गर्भजाना भवन्ति ॥

य इमे जन्मयोनिशरीरलिंगसम्बन्धाहितविशेषा: प्राणिनो निर्दिश्यन्ते देवादयो विचित्रधर्माधर्मवशीकृताश्चतसृषु गतिषु शरीराणि धारयन्तस्ते किं यथाकालमुपभुक्तायुषो मूर्त्यन्तराण्यास्कन्दन्ति, उतायथाकालमपीत्यत आह--

॥ औपपादिकचरमोत्तमदेहासंख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः ॥ ५३ ॥

औपपादिका व्याख्याता: देवनारका इति ॥ चरमशब्दोऽन्त्यवाची । उत्तम उत्कृष्ट: । चरम उत्तमो देहो येषा ते चरमोत्तमदेहा: । विपरीतससारास्तज्जन्मनिर्वाणार्हा इत्यर्थ: ॥ असंख्येयमतीतसख्यानमुपमाप्रमाणेन पल्यादिना गम्यमायुर्येषां त इमे असंख्येयवर्षायुषस्तिर्यङ्मनुष्या उत्तरकुर्वादिषु प्रसूता: ॥ औपपादिकाश्च चरमोत्तमदेहाश्च असंख्येयवर्षायुषश्च औपपादिकचरमोत्तमदेहासंख्येयवर्षायुष ॥ बाह्यस्योपघातनिमित्तस्य विषशस्त्रादे: सति सन्निधाने ह्रस्वं भवतीत्यपवर्त्यम् । अपवर्त्यमायुर्येषां त इमे अपवर्त्यायुष । न अपवर्त्यायुष: अनपवर्त्यायुष: ॥ न ह्येषामौपपादिकादीना बाह्यनिमित्तवशादायुरपवर्त्यते इत्ययं नियम: ।

इतरेषामनियमः ॥ चरमस्य देहस्योत्कृष्टत्वप्रदर्शनार्थमुत्तमग्रहणं नार्थान्तरविशेषोऽस्ति ॥ चरमदेहा इति वा पाठः ॥ २ ॥ जीवस्वभावलक्षणसाधनाविषयस्वरूपभेदाश्च गतिजन्मयोनिदेहलिङ्गा- नपवर्तितायुष्कभेदाश्चाध्यायेऽस्मिन्निरूपिता भवन्तीति सम्बन्धः ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धि[illegible] ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणा[illegible] [illegible] स्ततः पृच्छति के ते नारका [illegible] । [illegible] णनिर्देश. [illegible] ॥

॥ रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमःप्रभा भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताधोऽधः ॥ १ ॥

[illegible]

मधिकरणविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ यथा स्वर्गपटलानि भूमिमनाश्रित्य व्यवस्थितानि, न तथा नारकावासाः । किं तर्हि, भूमिमाश्रिता इति ॥ तासां भूमीनामालम्बननिर्ज्ञानार्थं घनाम्बुवातादिग्रहणं क्रियते ॥ घनाम्बु च वातश्च आकाशं च घनाम्बुवाताकाशानि । तानि प्रतिष्ठा आश्रयो यासां ता घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः ॥ [*घनं च घनो मन्दो महान् आयतः इत्यर्थ. । अम्बु च जलं उदकमित्यर्थः । वातशब्दोऽन्त्यदीपकः । तत एवं सम्बन्धनीयः । घनो घनवातः । अम्बु अम्बुवात. । वातस्तनुवातः । इति महदपेक्षया तनुरिति सामर्थ्यगम्य. । अन्यः पाठः ॥ सिद्धान्तपाठस्तु घनाम्बु च वातं चेति वातशब्दः सोपस्क्रियते । वातस्तनुवात इति वा ॥] सर्वा एता भूमयो घनोदधिवलयप्रतिष्ठाः । घनोदधिवलयं घनवातवलयप्रतिष्ठम् । घनवातवलयं तनुवातवलयप्रतिष्ठम् । तनुवातवलयमाकाशप्रतिष्ठम् । आकाशमात्मप्रतिष्ठं, तस्यैवाधाराधेयत्वात् ॥ त्रीण्यप्येतानि वलयानि प्रत्येकं विंशतियोजनसहस्रबाहुल्यानि ॥ सप्तग्रहणं संख्यान्तरनिवृत्त्यर्थम् । सप्त भूमयो नाष्टौ न नव चेति ॥ अधोऽधोवचनं तिर्यक्प्रचयनिवृत्त्यर्थम् ॥

किं ता भूमयो नारकाणां सर्वत्रावासा आहोस्वित्क्वचित्क्वचिदिति तन्निर्धारणार्थमाह—

॥ तासु त्रिंशत्पञ्चविंशतिपंचदशदशत्रिपंचोनैकनरकशतसहस्राणि पंच चैव यथाक्रमम् ॥ २ ॥

तासु रत्नप्रभादिषु भूमिषु नरकाण्यनेन संख्यायन्ते यथाक्रमम् ॥ रत्नप्रभायां त्रिंशन्नरकशतसहस्राणि, शर्कराप्रभायां पञ्च-

* चतुष्कोणकसस्थ. पाठ. तालपत्रपुस्तके एव वर्तते.

विंशतिर्नरकशतसहस्राणि, वालुकाप्रभाया पञ्चदश नरकशतसहस्राणि. पङ्कप्रभाया दश नरकशतसहस्राणि, धूमप्रभाया त्रीणि नरकशतसहस्राणि. तम प्रभाया पञ्चोनमेकं नरकशतसहस्रं, महातम.प्रभायां पञ्च नरकाणि ॥ रत्नप्रभायां नरकप्रस्तारास्त्रयोदश । ततोऽधः आसप्तम्या द्वौ द्वौ नरकप्रस्तारौ हीनौ ॥ इतरो विशेषो लोकानुयोगतो वेदितव्य. ॥

अथ तासु भूमिषु नारकाणा कः प्रतिविशेष इत्यत आह—

॥ नारका नित्याशुभतरलेश्या-परिणामदेहवेदनाविक्रियाः ॥ ३ ॥

लेश्यादयो व्याख्यातार्था ॥ अशुभतरा इति प्रकर्षनिर्देशः । तिर्यग्गतिविषयाशुभलेश्याद्यपेक्षया. अधोऽध· स्वगत्यपेक्षया च वेदितव्य. ॥ नित्यशब्द आभीक्ष्ण्यवचनः ॥ नित्यमशुभतरा लेश्यादयो येषा ते नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रिया नारका ॥ प्रथमाद्वितीययो. कापोती लेश्या, तृतीयायामुपरिष्टात्कापोती अधो नील. चतुर्थ्यां नील. पञ्चम्यामुपरि नील अधः कृष्णा, षष्ठ्या कृष्णा. सप्तम्या परमकृष्णा । स्वायुषः प्रमाणावधृता द्रव्यलेश्या उक्ता ॥ भावलेश्यास्तु अन्तर्मुहूर्तपरिवर्तिन्यः ॥ परिणामा. स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दा. क्षेत्रविशेषनिमित्तवशादतिदुःखहेतवोऽशुभतरा. ॥ देहाश्च तेषामशुभनामकर्मोदयादत्यन्ताशुभतरा विकृताकृतयो हुण्डसंस्थाना दुर्दर्शनाः ॥ तेषा[illegible] [illegible]त्सेध· ॥ प्रथमायां सप्त धनूंषि. त्रयो हस्ता. षडङ्गुलयः । अधोऽ[illegible] द्विगुणद्विगुण उत्सेध ॥ अभ्यन्तरतोऽसद्वेद्योदये सति अन[illegible] पारिणामिकशीतोष्णक्षुत्पिपासादिनिमित्तजनिता. तीव्रा वेदना भ[illegible] नारकाणाम् ॥ प्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थीषु उष्णवेदना[illegible]

काणि ॥ पंचम्यामुपरि उष्णवेदने द्वे नरकशतसहस्रे । अधः शीतवेदनमेकं शतसहस्रम् । षष्ठीसप्तम्योः शीतवेदनान्येव ॥ शुभं करिष्याम इति अशुभतरमेव विकुर्वन्ति, सुखहेतूनुत्पादयाम इति दुःखहेतूनेवोत्पादयन्ति । त एते भावा अधोऽधोऽशुभतरा वेदितव्याः ॥

किमेतेषां नारकाणां शीतोष्णजनितमेव दुःखमुतान्यथापि भवतीत्यत आह—

॥ परस्परोदीरितदुःखाः ॥ ४ ॥

कथं परस्परोदीरितदुःखत्वं नारकाणाम् । भवप्रत्ययेनावधिना मिथ्यादर्शनोदयाद्विभङ्गव्यपदेशभाजा च दूरादेव दुःखहेतूनवगम्योत्पन्नदुःखाः प्रत्यासत्तौ परस्परालोकनाच्च प्रज्वलितकोपाग्नयः पूर्वभवानुस्मरणाच्चातितीव्रानुबद्धवैराश्च श्वशृगालादिवत्स्वाभिघाते[1] प्रवर्तमानाः स्वविक्रियाकृतासिवासिपरशुभिण्डिमालशक्तितोमरकुन्तायोघनादिभिरायुधैः स्वकरचरणदशनैश्च छेदनभेदनतक्षणदंशनादिभिः परस्परस्यातितीव्रं दुःखमुत्पादयन्ति ॥

किमेतावानेव दुःखोत्पत्तिकारणप्रकारः उतान्योऽपि कश्चिदस्तीत्यत आह—

॥ संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक्चतुर्थ्याः ॥ ५ ॥

देवगतिनामकर्मविकल्पस्यासुरत्वसंवर्तनस्य कर्मण उदयादस्यन्ति परानित्यसुराः । पूर्वजन्मनि सम्भावितेनातितीव्रेण संक्लेशपरिणामेन यदुपार्जितं पापकर्म तस्योदयात्सततं क्लिष्टाः संक्लिष्टाः असुराः संक्लिष्टासुराः । संक्लिष्टा इति विशेषणान्न सर्वे असुरा नार-

---

१ स्वे. क्रियमाणाभिघाते

काणा दु खमुत्पादयन्ति । किं तर्हि, अम्बावरीषादय एव केच-
नेति ॥ अवधिप्रदर्शनार्थं प्राक्चतुर्थ्या इति विशेषणम् ॥ उपरि
तिसृषु पृथ्वीषु संक्लिष्टासुरा बाधाहेतवो नातःपरमिति प्रदर्श-
नार्थम् ॥ चशब्दः पूर्वोक्तदु खहेतुसमुच्चयार्थः ॥ सुतप्तायोरसपा-
यननिष्टप्तायस्तम्भालिङ्गनकूटशाल्मल्यारोहणावतरणायोघनाभिघात-
वासीक्षुरतक्षणक्षारतप्ततैलावसेचनाय कुम्भीपाकाम्बरीषभर्जनवैतरणी–
मज्जनयन्त्रनिष्पीडनादिभिर्नारकाणा दु.खमुत्पादयन्ति ॥ एव छेद-
नभेदनादिभि. शकलीकृतमूर्तीनामपि तेषा न मरणमकाले भवति ।
कुतः ? अनपवर्त्यायुष्कत्वात् ॥

यद्येव. तदेव तावदुच्यता नारकाणामायुःपरिमाणमित्यत आह—

**॥ तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रय-
स्त्रिंशत्सागरोपमा सत्त्वानां परा स्थितिः ॥ ६ ॥**

यथाक्रममित्यनुवर्तते । तेषु नरकेषु भूमिक्रमेण यथास-
ख्यमेकादय. स्थितयोऽभिसम्बध्यन्ते ॥ रत्नप्रभायामुत्कृष्टा स्थिति-
रेकसागरोपमा । शर्कराप्रभाया त्रिसागरोपमा । वालुकाप्रभायां
सप्तसागरोपमा । पङ्कप्रभाया दशसागरोपमा । धूमप्रभाया सप्त
दशसागरोपमा । तम प्रभायां द्वाविंशतिसागरोपमा । महातम प्रभा
त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा इति ॥ परा उत्कृष्टेत्यर्थ ॥ सत्त्वानामि
वचन भूमिनिवृत्त्यर्थम् ॥ भूमिषु सत्त्वानामियं स्थिति ।
भूमीनामिति ॥

उक्त सप्तभूमिविस्तीर्णोऽधोलोक ॥ इदानी ति
वक्तव्य । कथं पुनस्तिर्यग्लोक । यतोऽसंख्येया स्वयम्भू
न्तास्तिर्यक्प्रचयविशेषेणावस्थिता द्वीपसमुद्रास्ततस्तिर्यग्लोक
के पुनस्तिर्यग्व्यवस्थिता स्यत आह—

॥ जम्बूद्वीपलवणोदादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ॥ ७ ॥

जम्बूद्वीपादयो द्वीपाः । लवणोदादयः समुद्राः । यानि लोके शुभानि नामानि तन्नामानस्ते ॥ तद्यथा— १ जम्बूद्वीपो द्वीपः । लवणोदः समुद्रः । २ धातकीखण्डो द्वीपः । कालोदः समुद्रः । ३ पुष्करवरो द्वीपः । पुष्करवरः समुद्रः । ४ वारुणीवरो द्वीपः । वारुणीवरः समुद्रः । ५ क्षीरवरो द्वीपः । क्षीरवरः समुद्रः । ६ घृतवरो द्वीपः । घृतवरः समुद्रः । ७ इक्षुवरो द्वीपः । इक्षुवरः समुद्रः । ८ नन्दीश्वरो द्वीपः । नन्दीश्वरवरः समुद्रः । ९ अरुणवरो द्वीपः । अरुणवरः समुद्रः । इत्येवमसंख्येया द्वीपसमुद्राः स्वयम्भूरमणपर्यन्ता वेदितव्याः ।

अमीषां विष्कम्भसन्निवेशसंस्थानविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ द्विर्द्विर्विष्कम्भाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो वलयाकृतयः ॥ ८ ॥

द्विर्द्विरिति वीप्सायां वृत्तिवचनं विष्कम्भद्विगुणत्वव्याप्त्यर्थम् ॥ आद्यस्य द्वीपस्य यो विष्कम्भः तद्द्विगुणविष्कम्भो लवणजलधिः । तद्द्विगुणविष्कम्भो द्वितीयो द्वीपः । तद्द्विगुणविष्कम्भो द्वितीयो जलधिरिति ॥ द्विर्द्विर्विष्कम्भो येषां ते द्विर्द्विर्विष्कम्भाः ॥ पूर्वपूर्वपरिक्षेपिवचनं ग्रामनगरादिवद्विनिवेशो मा विज्ञायीति ॥ वलयाकृतिवचनं चतुरस्रादिसंस्थानान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

अत्राह, जम्बूद्वीपस्य प्रदेशसंस्थानविष्कम्भा वक्तव्यास्तन्मूलत्वादितरविष्कम्भादिविज्ञानस्येत्युच्यते—

॥ तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशत-
सहस्रविष्कम्भो जम्बूद्वीपः ॥ ९ ॥

तेषां मध्ये तन्मध्ये । केषां ? पूर्वोक्तद्वीपसमुद्राणाम् । वृत्तः
नाभिरिव नाभिः मध्यम् । मेरुर्नाभिर्यस्य सः मेरुनाभिः । वृत्तः
आदित्यमण्डलोपमानः । शतानां सहस्रं शतसहस्रम् । योजनानां
शतसहस्रं योजनशतसहस्रम् । योजनशतसहस्रं विष्कम्भो यस्य
सोऽयं योजनशतसहस्रविष्कम्भः ॥ कोऽसौ ? जम्बूद्वीपः ॥ कथं
जम्बूद्वीपः ? । जम्बूवृक्षोपलक्षितत्वात् ॥ उत्तरकुरूणां मध्ये
जम्बूवृक्षोऽनादिनिधनः पृथिवीपरिणामोऽकृत्रिमः सपरिवारस्तदुप-
लक्षितोऽयं द्वीपः ॥

तत्र जम्बूद्वीपे षड्भिः कुलपर्वतैर्विभक्तानि सप्त क्षेत्राणि
कानि तानीत्यत आह ॥

॥ भरतहैमवतहरिविदेहरम्यक-
हैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ॥ १० ॥

भरतादयः संज्ञा अनादिकालप्रवृत्ता अनिमित्ताः ॥ तत्र
१ भरतवर्षः क्व सन्निविष्टः । दक्षिणदिग्भागे हिमवतोऽद्रेस्त्रयाणां
च समुद्राणां मध्ये आरोपितचापाकारो भरतवर्षः । विजयार्द्धेन
गङ्गासिन्धुभ्यां च विभक्तः षट्खण्डः ॥ क्षुद्रहिमवदुत्तरेण दक्षि-
णेन महाहिमवतः पूर्वापरसमुद्रयोर्मध्ये २ हैमवतवर्षः ॥ निष-
धस्य दक्षिणतो महाहिमवत उत्तरतः पूर्वापरसमुद्रयोरन्तराले
३ हरिवर्षः ॥ निषधस्योत्तरतो नीलतो दक्षिणतः पूर्वापरसमुद्रयो-
रन्तरे ४ विदेहस्य सन्निवेशो द्रष्टव्यः ॥ नीलत उत्तरो रुक्मिणो
दक्षिणः पूर्वापरसमुद्रयोर्मध्ये ५ रम्यकवर्षः ॥ रुक्मिण उत्तरः
शिखरिणो दक्षिणः पूर्वापरसमुद्रयोर्मध्ये सन्निविष्टः ६ हैरण्यवत-

वर्षः ॥ शिखरिण उत्तरतस्त्रयाणां समुद्राणां मध्ये ७ ऐरावतवर्षः । स विजयार्द्धेन रक्तारक्तोदाभ्यां च विभक्तः षट्खण्डः ॥

षट्कुलपर्वता इत्युक्तं, के पुनस्ते, कथं वा व्यवस्थिता इत्यत आह—

॥ तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमवन्महाहिमवन्निषधनीलरुक्मिशिखरिणो वर्षधरपर्वताः ॥ ११ ॥

तानि क्षेत्राणि विभजन्त इत्येवंशीलास्तद्विभाजिनः ॥ पूर्वापरायता इति पूर्वापरकोटिभ्यां लवणजलधिस्पर्शिन इत्यर्थः ॥ हिमवदादयोऽनादिकालप्रवृत्ता अनिमित्तसञ्ज्ञाः वर्षविभागहेतुत्वाद्वर्षधरपर्वता इत्युच्यन्ते ॥ तत्र क्व हिमवान् ? । भरतस्य हैमवतस्य च सीमनि व्यवस्थितः ॥ क्षुद्रहिमवान् योजनशतोच्छ्रायः ॥ हैमवतस्य हरिवर्षस्य च विभागकरो महाहिमवान् द्वियोजनशतोच्छ्रायः ॥ विदेहस्य दक्षिणतो हरिवर्षस्योत्तरतो निषधो नाम पर्वतश्चतुर्योजनशतोच्छ्रायः ॥ उत्तरे त्रयोऽपि पर्वताः स्ववर्षविभाजिनो व्याख्याताः ॥ उच्छ्रायश्च तेषां चत्वारि द्वे एकं च योजनशतं वेदितव्यम् ॥ पर्वतानामुच्छ्रायस्य चतुर्भागोऽवगाहः ॥

तेषां वर्णविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ हेमार्जुनतपनीयवैडूर्यरजतहेममयाः ॥ १२ ॥

त एते हिमवदादयः पर्वता हेमादिमया वेदितव्या यथाक्रमम् ॥ हेममयो हिमवान् चीनपट्टवर्णः । अर्जुनमयो महाहिमवान् शुक्लवर्णः । तपनीयमयो निषधस्तरुणादित्यवर्णः । वैडूर्यमयो नीलो मयूरग्रीवाभः । रजतमयो रुक्मी शुक्लः । हेममयः शिखरी चीनपट्टवर्णः ॥

पुनरपि तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ मणिविचित्रपार्श्वा उपरि मूले च

तुल्यविस्ताराः ॥ १३ ॥

नानावर्णप्रभादिगुणोपेतैर्मणिभिर्विचित्राणि पार्श्वाणि येषा ते मणिविचित्रपार्श्वाः ॥ अनिष्टस्य संस्थानस्य निवृत्त्यर्थमुपर्यादिवचनं क्रियते ॥ चशब्दो मध्यसमुच्चयार्थ ॥ च एषा मूले विस्तारः स उपरि मध्ये च तुल्य. ॥

तेषां मध्ये लब्धास्पदा ह्रदा उच्यन्ते—

॥ पद्ममहापद्मतिगिंछकेसरिमहापुण्डरीक-

पुण्डरीका ह्रदास्तेषामुपरि ॥ १४ ॥

पद्मः महापद्म तिगिञ्छ केसरी महापुण्डरीक पुण्डरीक इति तेषां हिमवदादीनामुपरि यथाक्रममेते ह्रदा वेदितव्याः ॥

तत्राद्यस्य संस्थानविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ प्रथमो योजनसहस्रायाम-

स्तदर्द्धविष्कम्भो ह्रदः ॥ १५ ॥

प्राक्प्रत्यक् योजनसहस्रायामः [illegible] पञ्चयोजन[illegible]स्तारो वज्रमयतलो विविध[illegible] पद्मनामा ह्रदः ॥

तस्यावगाह[illegible]—

॥ दशयोजनावगाहः ॥ १६ ॥

[illegible] प्रदेशे [illegible] । [illegible] दशयोजनावगाहः ॥ तन्मध्ये [illegible]

॥ तन्मध्ये योजनं पुष्करम् ॥ १७ ॥

योजनप्रमाण योजनं, क्रोशायामपत्रत्वात्क्रोशद्वयविष्कम्भकर्णिकत्वाच्च योजनायामविष्कम्भम् ॥ जलतलात्क्रोशद्वयोच्छ्रायनालं तावद्बहुलपत्रप्रचयं पुष्करमवगन्तव्यम् ॥

इतरेषां ह्रदानां पुष्कराणां चायामादिनिर्ज्ञानार्थमाह—

॥ तद्द्विगुणद्विगुणा ह्रदाः पुष्कराणि च ॥ १८ ॥

स च तच्च ते, तयोर्द्विगुणा द्विगुणास्तद्द्विगुणद्विगुणा इति द्वित्वं व्याप्तिज्ञानार्थम् ॥ केन द्विगुणा.? आयामादिना ॥ पद्मह्रदस्य द्विगुणायामविष्कम्भावगाहो महापद्मह्रदः । तस्य द्विगुणायामविष्कम्भावगाहस्तिगिञ्छह्रदः । पुष्कराणि च किं? द्विगुणानि द्विगुणानीत्यभिसम्बन्ध्यन्ते ॥

तन्निवासिनीनां देवीना सञ्ज्ञाजीवितपरिवारप्रतिपादनार्थमाह—

॥ तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीह्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः पल्योपमस्थितयः ससामानिकपरिषत्काः ॥ १९ ॥

तेषु पुष्करेषु कर्णिकामध्यदेशनिवेशिनः शरद्विमलपूर्णचन्द्रद्युतिहराः क्रोशायामा. क्रोशार्द्धविष्कम्भा देशोनक्रोशोत्सेधाः प्रासादास्तेषु निवसन्तीत्येवंशीलास्तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीह्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्मीसञ्ज्ञिकास्तेषु पद्मादिषु यथाक्रमं वेदितव्याः ॥ पल्योपमस्थितय इत्यनेनायुषः प्रमाणमुक्तम् ॥ समाने स्थाने भवाः सामानिकाः । सामानिकाश्च परिषदश्च सामानिकपरिषद. । सह सामानिकपरिषद्भिर्वर्तन्त इति ससामानिकपरिषत्काः ॥ तस्य पद्मस्य परिवारपद्मेषु प्रासादानामुपरि सामानिका. परिषदश्च वसन्ति ॥

यकाभिः सरिद्भिस्तानि क्षेत्राणि प्रविभक्तानि, ता उच्यन्ते—

॥ गङ्गासिन्धुरोहिद्रोहितास्याहरिद्धरिकान्ता-

सीतासीतोदानारीनरकान्तासुवर्णरूप्यकूला-रक्तारक्तोदाः सरितस्तन्मध्यगाः ॥ २० ॥

सरितो न वाप्यः। ताः किमन्तरा उत समीपाः? इत्यत आह तन्मध्यगाः। तेषां क्षेत्राणां मध्यं. तन्मध्यं तन्मध्येन वा गच्छन्तीति तन्मध्यगाः॥

एकत्र सर्वासां प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं दिग्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः ॥ २१ ॥

द्वयोर्द्वयोः सरितोरेकैकं क्षेत्रं विषय इति वाक्यविशेषाभिसम्बन्धादेकत्र सर्वासां प्रसङ्गनिवृत्तिः कृता॥ पूर्वाः पूर्वगा इति वचनं दिग्विशेषप्रतिपत्त्यर्थम्॥ तत्र पूर्वा याः सरितस्ताः पूर्वगाः। पूर्वं जलधिं गच्छन्तीति पूर्वगाः॥ किमपेक्षं पूर्वत्वं? सूत्रनिर्देशापेक्षम्॥ यद्येवं गङ्गासिन्ध्वादयः सप्त पूर्वगा इति प्राप्तम्। नैष दोषः। द्वयोर्द्वयोरित्यभिसम्बन्धात्॥ द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगा इति वेदितव्याः॥

इतरासां दिग्विभागप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ शेषास्त्वपरगाः ॥ २२ ॥

द्वयोर्द्वयोर्या अवशिष्टास्ता अपरगाः प्रत्येतव्याः॥ अपरसमुद्रं गच्छन्तीत्यपरगाः॥ तत्र पद्मह्रदप्रभवा पूर्वतोरणद्वारनिर्गता गङ्गा॥ अपरतोरणद्वारनिर्गता सिन्धुः॥ उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता रोहितास्या॥ महापद्मह्रदप्रभवा अवाच्यतोरणद्वारनिर्गता रोहित्॥ उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता हरिकान्ता॥ तिगिञ्छह्रदप्रभवा दक्षिणतोरणद्वारनिर्गता हरित्॥ उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता सीतोदा॥ केसरिह्रदप्रभवा अवाच्यतोरणद्वारनिर्गता सीता॥ उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता नरकान्ता॥ महापुण्डरीकह्रदप्रभवा

इतरेषां विष्कम्भविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ तद्द्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहान्ताः ॥ २५ ॥

ततो भरतात् द्विगुणो द्विगुणो विस्तारो येषां त इमे तद्द्विगुणद्विगुणविस्ताराः ॥ के ते? वर्षधरवर्षाः ॥ किं सर्वे? नेत्याह, विदेहान्ता इति ॥

अथोत्तरेषा कथमित्यत आह—

॥ उत्तरा दक्षिणतुल्याः ॥ २६ ॥

उत्तरा ऐरावतादयो नीलान्ता भरतादिभिर्दक्षिणैस्तुल्या द्रष्टव्याः। अतीतस्य सर्वस्याय विशेषो वेदितव्य। तेन ह्रद-पुष्करादीनां तुल्यता योज्या ॥

अत्राह, उक्तेषु भरतादिषु क्षेत्रेषु मनुष्याणा किं तुल्योऽनुभवादिः। आहोस्वित्कश्चिदस्ति प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—

॥ भरतैरावतयोर्वृद्धिह्रासौ षट्समयाभ्या-मुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्याम् ॥ २७ ॥

वृद्धिश्च ह्रासश्च वृद्धिह्रासौ। काभ्यां? षट्समयाभ्याम् ... तः। कयोः? भरतैरावतयोः। न तयो. क्षेत्रयोर्वृद्धिह्रासौ भवतः ॥ असम्भवात्। तत्स्थाना मनुष्याणां वृद्धिह्रासौ अथवा अधिकरणनिर्देशः भरते ऐरावते च मनुष्याणा वृद्धिह्रासाविति ॥ किंकृतौ वृद्धिह्रासौ? अनुभवायुःप्रमाणादिकृतौ ॥ अनुभवः उपभोगः. आयुः जीवितपरिमाणं. प्रमाणम् इत्ये-वमादिभिर्वृद्धिह्रासौ मनुष्याणां भवत. ॥ किंहेतुकौ पुनस्तौ? कालहेतुकौ ॥ स च कालो द्विविधः। उत्सर्पिणी अवसर्पिणी

हारिवर्षकदैवकुरवकाः ॥ २९ ॥

हैमवते भवा हैमवतका इत्येव वुञि सति मनुष्यसम्प्रत्ययो भवति । एवमुत्तरयोरपि ॥ हैमवतकादयस्त्रय । एकादयस्त्रयः । तत्र यथासंख्यमभिसम्बन्धः क्रियते । एकपल्योपमस्थितयो हैमवतका । द्विपल्योपमस्थितयो हारिवर्षका । त्रिपल्योपमस्थितयो दैवकुरवका इति ॥ तत्र पञ्चसु हैमवतेषु सुषमदुःषमा [illegible] वस्थिता । तत्र मनुष्या एकपल्योपमायुषो द्विधनु[illegible] चतुर्थभक्ताहारा नीलोत्पलवर्णाः ॥ पञ्चसु हरिवर्षेषु सुषमा [illegible] वस्थिता । तत्र मनुष्या द्विपल्योपमायुषश्चतुर्धनु[illegible] षष्ठभक्ताहाराः शङ्खवर्णाः ॥ पञ्चसु देवकुरुषु सुषमसुषमा [illegible] वस्थिता । तत्र मनुष्यास्त्रिपल्योपमायुष षड्धनु[illegible] अष्टमभक्ताहारा. कनकवर्णाः ॥

अथोत्तरेषु काऽवस्थेत्यत आह—

॥ तथोत्तराः ॥ ३० ॥

यथा दक्षिणा [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] हैमवतैस्तुल्या. । [illegible] हरिवर्षैस्तुल्या [illegible] । [illegible] [illegible] ॥

अथ विदेहेषु [illegible]—

॥ विदेहेषु संख्येयकालाः । ३१ ॥

[illegible]

[illegible]

दयो मीयन्ते इति ॥ तद्यथा— द्वाभ्यामिष्वाकारपर्वताभ्यां दक्षिणोत्तरायताभ्यां लवणोदकालोदवेदिकास्पृष्टकोटिभ्यां विभक्तो धातकीखण्डः पूर्वापर इति ॥ तत्र पूर्वस्य चापरस्य मध्ये द्वौ मन्दरौ। तयोरुभयतो भरतादीनि क्षेत्राणि हिमवदादयश्च वर्षधरपर्वताः। एवं द्वौ भरतौ द्वौ हिमवन्तौ इत्येवमादिसंख्यानं द्विगुणं वेदितव्यम् ॥ जम्बूद्वीपहिमवदादीनां वर्षधराणां यो विष्कम्भस्तद्द्विगुणो धातकीखण्डे हिमवदादीना वर्षधराणाम् ॥ वर्षधराश्चक्रारवदवस्थिताः ॥ अरविवरसस्थानानि क्षेत्राणि ॥ जम्बूद्वीपे यत्र जम्बूवृक्षः स्थितः, तत्र धातकीखण्डे धातकीवृक्षः सपरिवारः। तद्योगाद्धातकीखण्ड इति द्वीपस्य नाम प्रतीतम् ॥ तत्परिक्षेपी कालोदः समुद्र टङ्कछिन्नतीर्थः अष्टयोजनशतसहस्रवलयविष्कम्भः ॥ कालोदपरिक्षेपी पुष्करद्वीप. षोडशयोजनशतसहस्रवलयविष्कम्भः ॥

तत्र द्वीपाम्भोनिधिविष्कम्भद्विगुणपरिक्लृप्तिवद्धातकीखण्डवर्षादिद्विगुणवृद्धिप्रसङ्गे विशेषावधारणार्थमाह—

॥ पुष्करार्द्धे च ॥ ३४ ॥

(कि) द्विरित्यनुवर्तते ॥ किमपेक्षा द्विरावृत्तिः? जम्बूद्वीपभरतहिमवदाद्यपेक्षयैव ॥ जम्बूद्वीपात्पुष्करार्धे द्वौ भरतौ द्वौ हिमवन्तौ इत्यादि। कुतः? । व्याख्यानतः ॥ यथा धातकीखण्डे हिमवदादीनां विष्कम्भस्तथा पुष्करार्धे हिमवदादीनां विष्कम्भो द्विगुण इति व्याख्यायते ॥ नामानि तान्येव, इष्वाकारौ मन्दरौ च पूर्ववत्। यत्र जम्बूद्वीपे जम्बूवृक्षस्तत्र पुष्करं सपरिवारम्। तत एव तस्य द्वीपस्यानुरूढं पुष्करद्वीप इति नाम ॥ अथ कथं पुष्करार्धसञ्ज्ञा? मानुषोत्तरशैलेन विभक्तार्धत्वात्पुष्करार्धसञ्ज्ञा ॥

कालः सुषमदुःषमान्तोपमः[1] सदाऽवस्थितः । मनुष्याश्च पञ्चधनुःशतोत्सेधाः । नित्याहाराः । उत्कर्षेणैकपूर्वकोटीस्थितिकाः । जघन्येनान्तर्मुहूर्तायुषः ॥ तस्याश्च सम्बन्धे गाथा पठन्ति ॥ पुव्वस्स दु परिमाणं सदरि खलु कोडिसदसहस्साइम् । छप्पण्णं च सहस्सा वोद्धव्वा वासकोडीणम् ॥ १ ॥ ७०५६००००००००००

उक्तो भरतस्य विष्कम्भः । पुनः प्रकारान्तरेण तत्प्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ भरतस्य विष्कम्भो जम्बूद्वीपस्य नवतिशतभागः ॥ ३२ ॥

जम्बूद्वीपविष्कम्भस्य योजनशतसहस्रस्य नवतिशतभागीकृतस्यैको भागो भरतस्य विष्कम्भः स पूर्वोक्त एव ॥ उक्तं जम्बूद्वीपं परिवृत्य वेदिका स्थिता, ततः परो लवणोदः समुद्रो द्वियोजनशतसहस्रवलयविष्कम्भः । ततः परो धातकीखण्डो द्वीपश्चतुर्योजनशतसहस्रवलयविष्कम्भः ॥

तत्र वर्षादीनां संख्याविधिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ द्विर्धातकीखण्डे ॥ ३३ ॥

भरतादीनां द्रव्याणामिहाभ्यावृत्तिर्विवक्षिता । तत्र कथं सुच्[2] । अभ्याह्रियमाणक्रियाभ्यावृत्तिद्योतनार्थः सुच् ॥ यथा द्विस्तावानयं प्रासादो मीयत इति ॥ एव द्विर्धातकीखण्डे भरता-

---

१ सुषमदुःषमाकालान्तकालसदृश इत्यर्थः ॥ अत्र "दुःषमसुषमादिः" इति पाठभेदस्तालपत्रपुस्तके वर्तते ॥

२ पूर्वाङ्गं वर्षलक्षाणामशीतिश्चतुरुत्तरा । ८४००००० ॥ तद्वर्गितं भवेत्पूर्वं ७०५६०००००००००० तत्कोटी पूर्वकोटिर्मता ॥ ७०५६००००००००००-००००००० ॥ अस्यायमर्थः- सप्ततिलक्षकोटिवर्षाणि षट्पञ्चाशत्कोटिवर्षाणि यदा भवन्ति तदैकं पूर्वमुच्यते ॥

अन्तरेषु । मेघविद्युन्मुखाः शिखरिण उभयो-
स्यनुखकालमुखाः हिमवत उभयोरन्तयो । हस्तिमुखा
उत्तरविजयार्द्धस्योभयोरन्तयो. । गोमुखमेषमुखाः
जयार्धस्योभयोरन्तयो । एकोरुका मृदाहारा गुहावासिनः
फलाहारा वृक्षवासिन सर्वे ते पल्योपमायुषः ॥ ते
पि द्वीपा जलतलादेकयोजनोत्सेधाः ॥ लवणोदधे-
प्येवं चतुर्विंशतिर्द्वीपा विज्ञातव्याः ॥ तथा कालो-
दितव्याः ॥ त एतेऽन्तर्द्वीपजा म्लेच्छा. कर्मभूमिजाश्च
शबरपुलिन्दादय. ॥

का· पुन. कर्मभूमय इत्यत आह—

॥ भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरूत्तरकुरुभ्यः ॥ ३७ ॥

रतैरावतविदेहाश्च पञ्च पञ्च. एता. कर्मभूमय इति
दिश्यन्ते ॥ तत्र विदेहग्रहणाद्देवकुरूत्तरकुरुग्रहणे प्रसक्ते तत्प्र-
धार्थमाह ‘. अन्यत्र देवकुरूत्तरकुरुभ्यः ’’ इति ॥ अन्यत्र
ब्दो वर्जनार्थः । देवकुरव उत्तरकुरवो हैमवतो हरिवर्षो रम्यको
रण्यवतोऽन्तर्द्वीपाश्च भोगभूमय इति व्यपदिश्यन्ते ॥ अथ कथं
र्मभूमित्वं ? शुभाशुभलक्षणस्य कर्मणोऽधिष्ठानत्वात् ॥ ननु
सर्वं लोकत्रितयं कर्मणोऽधिष्ठानमेव. तत एवं प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते
प्रकर्षेण यत्कर्मणोऽधिष्ठानमिति ॥ तत्राशुभकर्मणस्तावत्सप्तमनरक-
प्रापणस्य भरतादिष्वेवार्जनं, शुभस्य सर्वार्थसिध्यादिस्थानविशेष-
प्रापणस्य पुण्यकर्मण उपार्जनं. तत्रैव कृष्यादिलक्षणस्य षट्-

१ [illegible] ॥ २ ॥ [illegible]

अत्राह किमर्थं जम्बूद्वीपहिमवदादिसंख्या द्विरावृत्ता पुष्करार्धे कथ्यते ? न पुनः कृत्स्न एव पुष्करद्वीपे ? इत्यत्रोच्यते—

॥ प्राङ्मानुषोत्तरान्मनुष्याः ॥ ३५ ॥

पुष्करद्वीपबहुमध्यदेशभागी वलयवृत्तो मानुषोत्तरो नाम शैलः । तस्मात्प्रागेव मनुष्या न बहिरिति । ततो न बहिः पूर्वोक्तक्षेत्रविभागोऽस्ति । नास्मादुत्तरं कदाचिदपि विद्याधरा ऋद्धिप्राप्ता अपि मनुष्या गच्छन्ति अन्यत्रोपपादसमुद्घाताभ्याम् । ततोऽस्यान्वर्थसञ्ज्ञा ॥ एवं जम्बूद्वीपादिष्वर्धतृतीयेषु द्वयोश्च समुद्रयोर्मनुष्या वेदितव्याः ॥ ते द्विविधाः ॥

॥ आर्या म्लेच्छाश्च ॥ ३६ ॥

गुणैर्गुणवद्भिर्वा अर्यन्त इत्यार्याः । ते द्विविधाः । ऋद्धिप्राप्तार्या अनृद्धिप्राप्तार्याश्चेति ॥ अनृद्धिप्राप्तार्याः पञ्चविधाः । क्षेत्रार्या जात्यार्याः कर्मार्याश्चारित्रार्या दर्शनार्याश्चेति ॥ ऋद्धिप्राप्तार्याः सप्तविधाः । बुद्धिविक्रियातपोबलौषधरसाक्षीणभेदात् ॥ म्लेच्छा द्विविधाः । अन्तर्द्वीपजाः कर्मभूमिजाश्चेति ॥ तत्रान्तर्द्वीपा लवणोदधेरभ्यन्तरेऽष्टासु दिक्ष्वष्टौ । तदन्तरेषु चाष्टौ, हिमवच्छिखरिणोरुभयोश्च विजयार्द्धयोरन्तेष्वष्टौ । तत्र दिक्षु द्वीपा वेदिकायास्तिर्यक्पञ्चयोजनशतानि प्रविश्य भवन्ति । विदिक्ष्वन्तरेषु च द्वीपाः पञ्चाशत्पञ्चयोजनशतेषु गतेषु भवन्ति । शैलान्तेषु द्वीपाः षट्सु योजनशतेषु गतेषु भवन्ति । दिक्षु द्वीपाः शतयोजनविस्ताराः । विदिक्ष्वन्तरेषु च द्वीपास्तदर्धविष्कम्भाः । शैलान्तेषु पञ्चविंशतियोजनविस्ताराः । तत्र पूर्वस्यां दिश्येकोरुकाः । अपरस्यां दिशि लाङ्गूलिनः । उत्तरस्यां दिश्यभाषकाः । दक्षिणस्यां दिशि विषाणिनः । शशकर्णशष्कुलीकर्णप्रावरणलम्बकर्णाः विदिक्षु । अश्वसिंहश्वमहिषवराहव्याघ्रकाक-

घूककपिमुखा. अन्तरेषु । मेघविद्युन्मुखाः शिखरिण उभयो- रन्तयो । मत्स्यमुखकालमुखा· हिमवत उभयोरन्तयो । हस्तिमुखा आदर्शमुखाः उत्तरविजयार्ध्दस्योभयोरन्तयो । गोमुखमेषमुखाः दक्षिणदिग्विजयार्धस्योभयोरन्तयो । एकोरुका मृदाहारा गुहावासिनः शेषाः पुष्पफलाहारा वृक्षवासिन सर्वे ते पल्योपमायुष· ॥ ते चतुर्विंशतिरपि द्वीपा जलतलादेकयोजनोत्सेधा. ॥ लवणोदधे- र्बाह्यपार्श्वेऽप्येवं चतुर्विंशतिर्द्वीपा विज्ञातव्या· ॥ तथा कालो- देऽपि वेदितव्या. ॥ त एतेऽन्तरद्वीपजा म्लेच्छा. कर्मभूमिजाश्च शकयवनशबरपुलिन्दादय ॥

काः पुन. कर्मभूमय इत्यत आह -

॥ भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरूत्तरकुरुभ्यः ॥ ३७ ॥

भरतैरावतविदेहाश्च पञ्च पञ्च. एता कर्मभूमय इति व्यपदिश्यन्ते ॥ तत्र विदेहग्रहणाद्देवकुरूत्तरकुरुग्रहणे प्रसक्ते तत्प्र- तिषेधार्थमाह 'अन्यत्र देवकुरूत्तरकुरुभ्यः' इति ॥ अन्यत्र शब्दो वर्जनार्थः । देवकुरव उत्तरकुरवो हैमवतो हरिवर्षो रम्यको हैरण्यवतोऽन्तरद्वीपाश्च भोगभूमय इति व्यपदिश्यन्ते ॥ [illegible] ॥ ननु [illegible]

[illegible]

विधस्य कर्मणः फलदानादिसहितस्य तत्रैवारम्भात्कर्मभूमिव्यप-देशो वेदितव्यः ॥ इतरास्तु दशविधकल्पवृक्षकल्पितभोगानुभवन-विषयत्वाद्भोगभूमय इति व्यपदिश्यन्ते ॥

उक्तासु भूमिषु स्थितिपरिच्छेदार्थमाह—

॥ नृस्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते ॥ ३८ ॥

त्रीणि पल्योपमानि यस्याः सा त्रिपल्योपमा । अन्तर्गतो मुहूर्तो यस्याः सा अन्तर्मुहूर्ता ॥ यथासंख्येन सम्बन्धः ॥ मनुष्याणां परा उत्कृष्टा स्थितिः त्रिपल्योपमा ॥ अपरा जघन्या अन्तर्मुहूर्ता । मध्ये अनेकविकल्पा ॥ तत्र पल्यं त्रिविधं व्यवहारपल्यमुद्धारपल्यमद्धापल्यमिति । अन्वर्थसञ्ज्ञा एताः । आद्यं व्यवहारपल्यमित्युच्यते उत्तरपल्यद्वयस्य व्यवहारबीजत्वात् नानेन किञ्चित्परिच्छेद्यमस्तीति । द्वितीयमुद्धारपल्यं । तत उध्दृतैर्लोमकच्छेदैर्द्वीपसमुद्राः संख्यायन्त इति । तृतीयमद्धापल्यम-द्धाकालस्थितिरित्यर्थः ॥ तत्राद्यस्य प्रमाण कथ्यते । तद्यथा— प्रमाणांगुलपरिमितयोजनविष्कम्भायामावगाहानि त्रीणि पल्यानि कुसूला इत्यर्थः । एकादिसप्तान्ताहोरात्रजाताविवालाग्राणि ताव-च्छिन्नानि यावद्द्वितीयं कर्तरिच्छेदं नाप्नुवन्ति, तादृशैर्लोम-च्छेदैः परिपूर्ण घनीभूतं व्यवहारपल्यमित्युच्यते ॥ ततो वर्ष-शते एकैकलोमापकर्षणविधिना यावता कालेन तद्रिक्तं भवेत्तावा-न्कालो व्यवहारपल्योपमाख्यः ॥ तैरेव लोमच्छेदैः प्रत्येकमस-

---

कृषिर्भूकर्षणे प्रोक्ता विद्या शस्त्रोपजीवने ॥ २ ॥ वाणिज्यं वणिजां कर्म शिल्पं स्यात्करकौशलम् । तच्च चित्रकलापत्रच्छेदादि बहुधा स्मृतम् ॥ ३ ॥

२ देवपूजा गुरूपास्ति स्वाध्यायः संयमस्तपः । दानं चेति गृहस्थानां षट्कर्माणि दिने दिने ॥ १ ॥

ख्येयवर्षकोटीसमयमात्रच्छिन्नैस्तत्पूर्णमुद्धारपल्यम् ॥ ततः समये समये एकैकस्मिन्रोमच्छेदेऽपकृष्यमाणे यावता कालेन तद्रिक्तं भवति तावान्काल उद्धारपल्योपमाख्यः ॥ तेषामुद्धारपल्यानां दशकोटीकोट्य एकमुद्धारसागरोपमम् ॥ अर्धतृतीयोद्धारसागरोपमानां यावन्तो रोमच्छेदास्तावन्तो द्वीपसमुद्राः ॥ पुनरुद्धारपल्यरोमच्छेदैर्वर्षशतसमयमात्रच्छिन्नैः पूर्णमद्धापल्यम् ॥ ततः समये समये एकैकस्मिन्रोमच्छेदेऽपकृष्यमाणे यावता कालेन तद्रिक्तं भवति तावान्कालोऽद्धापल्योपमाख्यः ॥ एषामद्धापल्यानां दशकोटीकोट्य एकमद्धासागरोपमम् ॥ दशाद्धासागरोपमकोटीकोट्य एकावसर्पिणी ॥ तावत्येवोत्सर्पिणी ॥ अनेनाद्धापल्येन नारकतैर्यग्योनानां देवमनुष्याणां च कर्मस्थितिर्भवस्थितिरायुःस्थितिः कायस्थितिश्च परिच्छेत्तव्या ॥ उक्ता च संग्रहगाथा— ववहारुद्धारद्धा पल्ला तिण्णेव होंति बोद्धव्वा। सखादी च समुद्दा कम्मठिदि वण्णिदा तदिये ॥ १ ॥ यथैवेते उत्कृष्टजघन्ये स्थिती नृणां तथैव—

॥ तिर्यग्योनिजानां च ॥ ३९ ॥

तिरश्चां योनिस्तिर्यग्योनिः । तिर्यग्गतिनामकर्मोदयापादितं जन्मेत्यर्थः । तिर्यग्योनौ जातास्तिर्यग्योनिजाः । तेषां तिर्यग्योनिजानामुत्कृष्टा भवस्थितिस्त्रिपल्योपमा ॥ जघन्या अन्तर्मुहूर्ता ॥ मध्येऽनेकविकल्पा ॥ छ ॥

भूबिलव्येद्याद्यायु-
द्वीपोदधिवास्यागिरिसरःसरिताम् ॥
मानं नृणां च भेदः
स्थितिस्तिरश्चामपि तृतीयाध्याये ॥ १ ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसंज्ञिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणामित्येवमादिष्वसकृद्देवशब्द उक्तस्तत्र न ज्ञायन्ते के देवाः कतिविधा इति वा तन्निर्णयार्थमाह—

॥ देवाश्चतुर्णिकायाः ॥ १ ॥

देवगतिनामकर्मोदये सत्यभ्यन्तरे हेतौ बाह्यविभूतिविशेषात् द्वीपाद्रिसमुद्रादिषु प्रदेशेषु यथेष्टं दीव्यन्ति क्रीडन्ति ते देवाः ॥ इहैकवचननिर्देशो युक्तः "देवश्चतुर्णिकायः" इति, जात्यभिधानाद्बहूनां प्रतिपादको भवति ॥ बहुत्वनिर्देशस्तदन्तर्गतभेदप्रतिपत्त्यर्थः । इन्द्रसामानिकादयो बहवो भेदा सन्ति स्थित्यादिकृताश्च तत्सूचनार्थः ॥ देवगतिनामकर्मोदयस्य स्वधर्मविशेषापादितभेदस्य सामर्थ्यान्निचीयन्त इति निकायाः संघाता इत्यर्थः । चत्वारो निकाया येषा ते चतुर्णिकायाः ॥ के पुनस्ते? भवनवासिनो, व्यन्तरा, ज्योतिष्का, वैमानिकाश्चेति ॥

तेषां लेश्यावधारणार्थमुच्यते—

॥ आदितस्त्रिषु पीतान्तलेश्याः ॥ २ ॥

आदित इत्युच्यते अन्ते मध्ये वा ग्रहणं मा विज्ञायीति । आदौ आदितः ॥ द्वयोरेकस्य च निवृत्त्यर्थं त्रिग्रहणं क्रियते ॥ अथ चतुर्णां निवृत्त्यर्थं कस्मान्न भवति? । आदित इति वचनात् ॥ षड्लेश्या उक्तास्तत्र चतसृणां लेश्यानां ग्रहणार्थं

---

१ आदिशब्देन, देवनारकाणामुपपादः । न देवा । इति सूत्रद्वयं ग्राह्यम् ॥

२ स्वधर्मशब्देन भवनवासिलादीना असुरत्वादीनां च ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

अन्यदेवासाधारणाणिमादिगुणयोगादिन्दन्तीति १ इन्द्राः ॥ आज्ञैश्वर्यवर्जितं यत्समानायुर्वीर्यपरिवारभोगोपभोगादि तत्समानं, तस्मिन्समाने भवाः २ सामानिकाः । महत्तराः पितृगुरूपाध्यायतुल्याः ॥ मन्त्रिपुरोहितस्थानीयाः ३ त्रायस्त्रिंशाः । त्रयस्त्रिंशदेव त्रायस्त्रिंशाः ॥ वयस्यपीठमर्दसदृशाः परिषदि भवाः ४ पारिषदाः ॥ ५ आत्मरक्षाः शिरोरक्षोपमानाः ॥ अर्थचरारक्षकसमानाः ६ लोकपालाः । लोकं पालयन्तीति लोकपालाः ॥ पदात्यादीनि सप्त ७ अनीकानि दण्डस्थानीयानि ॥ ८ प्रकीर्णकाः पौरजानपदकल्पाः ॥ ९ आभियोग्या दाससमाना वाहनादिकर्मणि प्रवृत्ता अन्तेवासिस्थानीयाः ॥ किल्बिषं पापं येषामस्ति ते १० किल्बिषिकाः ॥

एकैकस्य निकायस्य एकश एते इन्द्रादयो दश विकल्पाश्चतुर्षु निकायेषूत्सर्गेण प्रसक्तास्ततोऽपवादार्थमाह—

॥ त्रायस्त्रिंशल्लोकपालवर्ज्या व्यन्तरज्योतिष्काः ॥ ५ ॥

व्यन्तरेषु ज्योतिष्केषु च त्रायस्त्रिंशॅल्लोकपालांश्च वर्जयित्वा इतरेऽष्टौ विकल्पा द्रष्टव्याः ॥

अथ तेषु निकायेषु किमेकैक इन्द्र उतान्यः प्रतिनियमः कश्चिदस्तीत्यत आह—

॥ पूर्वयोर्द्वीन्द्राः ॥ ६ ॥

पूर्वयोर्निकाययोर्भवनवासिव्यन्तरनिकाययोः ॥ कथं द्वितीयस्य पूर्वत्वम्? सामीप्यात्पूर्वत्वमुपचर्योक्तम् ॥ द्वीन्द्रा इति अन्तर्नीतवीप्सार्थः । द्वौ द्वौ इन्द्रौ येषां ते द्वीन्द्रा इति । यथा

---

१ सन्धानकारी ॥ २ अंगरक्षोपमाना ॥ ३ अर्थोत्पादकः कोटपालसदृशा ४ सेना

सप्तपर्णोऽष्टापद इति ॥ तद्यथा– भवनवासिषु तावदसुरकुमाराणां द्वाविन्द्रौ चमरो वैरोचनश्च । नागकुमाराणां धरणो भूतानन्दश्च । विद्युत्कुमाराणां हरिसिंहो हरिकान्तश्च । सुपर्णकुमाराणां वेणुदेवो वेणुधारी च । अग्निकुमाराणां अग्निशिखोऽग्निमाणवश्च । वातकुमाराणां वेलम्ब. प्रभञ्जनश्च । स्तनितकुमाराणां सुघोषो महाघोषश्च । उदधिकुमाराणा जलकान्तो जलप्रभश्च । द्वीपकुमाराणां पूर्णो विशिष्टश्च । दिक्कुमाराणां अमितगतिरमितवाहनश्चेति ॥ व्यन्तरेष्वपि किन्नराणा द्वाविन्द्रौ किन्नरः किम्पुरुषश्च । किम्पुरुषाणां सत्पुरुषो महापुरुषश्चेति । महोरगाणा अतिकायो महाकायश्च । गन्धर्वाणां गीतरतिर्गीतयशाश्च । यक्षाणा पूर्णभद्रो माणिभद्रश्च । राक्षसानां भीमो महाभीमश्च । भूतानां प्रतिरूपोऽप्रतिरूपश्च । पिशाचाना कालो महाकालश्च ॥

अथैषा देवाना सुखं कीदृशमित्युक्ते सुखाववोधनार्थमाह—

॥ कायप्रवीचारा आ ऐशानात् ॥ ७ ॥

प्रवीचारो मैथुनोपसेवनम् । कायेन प्रवीचारो येषां ते कायप्रवीचाराः ॥ आङ् अभिविध्यर्थः । असंहितया निर्देशः असन्देहार्थः ॥ एते भवनवास्यादय ऐशानान्ताः संक्लिष्टकर्मत्वान्मनुष्यवत्स्त्रीविषयसुखमनुभवन्तीत्यर्थः ॥

अवधिग्रहणादितरेषां सुखविभागेऽनिर्ज्ञाते तत्प्रतिपादनार्थमाह—

॥ शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ॥ ८ ॥

उक्तावशिष्टग्रहणार्थं शेषग्रहणम् ॥ के पुनरुक्तावशिष्टाः ?

---

१ असुराणाम् ॥ २ ॥ वेणुदेव इत्यत्र वेणुदण्ड इत्यपि पाठान्तरम् ॥ ३ अत्र वेणुताली इत्यपि पाठभेद. ॥

कल्पवासिनः ॥ स्पर्शश्च रूपं च शब्दश्च मनश्च स्पर्शरूपशब्दमनांसि, तेषु प्रविचारो येषां ते स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ॥ कथमभिसम्बन्धः ? आर्षाविरोधेन । कुतः पुनः प्रवीचारग्रहणं ? इष्टसम्प्रत्ययार्थमिति ॥ कः पुनरिष्टोऽभिसम्बन्ध आर्षाविरोधी ? । सानत्कुमारमाहेन्द्रयोर्देवा देवाङ्गनास्पर्शमात्रादेव परां प्रीतिमुपलभन्ते, तथा देव्योऽपि । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठेषु देवा दिव्याङ्गनानां शृङ्गाराकारविलासचतुरमनोज्ञवेषरूपावलोकनमात्रादेव परमसुखमाप्नुवन्ति । शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेषु देवा देववनितानां मधुरसङ्गीतमृदुहसितललितकथितभूषणरवश्रवणमात्रादेव परां प्रीतिमास्कन्दन्ति । आनतप्राणतारणाच्युतकल्पेषु देवाः स्वाङ्गनामनःसङ्कल्पमात्रादेव परं सुखमाप्नुवन्ति ॥

अथोत्तरेषां किंप्रकारं सुखमित्युक्ते तन्निश्चयार्थमाह—

॥ परेऽप्रवीचाराः ॥ ९ ॥

परग्रहणमितराशेषसंग्रहार्थम् । अप्रवीचारग्रहणं परमसुखप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ प्रवीचारो हि वेदनाप्रतिकारः । तदभावे तेषां परमसुखमनवरतं भवति ॥

उक्ता ये आदिनिकायदेवा दशविकल्पा इति तेषां सामान्यविशेषसञ्ज्ञाविज्ञापनार्थमिदमुच्यते—

॥ भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वीपदिक्कुमाराः ॥ १० ॥

भवनेषु वसन्तीत्येवंशीला भवनवासिनः । आदिनिकायस्येयं सामान्यसञ्ज्ञा । असुरादयो विशेषसञ्ज्ञा विशिष्टनामकर्मोदयापादितवृत्तयः । सर्वेषां देवानामवस्थितवयःस्वभावत्वेऽपि वेषभूषायुधयानवा-

हनक्रीडनादिकुमारवदेषामाभासन्त इति भवनवासिषु कुमारव्यपदेशो रूढः। स प्रत्येकं परिसमाप्यते असुरकुमारा इत्येवमादि॥ क्व तेषां भवनानीति चेदुच्यते– रत्नप्रभायाः पङ्कबहुलभागेऽसुरकुमाराणां भवनानि। खरपृथिवीभागे उपर्यधश्च एकैकयोजनसहस्रं वर्जयित्वा शेषनवानां कुमाराणामावासाः॥

द्वितीयनिकायस्य सामान्यविशेषसञ्ज्ञावधारणार्थमाह—

॥ व्यन्तराः किन्नरकिम्पुरुषमहोरगगन्धर्व-
यक्षराक्षसभूतपिशाचाः॥ ११॥

विविधदेशान्तराणि येषां निवासास्ते व्यन्तरा इत्यन्वर्था सामान्यसञ्ज्ञेयमष्टानामपि विकल्पानाम्॥ तेषां व्यन्तराणामष्टौ विकल्पाः किन्नरादयो वेदितव्या नामकर्मोदयविशेषापादिताः॥ क्व पुनस्तेषामावासा इति चेदुच्यते– अस्माज्जम्बूद्वीपादसंख्येयान्द्वीपसमुद्रानतीत्य उपरिष्टे खरपृथिवीभागे सप्तानां व्यन्तराणामावासाः॥ राक्षसानां पङ्कबहुलभागे॥

तृतीयस्य निकायस्य सामान्यविशेषसञ्ज्ञासङ्कीर्तनार्थमाह—

॥ ज्योतिष्काः सूर्याचन्द्रमसौ
ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च॥ १२॥

ज्योतिस्स्वभावत्वादेषां पञ्चानामपि ज्योतिष्का इति सामान्यसञ्ज्ञा अन्वर्था॥ सूर्यादयस्तद्विशेषसञ्ज्ञा नामकर्मोदयप्रत्ययाः॥ सूर्याचन्द्रमसाविति पृथग्ग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थम्॥ किं कृतं पुनः प्राधान्यं? प्रभावादिकृतम्॥ क्व पुनस्तेषामावासाः? इत्यत्रोच्यते अस्मात्समानभूमिभागादूर्ध्वं सप्तयोजनशतानि नवत्युत्तराणि ७९० उत्पत्य सर्वज्योतिषामधोभागविन्यस्तास्तारकाश्चरन्ति। ततो दशयो-

जनान्युत्पत्य सूर्याश्चरन्ति । ततोऽशीतियोजनान्युत्पत्य चन्द्रमसो भ्रमन्ति । ततश्चत्वारि योजनान्युत्पत्य नक्षत्राणि । ततश्चत्वारि योजनान्युत्पत्य बुधाः । ततस्त्रीणि योजनान्युत्पत्य शुक्राः । ततस्त्रीणि योजनान्युत्पत्य बृहस्पतयः । ततस्त्रीणि योजनान्युत्पत्याङ्गारकाः । ततस्त्रीणि योजनान्युत्पत्य शनैश्चराश्चरन्ति । स एष ज्योतिर्गणगोचरो नभोऽवकाशो दशाधिकयोजनशतबहलस्तिर्यगसंख्यातद्वीपसमुद्रप्रमाणो घनोदधिपर्यन्तः ॥ उक्तं च-णउदुत्तरसत्तसया दस सीदी चदुदुगतियचउक्कम् । तारारविससिरिक्खा बुहभग्गवगुरुअंगिरारसणी ॥१॥

ज्योतिष्काणां गतिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नृलोके ॥ १३ ॥

मेरोः प्रदक्षिणाः मेरुप्रदक्षिणाः । मेरुप्रदक्षिणा इति वचनं गतिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं विपरीतगतिर्मा विज्ञायीति ॥ नित्यगतय इति विशेषणमनुपरतक्रियाप्रतिपादनार्थम् । नृलोकग्रहणं विषयार्थम् । अर्धतृतीयेषु द्वीपेषु द्वयोश्च समुद्रयोर्ज्योतिष्का नित्यगतयो नान्यत्रेति ॥ ज्योतिष्कविमानानां गतिहेत्वभावात्तद्वृत्त्यभाव इति चेन्न, असिद्धत्वात् ॥ गतिरताभियोग्यदेवप्रेरितगतिपरिणामात्कर्मविपाकस्य वैचित्र्यात्तेषां हि गतिमुखेनैव कर्म विपच्यत इति ॥ एकादशभिर्योजनशतैरेकविंशैर्मेरुमप्राप्य ज्योतिष्काः प्रदक्षिणाश्चरन्ति ॥

गतिमज्ज्योतिस्सम्बन्धेन व्यवहारकालप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ तत्कृतः कालविभागः ॥ १४ ॥

तद्ग्रहणं गतिमज्ज्योतिःप्रतिनिर्देशार्थम् । न केवलया गत्या नापि केवलैर्ज्योतिर्भिः कालः परिच्छिद्यते, अनुपलब्धेरपरिवर्तनाच्च ॥ कालो द्विविधो व्यावहारिको मुख्यश्च ॥ व्यावहारिकः कालः समयावलिकादिः क्रियाविशेषपरिच्छिन्नोऽ

कल्पेषूपपन्नाः कल्पोपपन्नाः कल्पानतीताः कल्पातीताश्चेति द्विविधा वैमानिका ॥

तेषामवस्थानविशेषनिर्ज्ञापनार्थमाह--

॥ उपर्युपरि ॥ १८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? तिर्यगवस्थितिप्रतिषेधार्थमुच्यते ॥ न ज्योतिष्कवत्तिर्यगवस्थिताः । न व्यन्तरवदसमावस्थितयः । उपर्युपरीत्युच्यन्ते ॥ के ते ? कल्पाः ॥

यद्येवं, कियत्सु कल्पविमानेषु ते देवा भवन्तीत्यत आह--

॥ सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठशुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिध्दौ च ॥ १९ ॥

कथमेषां सौधर्मादिशब्दानां कल्पाभिधानं ? चातुरर्थिकेनाणा, स्वभावतो वा कल्पस्याभिधानं भवति ॥ अथ कथमिन्द्राभिधानं ? स्वभावतः साहचर्याद्वा ॥ तत्कथमिति चेदुच्यते— सुधर्मा नाम सभा, साऽस्मिन्नस्तीति सौधर्मः कल्पः । तदस्मिन्नस्तीत्यण् । तत्कल्पसाहचर्यादिन्द्रोऽपि सौधर्मः ॥ ईशानो नाम इन्द्रः स्वभावतः । ईशानस्य निवासः कल्प ऐशानस्तस्य निवास इत्यण् । तत्साहचर्यादिन्द्रोऽपि ऐशानः ॥ सनत्कुमारो नाम इन्द्रः स्वभावतः। तस्य निवास इत्यण् । सानत्कुमारः कल्पः । तत्साहचर्यादिन्द्रोऽपि सानत्कुमारः ॥ माहेन्द्रो नामेन्द्रः स्वभावतस्तस्य निवासः कल्पो माहेन्द्रः । तत्साहचर्यादिन्द्रोऽपि माहेन्द्रः ॥

एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ आगमापेक्षया व्यवस्था भवतीति, उपर्युपरीत्यनेन द्वयोर्द्वयोरभिसम्बन्धो वेदितव्यः ॥ प्रथमौ सौधर्मैशानकल्पौ, तयोरुपरि सानत्कुमारमाहेन्द्रौ, तयोरुपरि ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरौ, तयोरुपरि लान्तवकापिष्ठौ, तयोरुपरि शुक्रमहाशुक्रौ, तयोरुपरि शतारसहस्रारौ, तयोरुपरि आनतप्राणतौ, तयोरुपरि आरणाच्युतौ ॥ अध उपरि च प्रत्येकमिन्द्रसम्बन्धो वेदितव्यः । मध्ये तु प्रतिद्वयमेकः ॥ सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्राणां चतुर्णां चत्वार इन्द्राः । ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयोरेको ब्रह्मेन्द्रो नाम । लान्तवकापिष्ठयोरेको लान्तवाख्य । शुक्रमहाशुक्रयोरेकः शुक्रसञ्ज्ञः । शतारसहस्रारयोरेकः शतारनामा । आनतप्राणतारणाच्युतानां चतुर्णां चत्वारः । एवं कल्पवासिनां द्वादश इन्द्रा भवन्ति ॥ जम्बूद्वीपे महामन्दरो योजनसहस्रावगाहो भवति नवनवतियोजनसहस्रोच्छ्रायः। तस्याधस्तादधोलोकः। बाहुल्येन तत्प्रमाण-(मेरुप्रमाण)-स्तिर्यक्प्रसृतस्तिर्यग्लोकः । तस्योपरिष्टादूर्ध्वलोकः । मेरुचूलिका चत्वारिंशद्योजनोच्छ्राया । तस्या उपरि केशान्तरमात्रे व्यवस्थितमृजुविमानमिन्द्रकं सौधर्मस्य ॥ सर्वमन्यल्लोकानुयोगाद्वेदितव्यम् ॥ नवसु ग्रैवेयकेष्विति नवशब्दस्य पृथग्वचनं किमर्थम्? । अन्यान्यपि नवविमानानि अनुदिशसञ्ज्ञकानि सन्तीति ज्ञापनार्थम् । तेनानुदिशानां ग्रहणं वेदितव्यम् ॥

एषामधिकृतानां वैमानिकानां परस्परतो विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

स्थितिप्रभावसुखद्युतिलेश्याविशुद्धीन्द्रियावधिविषयतोऽधिकाः ॥ २० ॥

स्वोपात्तस्यायुष उदयात्तस्मिन्भवे शरीरेण सहावस्थानं स्थितिः । शापानुग्रहशक्तिः प्रभावः । सुखमिन्द्रियार्थानुभवः । शरीर-

वसनाभरणादिदीप्तिः द्युतिः । लेश्या उक्ता । लेश्याया विशुद्धिर्लेश्याविशुद्धिः । इन्द्रियाणामवधेश्च विषय इन्द्रियावधिविषयः । तेभ्यस्तैर्वाऽधिका इति ॥ तस्मिन्नुपर्युपरि प्रतिकल्पं प्रतिप्रस्तारं च वैमानिकाः स्थित्यादिभिरधिका इत्यर्थः ॥

यथा स्थित्यादिभिरुपर्युपर्यधिका एवं गत्यादिभिरपीत्यतिप्रसक्ते तन्निवृत्त्यर्थमाह—

॥ गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः ॥ २१ ॥

देशाद्देशान्तरप्राप्तिहेतुर्गतिः । शरीरं वैक्रियिकमुक्तम् । लोभकषायोदयाद्विषयेषु सङ्गः परिग्रहः । मानकषायादुत्पन्नोऽहङ्कारोऽभिमानः । एतैर्गत्यादिभिरुपर्युपरि हीनाः ॥ देशान्तरविषयक्रीडारतिप्रकर्षाभावादुपर्युपरि गतिर्हीनाः ॥ शरीरं सौधर्मैशानयोर्देवानां सप्तारत्निप्रमाणम् ॥ सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः षडरत्निप्रमाणम् ॥ ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्टेषु पञ्चारत्निप्रमाणम् ॥ शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेषु चतुररत्निप्रमाणम् ॥ आनतप्राणतयोरर्द्धचतुर्थारत्निप्रमाणम् ॥ आरणाच्युतयोस्त्र्यरत्निप्रमाणम् ॥ अधोग्रैवेयकेषु अर्द्धतृतीयारत्निप्रमाणम् ॥ मध्यग्रैवेयकेष्वरत्निद्वयप्रमाणम् ॥ उपरिमग्रैवेयकेषु अनुदिशविमानेषु च अध्यर्द्धारत्निप्रमाणम् ॥ अनुत्तरेष्वरत्निप्रमाणम् ॥ परिग्रहश्च विमानपरिच्छेदादिरुपर्युपरि हीनः ॥ अभिमानश्चोपर्युपरि तनुकषायत्वाद्धीनः ॥ पुरस्तात्त्रिषु निकायेषु देवानां लेश्याविधिरुक्तः ॥

इदानीं वैमानिकेषु लेश्याविधिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

पीतपद्मशुक्ललेश्या द्वित्रिशेषेषु ॥ २२ ॥

पीता च पद्मा च शुक्ला च ताः पीतपद्मशुक्लाः । पीतपद्मशुक्ला लेश्या येषां ते पीतपद्मशुक्ललेश्याः ॥ कथं ह्रस्वत्वम्? । औत्तरपदिकम्

आलयो येषां ते ब्रह्मलोकालया लौकान्तिका देवा वेदितव्याः । यद्येवं सर्वेषां ब्रह्मलोकालयानां देवानां लौकान्तिकत्वं प्रसक्तं? । अन्वर्थसञ्ज्ञाग्रहणाददोष. ॥ ब्रह्मलोको लोकः तस्यान्तो लोकान्तः तस्मिन्भवा लौकान्तिका इति न सर्वेषां ग्रहणम् । तेषां हि विमानानि ब्रह्मलोकस्यान्तेषु स्थितानि ॥ अथवा जन्मजरामरणाकीर्णो लोकः संसार. तस्यान्तो लोकान्तः । लोकान्ते भवा लौकान्तिकाः ते सर्वे परीतससाराः । ततश्च्युता एकं गर्भावास प्राप्य परिनिर्वास्यन्ति ॥

तेषां सामान्येनोपदिष्टाना भेदप्रदर्शनार्थमाह—

॥ सारस्वतादित्यवह्न्यरुणगर्दतोय-
तुषिताव्याबाधारिष्टाश्च ॥ २५ ॥

क इमे सारस्वतादय । अष्टास्वपि पूर्वोत्तरादिषु दिक्षु यथाक्रममेते सारस्वतादयो देवगणा वेदितव्याः । तद्यथा—पूर्वोत्तरकोणे सारस्वतविमान, पूर्वस्या दिशि आदित्यविमान, पूर्वदक्षिणस्यां दिशि वह्निविमान, दक्षिणस्या दिशि अरुणविमानं, दक्षिणापरकोणे गर्दतोयविमान, अपरस्या दिशि तुषितविमानं, उत्तरापरस्यां दिशि अव्याबाधविमान, उत्तरस्या दिशि अरिष्टविमानम् ॥ चशब्दसमुच्चितास्तेषामन्तरे द्वौ द्वौ देवगणौ ॥ तद्यथा—सारस्वतादित्यान्तरे अग्न्याभसूर्याभा. । आदित्यस्य च वह्नेश्चान्तरे चन्द्राभसत्याभा. । वह्न्यरुणान्तराले श्रेयस्करक्षेमङ्कराः । अरुणगर्दतोयान्तराले वृषभेष्टकामचरा । गर्दतोयतुषितमध्ये निर्माणरजोदिगन्तरक्षिता. । तुषिताव्याबाधमध्ये आत्मरक्षितसर्वरक्षिताः । अव्याबाधारिष्टान्तराले मरुद्वसव । अरिष्टसारस्वतान्तराले अश्वविश्वाः ॥

सर्वे एते स्वतन्त्रा हीनाधिकत्वाभावात्. विषयरतिविरहाद्देवर्षय.,

इतरेषां देवानामर्च्चनीयाः, चतुर्दशपूर्वधराः, तीर्थङ्करनिष्क्रमण-प्रतिबोधनपरा वेदितव्याः ॥

आह उक्ता लौकान्तिकास्ततश्च्युत्वा एकं गर्भवासमवाप्य निर्वास्यन्तीत्युक्ताः । किमेवमन्येष्वपि निर्वाणप्राप्तिकालविभागो विद्यते ? इत्यत आह—

॥ विजयादिषु द्विचरमाः ॥ २६ ॥

आदिशब्दः प्रकारार्थे वर्तते, तेन विजयवैजयन्तजयन्तापराजितानुदिशविमानानामिष्टाना ग्रहण सिद्ध भवति ॥ कः पुनरत्र प्रकारः ? अहमिन्द्रत्वे सति सम्यग्दृष्ट्युपपादः । सर्वार्थसिद्धि-प्रसङ्ग इति चेन्न तेषा परमोत्कृष्टत्वात् । अन्वर्थसञ्ज्ञातः एकचरमत्वसिद्धेः ॥ चरमत्वं देहस्य । मनुष्यभवापेक्षया द्वौ चरमौ देहौ येषा ते द्विचरमाः । विजयादिभ्यश्च्युता अप्रतिपतितसम्यक्त्वा मनुष्येषूत्पद्य संयममाराध्य पुनर्विजयादिषूत्पद्य ततश्च्युताः पुनर्मनुष्यभवमवाप्य सिध्यन्तीति द्विचरमदेहत्वम् ॥

आह जीवस्यौदयिकेषु भावेषु तिर्यग्योनिगतिरौदयिकीत्युक्तं, पुनश्च स्थितौ तिर्यग्योनिजाना चेति । तत्र न ज्ञायते के तिर्यग्योनयः ? इत्यत्रोच्यते—

औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ॥ २७ ॥

औपपादिका उक्ता देवनारका. । मनुष्याश्च निर्दिष्टाः । प्राङ्मानुषोत्तरान्मनुष्या इति । एभ्योऽन्ये संसारिणो जीवाः शेषास्तिर्यग्योनयो वेदितव्याः ॥ तेषां तिरश्चां देवादीनामिव क्षेत्रविभागः पुनर्निर्देष्टव्यः । सर्वलोकव्यापित्वात्तेषा क्षेत्रविभागो नोक्तः ॥

आह स्थितिरुक्ता नारकाणां मनुष्याणा तिरश्चां च ।

देवानां नोक्ता। तस्यां वक्तव्यायामादावुद्दिष्टानां भवनवासिनां स्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

॥ स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणां सागरोपमत्रिपल्योपमार्द्धहीनमिता ॥ २८ ॥

असुरादीनां सागरोपमादिभिर्यथाक्रममत्राभिसम्बन्धो वेदितव्यः ॥ इयं स्थितिरुत्कृष्टा। जघन्याऽप्युत्तरत्र वक्ष्यते ॥ तद्यथा— असुराणां सागरोपमा स्थितिः। नागानां त्रिपल्योपमा स्थितिः। सुपर्णानामर्द्धतृतीयानि। द्वीपाना द्वे। शेषाणां षण्णामध्यर्द्धपल्योपमम् ॥

आद्यदेवनिकायस्थित्यभिधानादनन्तरं व्यन्तरज्योतिष्कस्थितिवचने क्रमप्राप्ते सति तदुल्लङ्घ्य वैमानिकानां स्थितिरुच्यते। कुतः? तयोरुत्तरत्र लघुनोपायेन स्थितिवचनात् ॥ तेषु चादावुद्दिष्टयोः कल्पयोः स्थितिविधानार्थमाह—

॥ सौधर्मैशानयोः सागरोपमे अधिके ॥ २९ ॥

सागरोपमे इति द्विवचननिर्देशात् द्वित्वगतिः। अधिके इत्ययमधिकारः। आ कुतः? आ सहस्रारात्[1]। इदं तु कुतो ज्ञायते? उत्तरत्र तुशब्दग्रहणात्। तेन सौधर्मैशानयोर्देवाना द्वे सागरोपमे सातिरेके प्रत्येतव्ये ॥

उत्तरयोः स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः सप्त ॥ ३० ॥

---

१ घातायुष्कसम्यग्दृष्ट्यपेक्षया किंचिदूनार्द्धसागरोपममधिकं भवति सौधर्मकल्पात्सहस्रारपर्यन्तम् ॥ मम्मे घादेऊणं सायारदळमहियमासहस्सारा इति वचनात् ॥

अनयोः कल्पयोर्देवाना सप्तसागरोपमाणि साधिकानि उत्कृष्टा स्थितिः ॥

ब्रह्मलोकादिष्वच्युतावसानेषु स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि तु ३१

सप्तग्रहणं प्रकृतम् । तस्येह त्र्यादिभिर्निर्दिष्टैरभिसम्बन्धो वेदितव्यः ॥ सप्त त्रिभिरधिकानि, सप्त सप्तभिरधिकानीत्यादि-द्वयोर्द्वयोरभिसम्बन्धो वेदितव्यः ॥ तुशब्दो विशेषणार्थः ॥ किं विशिनष्टि ? अधिकशब्दोऽनुवर्तमानश्चतुर्भिरभिसम्बध्यते नोत्तराभ्यामित्ययमर्थो विशिष्यते ॥ तेनायमर्थो भवति— ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयोर्दशसागरोपमाणि साधिकानि ॥ लान्तवकापिष्टयोश्चतुर्दशसागरोपमाणि साधिकानि ॥ शुक्रमहाशुक्रयोः षोडशसागरोपमाणि साधिकानि ॥ शतारसहस्रारयोरष्टादशसागरोपमाणि साधिकानि ॥ आनतप्राणतयोर्विंशतिसागरोपमाणि ॥ आरणाच्युतयोर्द्वाविंशतिसागरोपमाणि ॥

तत उर्ध्वं स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ ३२ ॥

अधिकग्रहणमनुवर्तते । तेनेहाभिसम्बन्धो वेदितव्यः । एकैकेनाधिकानीति ॥ नवग्रहणं किमर्थम् ? प्रत्येकमेकैकमधिकमिति ज्ञापनार्थम् ॥ इतरथाहि ग्रैवेयकेष्वेकमेवाधिकं स्यात् ॥ विजयादिष्विति आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वादनुदिशानामपि ग्रहणम् ॥ सर्वार्थसिद्धेः पृथग्ग्रहणं जघन्याभावप्रतिपादनार्थम् ॥ तेनायमर्थः . अधोग्रैवेयकेषु प्रथमे त्रयोविंशतिः । द्वितीये चतुर्विं-

देवानां नोक्ता। तस्या वक्तव्यायामादावुद्दिष्टानां भवनवासिनां स्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

॥ स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणां सागरोपमत्रिपल्योपमार्द्धहीनमिता ॥ २८ ॥

असुरादीनां सागरोपमादिभिर्यथाक्रममत्राभिसम्बन्धो वेदितव्यः॥ इयं स्थितिरुत्कृष्टा। जघन्याऽप्युत्तरत्र वक्ष्यते॥ तद्यथा—असुराणां सागरोपमा स्थितिः। नागानां त्रिपल्योपमा स्थितिः। सुपर्णानामर्द्धतृतीयानि। द्वीपानां द्वे। शेषाणां षण्णामध्यर्द्धपल्योपमम्॥

आद्यदेवनिकायस्थित्यभिधानादनन्तरं व्यन्तरज्योतिष्कस्थितिवचने क्रमप्राप्ते सति तदुल्लङ्घ्य वैमानिकानां स्थितिरुच्यते। कुतः? तयोरुत्तरत्र लघुनोपायेन स्थितिवचनात्॥ तेषु चादावुद्दिष्टयोः कल्पयोः स्थितिविधानार्थमाह—

॥ सौधर्मैशानयोः सागरोपमे अधिके ॥ २९ ॥

सागरोपमे इति द्विवचननिर्देशात् द्वित्वगतिः। अधिके इत्ययमधिकारः। आ कुतः? आ सहस्रारात्। इदं तु कुतो ज्ञायते? उत्तरत्र तुशब्दग्रहणात्। तेन सौधर्मैशानयोर्देवाना द्वे सागरोपमे सातिरेके प्रत्येतव्ये॥

उत्तरयोः स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः सप्त ॥ ३० ॥

---

१ घातायुष्कसम्यग्दृष्ट्यपेक्षया किञ्चिदूनार्द्धसागरोपममधिकं भवति सौधर्मकल्पात्सहस्रारपर्यन्तम्॥ मज्झे घादेऊणं सायारदव्महियमासहस्सारा इति वचनात्॥

अनयोः कल्पयोर्देवानां सप्तसागरोपमाणि साधिकानि उत्कृष्टा स्थितिः ॥

ब्रह्मलोकादिष्वच्युतावसानेषु स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि तु ३१

सप्तग्रहणं प्रकृतम् । तस्येह त्र्यादिभिर्निर्दिष्टैरभिसम्बन्धो वेदितव्यः ॥ सप्त त्रिभिरधिकानि, सप्त सप्तभिरधिकानीत्यादि- र्द्वयोर्द्वयोरभिसम्बन्धो वेदितव्यः ॥ तुशब्दो विशेषणार्थः ॥ किं विशिनष्टि ? अधिकशब्दोऽनुवर्तमानश्चतुर्भिरभिसम्बध्यते नोत्तरा- भ्यामित्ययमर्थो विशिष्यते ॥ तेनायमर्थो भवति— ब्रह्मलोकब्रह्मो- त्तरयोर्दशसागरोपमाणि साधिकानि ॥ लान्तवकापिष्टयोश्चतुर्दशसा- गरोपमाणि साधिकानि ॥ शुक्रमहाशुक्रयोः षोडशसागरोपमाणि साधिकानि ॥ शतारसहस्रारयोरष्टादशसागरोपमाणि साधिकानि ॥ आनतप्राणतयोर्विंशतिसागरोपमाणि ॥ आरणाच्युतयोर्द्वाविंशतिसा- गरोपमाणि ॥

तत उर्ध्वं स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ ३२ ॥

अधिकग्रहणमनुवर्तते । तेनेहाभिसम्बन्धो वेदितव्यः । एकैकेनाधिकानीति ॥ नवग्रहणं किमर्थम् ? प्रत्येकमेकैकमधिक- मिति ज्ञापनार्थम् ॥ इतरथाहि ग्रैवेयकेष्वेकमेवाधिकं स्यात् ॥ विजयादिष्विति आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वादनुदिशानामपि ग्रह- णम् ॥ सर्वार्थसिद्धेः पृथग्ग्रहणं जघन्याभावप्रतिपादनार्थम् ॥ तेनायमर्थः, अधोग्रैवेयकेषु प्रथमे त्रयोविंशतिः । द्वितीये चतुर्विं-

शर्कराप्रभाया जघन्या । शर्कराप्रभायामुत्कृष्टा स्थितिस्त्रीणि सागरोपमाणि । सा वालुकाप्रभाया जघन्येत्यादि ॥ एवं द्वितीयादिषु जघन्या स्थितिरुक्ता ॥

प्रथमायां का जघन्येति तत्प्रदर्शनार्थमाह—

॥ दशवर्षसहस्राणि प्रथमायाम् ॥ ३६ ॥

अपरा स्थितिरित्यनुवर्तते । रत्नप्रभायां दशवर्षसहस्राणि अपरा स्थितिर्वेदितव्या ॥

अथ भवनवासिनां का जघन्या स्थितिरित्यत आह—

॥ भवनेषु च ॥ ३७ ॥

चशब्दः किमर्थः ? प्रकृतसमुच्चयार्थः ॥ तेन भवनवासिनामपरा स्थितिर्दशवर्षसहस्राणीत्यभिसम्बध्यते ॥

व्यन्तराणां तर्हि का जघन्या स्थितिरित्यत आह—

॥ व्यन्तराणां च ॥ ३८ ॥

चशब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थः ॥ तेन व्यन्तराणामपरा स्थितिर्दशवर्षसहस्राणीत्यवगम्यते ॥

अथैषां परा स्थितिः का इत्यत्रोच्यते ॥

॥ परा पल्योपममधिकम् ॥ ३९ ॥

परा उत्कृष्टा स्थितिर्व्यन्तराणां पल्योपममधिकम् ॥

इदानीं ज्योतिष्काणां परा स्थितिर्वक्तव्येत्यत आह—

॥ ज्योतिष्काणां च ॥ ४० ॥

चशब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थः ॥ तेनैवमभिसम्बन्धः । ज्योति-

चेन्न । कथञ्चिद्भेदाभेदोपपत्तेस्तद्व्यपदेशसिद्धिः, व्यतिरेकेणानुपलब्धेरभेदः सञ्ज्ञालक्षणप्रयोजनादिभेदाद्भेद इति ॥ प्रकृता धर्मादयो बहवस्तत्सामानाधिकरण्याद्बहुत्वनिर्देशः ॥ स्यादेतत्संख्यानुवृत्तिवत्पुल्लिङ्गानुवृत्तिरपि प्राप्नोति । नैष दोषः । आविष्टलिङ्गाः शब्दा न कदाचिल्लिङ्गं व्यभिचरन्ति । अतो धर्मादयो द्रव्याणि भवन्तीति ॥

अनन्तरत्वाच्चतुर्णामेव द्रव्यव्यपदेशप्रसङ्गेऽध्यारोपणार्थमिदमुच्यते—

॥ जीवाश्च ॥ ३ ॥

जीवशब्दो व्याख्यातार्थः । बहुत्वनिर्देशो व्याख्यातभेदप्रतिपत्त्यर्थः । चशब्दः सञ्ज्ञानुकर्षणार्थः जीवाश्च द्रव्याणीति ॥ एवमेतानि वक्ष्यमाणेन कालेन सह षट् द्रव्याणि भवन्ति ॥ ननु द्रव्यस्य लक्षणं वक्ष्यते 'गुणपर्ययवद्द्रव्यमिति' तल्लक्षणयोगाद्धर्मादीनां द्रव्यत्वव्यपदेशो भवति नार्थः परिगणनेन? ॥ परिगणनमवधारणार्थं, तेनान्यवादिपरिकल्पितानां पृथिव्यादीनां निवृत्तिः कृता भवति ॥ कथं? पृथिव्यप्तेजोवायुमनांसि पुद्गलद्रव्येऽन्तर्भवन्ति रूपरसगन्धस्पर्शवत्त्वाच्चक्षुरिन्द्रियवत् ॥ वायुमनसो रूपादियोगाभाव इति चेन्न । वायुस्तावद्रूपादिमान्स्पर्शवत्त्वाद्घटादिवत् ॥ चक्षुरादिकरणग्राह्यत्वाभावाद्रूपाद्यभाव इति चेत्परमाण्वादिष्वतिप्रसङ्गः स्यात् ॥ आपो गन्धवत्यः स्पर्शवत्त्वात्पृथिवीवत् ॥ तेजोऽपि रसगन्धवत् रूपवत्त्वात् ॥ तद्वदेव मनोऽपि द्विविधं द्रव्यमनो भावमनश्चेति । तत्र भावमनो ज्ञानम्, तस्य जीवगुणत्वादात्मन्यन्तर्भावः । द्रव्यमनश्च रूपादियोगात्पुद्गलद्रव्यविकारः ॥ रूपादिवन्मनः ज्ञानोपयोगकारणत्वाच्चक्षुरिन्द्रियवत् ॥ ननु अमूर्तेऽपि शब्दे ज्ञानोपयोगकारणत्वदर्शनाद्व्यभिचारी हेतुरिति चेन्न ।

तस्य पौद्गलिकत्वान्मूर्तिमत्त्वोपपत्तेः ॥ ननु यथा परमाणूनां रूपादिमत्कार्यत्वदर्शनाद्रूपादिमत्त्वम्, न तथा वायुमनसो रूपादिमत्कार्यं दृश्यते इति चेन्न । तेषामपि तदुपपत्तेः । सर्वेषां परमाणूना सर्वरूपादिमत्कार्यत्वप्राप्तियोग्यत्वाभ्युपगमात् ॥ नच केचित्पार्थिवादिजातिविशेषयुक्ताः परमाणवः सन्ति, जातिसङ्करेणारम्भदर्शनात् ॥ दिशोऽप्याकाशेऽन्तर्भावः । आदित्योदयाद्यपेक्षया आकाशप्रदेशपङ्क्तिषु इत इदमिति व्यवहारोपपत्तेः ॥

उक्तानां द्रव्याणां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ नित्यावस्थितान्यरूपाणि ॥ ४ ॥

नित्य ध्रुवमित्यर्थः । नेः ध्रुवे त्यः इति निष्पादितत्वात ॥ धर्मादीनि द्रव्याणि गतिहेतुत्वादिविशेषलक्षणद्रव्यार्थादेशादस्तित्वादिसामान्यलक्षणद्रव्यार्थादेशाच्च कदाचिदपि न व्ययन्तीति नित्यानि । वक्ष्यते हि तद्भावाव्ययं नित्यमिति । इयत्ताऽव्यभिचारादवस्थितानि धर्मादीनि षडपि द्रव्याणि कदाचिदपि षडिति इयत्त्वं नातिवर्तन्ते । ततोऽवस्थितानीत्युच्यन्ते ॥ न विद्यते रूपमेषामित्यरूपाणि, रूपप्रतिषेधेन तत्सहचारिणा रसादीनामपि प्रतिषेधः । तेन अरूपाण्यमूर्तानीत्यर्थः ॥

यथा सर्वेषां द्रव्याणा नित्यावस्थितानीत्येतत्साधारणं लक्षणं तथा अरूपित्वं पुद्गलानामपि प्राप्तम् । अतस्तदपवादार्थमाह—

॥ रूपिणः पुद्गलाः ॥ ५ ॥

रूपं मूर्तिरित्यर्थः ॥ का मूर्तिः ? रूपादिसंस्थानपरिणामो मूर्तिः ॥ रूपमेषामस्तीति रूपिणः । मूर्तिमन्त इत्यर्थः ॥ अथवा रूपमिति गुणविशेषवचनशब्दस्तदेषामस्तीति रूपिणः ॥ रसाद्यग्र-

प्तिहेतुः क्रिया, तस्याः निष्क्रान्तानि निष्क्रियाणि ॥ अत्र चोद्यते—धर्मादीनि द्रव्याणि यदि निष्क्रियाणि ततस्तेषामुत्पादो न भवेत्। क्रियापूर्वको हि घटादीनामुत्पादो दृष्टः। उत्पादाभावाच्च व्ययाभाव इति ॥ अतः सर्वद्रव्याणामुत्पादादित्रयकल्पनाव्याघात इति ॥ तन्न ॥ किं कारणम्? । अन्यथोपपत्तेः ॥ क्रियानिमित्तोत्पादाभावेऽप्येषां धर्मादीनामन्यथोत्पादः कल्प्यते ॥ तद्यथा— द्विविध उत्पादः स्वनिमित्तः परप्रत्ययश्च ॥ स्वनिमित्तस्तावदनन्तानामगुरुलघुगुणानामागमप्रामाण्यादभ्युपगम्यमानानां षट्स्थानपतितया वृद्ध्या हान्या च प्रवर्तमानानां स्वभावादेतेषामुत्पादो व्ययश्च ॥ परप्रत्ययोऽपि अश्वादिगतिस्थित्यवगाहनहेतुत्वात्क्षणे क्षणे तेषां भेदात्तद्धेतुत्वमपि भिन्नमिति परप्रत्ययापेक्ष उत्पादो विनाशश्च व्यवह्रियते ॥ ननु यदि निष्क्रियाणि धर्मादीनि, जीवपुद्गलानां गत्यादिहेतुत्वं नोपपद्यते। जलादीनि हि क्रियावन्ति मत्स्यादीनां गत्यादिनिमित्तानि दृष्टानीति ॥ नैष दोषः ॥ बलाधाननिमित्तत्वाच्चक्षुर्वत्। यथा— रूपोपलब्धौ चक्षुर्निमित्तमपि न व्याक्षिप्तमनस्कस्यापि भवति ॥ अधिकृतानां धर्माधर्माकाशानां निष्क्रियत्वेऽभ्युपगते जीवपुद्गलानां सक्रियत्वमर्थादापन्नम् ॥ कालस्यापि सक्रियत्वमिति चेन्न। अनधिकारात् ॥ अत एवासावेतैः सह नाधिक्रियते ॥

अजीवकाया इत्यत्र कायग्रहणेन प्रदेशास्तित्वमात्रं निर्ज्ञातं नत्वियत्तावधारिता प्रदेशानामतस्तन्निर्धारणार्थमिदमुच्यते—

॥ असङ्ख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानाम् ॥ ८ ॥

संख्यामतीता असंख्येयाः ॥ असंख्येयस्त्रिविधः। जघन्य उत्कृष्टोऽजघन्योत्कृष्टश्चेति ॥ तत्रेहाजघन्योत्कृष्टासंख्येयः परिगृह्यते ॥ प्रदिश्यन्त इति प्रदेशाः ॥ वक्ष्यमाणलक्षणः परमाणुः

स यावति क्षेत्रे व्यवतिष्ठते स प्रदेश इति व्यवह्रियते ॥ धर्माधर्मैकजीवास्तुल्यासंख्येयप्रदेशाः ॥ तत्र धर्माधर्मौ निष्क्रियौ लोकाकाशं व्याप्य स्थितौ । जीवस्तावत्प्रदेशोऽपि सन् संहरणविसर्पणस्वभावत्वात्कर्मनिर्वर्तितं शरीरमणुमहद्वाधितिष्ठंस्तावदवगाह्य वर्तते, यदा तु लोकपूरणं भवति तदा मन्दरस्याधश्चित्रवज्रपटलमध्ये जीवस्याष्टौ मध्यप्रदेशा व्यवतिष्ठन्ते । इतरे प्रदेशा ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च कृत्स्नं लोकाकाशं व्यश्नुवते ॥

अथाकाशस्य कति प्रदेशा इत्यत आह—

॥ आकाशस्यानन्ताः ॥ ९ ॥

लोकेऽलोके चाकाशं वर्तते ॥ अविद्यमानोऽन्तो येषां ते अनन्ताः ॥ के ? प्रदेशाः । कस्य ? आकाशस्य ॥ पूर्ववदस्यापि प्रदेशकल्पनाऽवसेया ॥ उक्तममूर्तानां प्रदेशपरिमाणम् ॥

इदानीं मूर्तानां पुद्गलानां प्रदेशपरिमाणं निर्ज्ञातव्यमित्यत आह—

॥ संख्येयाऽसंख्येयाश्च पुद्गलानाम् ॥ १० ॥

चशब्देनानन्ताश्चेत्यनुकृष्यन्ते । कस्यचित्पुद्गलद्रव्यस्य द्व्यणुकादेः संख्येयाः प्रदेशाः कस्यचिदसंख्येया अनन्ताश्च ॥ अनन्तानन्तोपसंख्यानमिति चेन्न । अनन्तसामान्यात् ॥ अनन्तप्रमाणं त्रिविधमुक्तं परीतानन्तं युक्तानन्तमनन्तानन्तं चेति । तत्सर्वमनन्तसामान्येन गृह्यते ॥ स्यादेतदसंख्यातप्रदेशो लोकः अनन्तप्रदेशस्यानन्तानन्तप्रदेशस्य च स्कन्धस्याधिकरणमिति विरोधस्ततो नानन्त्यमिति ? ॥ नैष दोषः । सूक्ष्मपरिणामावगाहनशक्तियोगात्परमाण्वादयो हि सूक्ष्मभावेन परिणता एकैकस्मिन्नप्याकाशप्रदेशेऽनन्तानन्ता अवतिष्ठन्ते, अवगाहनशक्तिश्चैषामव्याहताऽस्ति, तस्मादेकस्मिन्नपि प्रदेशे अनन्तानन्तानामवस्थानं न विरुध्यते ॥

पुद्गलानामित्यविशेषवचनात्परमाणोरपि प्रदेशत्वप्रसङ्गे तत्प्रतिषेधार्थमाह—

॥ नाणोः ॥ ११ ॥

अणोः प्रदेशा न सन्तीति वाक्यशेषः ॥ कुतो न सन्तीति चेत् प्रदेशमात्रत्वात्। यथा आकाशप्रदेशस्यैकस्य प्रदेशभेदाभावादप्रदेशत्वमेवमणोरपि प्रदेशमात्रत्वात्प्रदेशभेदाभावः ॥ किं च ततोऽल्पपरिमाणाभावात्र ह्यणोरल्पीयानन्योऽस्ति। यतोऽस्य प्रदेशा भिद्येरन् ॥

एषामवधृतप्रदेशानां धर्मादीनामाधारप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

॥ लोकाकाशेऽवगाहः ॥ १२ ॥

उक्तानां धर्मादीनां द्रव्याणां लोकाकाशेऽवगाहो न बहिरित्यर्थः ॥ यदि धर्मादीनां लोकाकाशमाधारः। आकाशस्य क आधार इति? ॥ आकाशस्य नास्त्यन्य आधारः। स्वप्रतिष्ठमाकाशम् ॥ यद्याकाशं स्वप्रतिष्ठं, धर्मादीन्यपि स्वप्रतिष्ठान्येव। अथ धर्मादीनामन्य आधारः कल्प्यते, आकाशस्याप्यन्य आधारः कल्प्यः। तथा सत्यनवस्थाप्रसङ्ग इति चेन्नैष दोषः ॥ नाकाशादन्यदधिकपरिमाणं द्रव्यमस्ति। यत्राकाशं स्थितमित्युच्यते। सर्वतोऽनन्तं हि तत्। ततो धर्मादीनां पुनरधिकरणमाकाशमित्युच्यते व्यवहारनयवशात्। एवम्भूतनयापेक्षया तु सर्वाणि द्रव्याणि स्वप्रतिष्ठान्येव ॥ तथा चोक्तं, क्व भवानास्ते? आत्मनीति ॥ धर्मादीनि लोकाकाशान्न बहिः सन्तीति एतावदत्राधाराधेयकल्पनासाध्यं फलम् ॥ ननु च लोके पूर्वोत्तरकालभाविनामाधाराधेयभावो दृष्टः यथा कुण्डे बदरादीनां। न तथाऽऽकाशं पूर्वम्।

तद्यथा—एकस्मिन्नाकाशप्रदेशे परमाणोरवगाहः । द्वयोरेकत्रोभयत्र च बद्धयोरबद्धयोश्च । त्रयाणामेकत्र द्वयोस्त्रिषु च बद्धानामबद्धानां च ॥ एवं सङ्ख्येयासंख्येयानन्तप्रदेशाना स्कन्धानामेकसंख्येयासंख्येयप्रदेशेषु लोकाकाशेऽवस्थानं प्रत्येतव्यम् ॥ ननु युक्तं तावदमूर्तयोर्धर्माधर्मयोरेकत्राविरोधेनावरोध इति । मूर्तिमतां पुद्गलानां कथमित्यत्रोच्यते— अवगाहनस्वभावत्वात्सूक्ष्मपरिणामाच्च मूर्तिमतामप्यवगाहो न विरुध्यते । एकापवरके अनेकदीपप्रकाशावस्थानवत् ॥ आगमप्रामाण्याच्च तथाऽध्यवसेयम् ॥ तदुक्तम्— ओगाढगाढणिचिओ पुग्गळकाएहि सव्वदो ळोगो । सुहुमेहि वादरेहि अणंताणंतेहि विविहेहि ॥ १ ॥

अथ जीवाना कथमवगाहनमित्यत्रोच्यते—

॥ असंख्येयभागादिषु जीवानाम् ॥ १५ ॥

लोकाकाशे इत्यनुवर्तते । तस्यासङ्ख्येयभागीकृतस्यैको भागोऽसंख्येयभाग इत्युच्यते । स आदिर्येषा ते सङ्ख्येयभागादयः । तेषु जीवानामवगाहो वेदितव्य. ॥ तद्यथा— एकस्मिन्नसंख्येयभागे एको जीवोऽवतिष्ठते । एवं द्वित्रिचतुरादिष्वपि असंख्येयभागेषु आ सर्वलोकादवगाहः प्रत्येतव्य ॥ नानाजीवाना तु सर्वलोक एव ॥ यद्येकस्मिन्नसंख्येयभागे एको जीवोऽवतिष्ठते, कथं द्रव्यप्रमाणेनानन्तानन्तो जीवराशिः सशरीरोऽवतिष्ठते ? । लोकाकाशे सूक्ष्मबादरभेदादवस्थानं प्रत्येतव्यम् । बादरास्तावत्सप्रतिघातशरीराः । सूक्ष्मास्तु सशरीरा अपि सूक्ष्मभावादेकनिगोदजीवावगाहेऽपि प्रदेशे साधारणशरीरा अनन्तानन्ता वसन्ति ॥ न ते परस्परेण बादरैश्च व्याहन्यन्त इति नास्त्यवगाहविरोधः ॥

अत्राह लोकाकाशतुल्यप्रदेशे एकजीव इत्युक्तं, तस्य

धर्मादीन्युत्तरकालभावीनि । अतो व्यवहारनयापेक्षयाऽपि आधाराधेयकल्पनानुपपत्तिरिति ॥ नैष दोषः ॥ युगपद्भाविनामपि आधाराधेयभावो दृश्यते । घटे रूपादयः शरीरे हस्तादय इति ॥ लोक इत्युच्यते । को लोकः ? । धर्माधर्मादीनि द्रव्याणि यत्र लोक्यन्ते स लोक इति ॥ अधिकरणसाधने घञ् ॥ आकाशं द्विधा विभक्तं । लोकाकाशमलोकाकाशं चेति ॥ लोक उक्तः । स यत्र तल्लोकाकाशम् । ततो बहिः सर्वतोऽनन्तमलोकाकाशम् ॥ लोकालोकविभागश्च धर्माधर्मास्तिकायसद्भावाद्विज्ञेयः ॥ असति हि तस्मिन्धर्मास्तिकाये जीवपुद्गलानां गतिनियमहेत्वभावाद्विभागो न स्यात् । असति चाधर्मास्तिकाये स्थितेराश्रयनिमित्ताभावात् स्थितेरभावः । तस्या अभावे लोकालोकविभागाभावो वा स्यात् । तस्मादुभयसद्भावाल्लोकालोकविभागसिद्धिः ॥

तत्रावध्रियमाणानामवस्थानभेदसम्भवाद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ॥ १३ ॥

कृत्स्नवचनमशेषव्याप्तिप्रदर्शनार्थम् । अगारेऽवस्थितो घट इति यथा, तथा धर्माधर्मयोर्लोकाकाशेऽवगाहो न भवति ? किं तर्हि । कृत्स्ने, तिलेषु तैलवदिति ॥ अन्योन्यप्रदेशप्रवेशव्याघाताभावः अवगाहनशक्तियोगाद्वेदितव्यः ॥

अतो विपरीतानां मूर्तिमतामेकप्रदेशसंख्येयासंख्येयानन्तप्रदेशानां पुद्गलानामवगाहविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् ॥ १४ ॥

एक एव प्रदेशः एकप्रदेशः । एकप्रदेश आदिर्येषां त इमे एकप्रदेशादयः । तेषु पुद्गलानामवगाहो भाज्यो विकल्प्यः ॥ अवयवेन विग्रहसमुदायः समासार्थ इति ५ ... गृह्यते ॥

कथं लोकस्यासंख्येयभागादिषु वृत्तिः। ननु सर्वलोकव्याप्त्यैव भवितव्यमित्यत्रोच्यते—

॥ प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत् ॥ १६ ॥

अमूर्तस्वभावस्यात्मनोऽनादिबन्धंप्रत्येकत्वात् कथञ्चिन्मूर्ततां बिभ्रतः कार्मणशरीरवशान्महदणु च शरीरमधितिष्ठतस्तद्वशात्प्रदेश-संहरणविसर्पणस्वभावस्य तावत्प्रमाणतायां सत्यां असंख्येयभागा-दिषु वृत्तिरुपपद्यते, प्रदीपवत् ॥ यथा निरावरणव्योमप्रदेशेऽनव-धृतप्रकाशपरिमाणस्य प्रदीपस्य शरावमानिकापवरकाद्यावरणवशा-त्तत्परिमाणतेति ॥ अत्राह धर्मादीनामन्योन्यप्रदेशानुप्रवेशात्सङ्करे सति, एकत्वं प्राप्नोतीति ॥ तन्न। परस्परमत्यन्तसंश्लेषे सत्यपि स्वभावं न जहति ॥ उक्तं— अण्णोण्णं पविसंता दिंता ओगास-मण्णमण्णस्स ॥ मेलंता विय णिच्च सग सब्भाव ण जहंति॥१॥

यद्येवं धर्मादीनां स्वभावभेद उच्यतामित्यत आह—

॥ गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः ॥१७॥

देशान्तरप्राप्तिहेतुर्गतिः। तद्विपरीता स्थितिः। उपगृह्यत इत्युपग्रहः। गतिश्च स्थितिश्च गतिस्थिती। गतिस्थिती एव उपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहौ ॥ धर्माधर्मयोरिति कर्तृनिर्देशः ॥ उपक्रियत इत्युपकारः। कः पुनरसौ? गत्युपग्रहः स्थित्युप-ग्रहश्च ॥ यद्येवं द्वित्वनिर्देशः प्राप्नोति ? । नैष दोषः। सामा-न्येन व्युत्पादित उपात्तसंख्यः शब्दान्तरसम्बन्धे सत्यपि न पूर्वो-पात्तां संख्यां जहाति ॥ यथा— साधोः कार्यं तपःश्रुते इति ॥ एतदुक्तं भवति— गतिपरिणामिनां जीवपुद्गलानां गत्युपग्रहे कर्तव्ये धर्मास्तिकायः साधारणाश्रयो जलवन्मत्स्यगमने ॥ तथा स्थितिपरिणामिनां जीवपुद्गलानां स्थित्युपग्रहे कर्तव्ये अधर्मा-

स्तिकायः साधारणाश्रयः पृथिवीधातुरिवाश्वादिस्थिताविति ॥ ननु च उपग्रहवचनमनर्थकमुपकार इत्येवं सिद्धत्वात्। गतिस्थिती धर्माधर्मयोरुपकार इति ॥ नैष दोषः याथासंख्यनिवृत्त्यर्थमुपग्रहवचनम्। धर्माधर्मयोर्गतिस्थित्योश्च यथासंख्यं भवति. एवं जीवपुद्गलानां यथासंख्यं प्राप्नोति धर्मस्योपकारो जीवानां गतिः अधर्मस्योपकारः पुद्गलाना स्थितिरिति। तन्निवृत्त्यर्थमुपग्रहवचनं क्रियते ॥ आह धर्माधर्मयोर्य उपकारः स आकाशस्य युक्तः सर्वगतत्वादिति चेत्— तदयुक्तं, तस्यान्योपकारसद्भावात् सर्वेषां धर्मादीना द्रव्याणामवगाहन तत्प्रयोजनम्। एकस्यानेकप्रयोजनकल्पनायां लोकालोकविभागाभावः ॥ भूमिजलादीन्येव तत्प्रयोजनसमर्थानि नार्थो धर्माधर्माभ्यामिति चेन्न– साधारणाश्रय इति विशिष्योक्तत्वात्। अनेककारणसाध्यत्वाच्चैकस्य कार्यस्य ॥ तुल्यबलवत्त्वात्तयोर्गतिस्थितिप्रतिबन्ध इति चेन्न– अप्रेरकत्वात् ॥ अनुपलब्धेर्न तौ स्तः खरविषाणवदिति चेन्न– सर्वप्रवादिविप्रतिपत्तेः। सर्वे हि प्रवादिनः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षानर्थानभिवाञ्छन्ति ॥ अस्मान्प्रतिहेतोरसिद्धेश्च। सर्वज्ञेन निरतिशयप्रत्यक्षज्ञानचक्षुषा धर्मादय. सर्वे उपलभ्यन्ते। तदुपदेशाच्च श्रुतज्ञानिभिरपि ॥

अत्राह यद्यतीन्द्रिययोर्धर्माधर्मयोरुपकारसम्बन्धेनास्तित्वमवध्रियते, तदनन्तरमुद्दिष्टस्य नभसोऽतीन्द्रियस्याधिगमे क उपकार इत्युच्यते—

॥ आकाशस्यावगाहः ॥ १८ ॥

---

१ अश्वादिस्थितौ भूम्याधारवदित्यर्थः ॥ दधातीति धातुः आधार इत्यर्थः ॥
२ 'प्रतिपक्षिकार्यकारणत्वे सति' इति शेषः ॥

कथं लोकस्यासंख्येयभागादिषु वृत्तिः। ननु सर्वलोकव्याप्त्यैव भवितव्यमित्यत्रोच्यते—

॥ प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत् ॥ १६ ॥

अमूर्तस्वभावस्यात्मनोऽनादिबन्धंप्रत्येकत्वात् कथञ्चिन्मूर्ततां बिभ्रतः कार्मणशरीरवशान्महदणु च शरीरमधितिष्ठतस्तद्वशात्प्रदेशसंहरणविसर्पणस्वभावस्य तावत्प्रमाणतायां सत्यां असंख्येयभागादिषु वृत्तिरुपपद्यते, प्रदीपवत् ॥ यथा निरावरणव्योमप्रदेशेऽनवधृतप्रकाशपरिमाणस्य प्रदीपस्य शरावमानिकापवरकाद्यावरणवशात्तत्परिमाणतेति ॥ अत्राह धर्मादीनामन्योन्यप्रदेशानुप्रवेशात्सङ्करे सति, एकत्वं प्राप्नोतीति ॥ तन्न। परस्परमत्यन्तसँश्लेषे सत्यपि स्वभावं न जहति ॥ उक्तं— अण्णोण्णं पविसंता दिंता ओगासमण्णमण्णस्स ॥ मेलंता विय णिच्चं सग सब्भावं ण जहंति॥१॥

यद्येवं धर्मादीनां स्वभावभेद उच्यतामित्यत आह—

॥ गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः ॥१७॥

देशान्तरप्राप्तिहेतुर्गतिः। तद्विपरीता स्थितिः। उपगृह्यत इत्युपग्रहः। गतिश्च स्थितिश्च गतिस्थिती। गतिस्थिती एव उपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहौ ॥ धर्माधर्मयोरिति कर्तृनिर्देशः ॥ उपक्रियत इत्युपकारः। कः पुनरसौ? गत्युपग्रहः स्थित्युपग्रहश्च ॥ यद्येवं द्वित्वनिर्देशः प्राप्नोति?। नैष दोषः। सामान्येन व्युत्पादित उपात्तसंख्यः शब्दान्तरसम्बन्धे सत्यपि न पूर्वोपात्तां संख्यां जहाति ॥ यथा— साधोः कार्यं तपःश्रुते इति ॥ एतदुक्तं भवति— गतिपरिणामिनां जीवपुद्गलानां गत्युपग्रहे कर्तव्ये धर्मास्तिकाय साधारणाश्रयो जलवन्मत्स्यगमने ॥ तथा स्थितिपरिणामिना जीवपुद्गलाना स्थित्युपग्रहे कर्तव्ये अधर्मा-

उपकार इत्यनुवर्तते ॥ जीवपुद्गलादीनामवगाहिनामवकाशदानमवगाह आकाशस्योपकारो वेदितव्यः ॥ आह जीवपुद्गलानां क्रियावतामवगाहिनामवकाशदानं युक्तम् । धर्मास्तिकायादयः पुनर्निष्क्रिया नित्यसम्बन्धास्तेषां कथमवगाह इति चेन्न— उपचारतस्तत्सिद्धेः । यथा गमनाभावेऽपि सर्वगतमाकाशमित्युच्यते सर्वत्र सद्भावात्; एवं धर्माधर्मावपि अवगाहक्रियाभावेऽपि सर्वत्र व्याप्तिदर्शनादवगाहिनावित्युपचर्येते ॥ आह यद्यवकाशदानमस्य स्वभावः वज्रादिभिर्लोष्टादीनां भित्त्यादिभिर्गवादीना च व्याघातो न प्राप्नोति । दृश्यते च व्याघातः । तस्मादस्यावकाशदानं हीयते इति ॥ नैष दोषः । वज्रलोष्टादीना स्थूलाना परस्परव्याघात इति नास्यावकाशदानसामर्थ्यं हीयते । तत्रावगाहिनामेव व्याघातात् । वज्रादयः पुनः स्थूलत्वात्परस्परं प्रत्यवकाशदानं न कुर्वन्तीति नासावाकाशदोषः । ये खलु पुद्गलाः सूक्ष्मास्ते परस्परं प्रत्यवकाशदानं कुर्वन्ति ॥ यद्येव नेदमाकाशस्यासाधारण लक्षणमितरेषामपि तत्सद्भावादिति ॥ तन्न । सर्वपदार्थाना साधारणावगाहनहेतुत्वमस्यासाधारणं लक्षणमिति नास्ति दोष ॥ अलोकाकाशे तदभावादभाव इति चेन्न— स्वभावापरित्यागात् ॥

उक्त आकाशस्योपकार । अथ तदनन्तरोद्दिष्टाना पुद्गलाना क उपकार इत्यवोच्यते—

॥ शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानाम् ॥ १९ ॥

इदमयुक्त वर्तते । किमत्रायुक्तम्? पुद्गलाना क उपकार

१ त य अवगाहदानस्य इत्यर्थ । अवकाशदानाभावश्च अवगाहकस्याभावात ॥

इति परिप्रश्ने पुद्गलानां लक्षणमुच्यते भवता शरीरादीनि पुद्गलमयानीति ॥ नैतद्युक्तम् । पुद्गलाना लक्षणमुत्तरत्र "स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गला इत्यत्र" वक्ष्यते । इदं तु जीवान् प्रति पुद्गलानामुपकारप्रतिपादनार्थमेवेति उपकारप्रकरणे उच्यते ॥ शरीराण्युक्तानि औदारिकादीनि, सौक्ष्म्यादप्रत्यक्षाणि, तदुदयापादित (तदुभयोपपादित?) वृत्तीन्युपचयशरीराणि कानिचित्प्रत्यक्षाणि कानिचिदप्रत्यक्षाणि ॥ एतेषां कारणभूतानि कर्माण्यपि शरीरग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ एतानि पौद्गलिकानीति कृत्वा जीवानामुपकारे पुद्गलाः प्रवर्तन्ते ॥ स्यान्मतं कार्मणमपौद्गलिकमनाकारत्वादाकाशवत् । आकारवतां हि औदारिकादीना पौद्गलिकत्वं युक्तमिति ॥ तन्न । तदपि पौद्गलिकमेव, तद्विपाकस्य मूर्तिमत्सम्बन्धनिमित्तत्वात् ॥ दृश्यते हि व्रीह्यादीनामुदकादिद्रव्यसम्बन्धप्रापितपरिपाकानां पौद्गलिकत्वम् । तथा कार्मणमपि गुडकण्टकादिमूर्तिमद्द्रव्योपनिपाते सति विपच्यमानत्वात्पौद्गलिकमित्यवसेयम् ॥ वाक् द्विविधा । द्रव्यवाक् भाववागिति ॥ तत्र भाववाक् तावद्वीर्यान्तरायमतिश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामलाभनिमित्तत्वात् पौद्गलिकी । तदभावे तद्वृत्त्यभावात् ॥ तत्सामर्थ्योपेतेन क्रियावताऽऽत्मना प्रेर्यमाणाः पुद्गला वाक्त्वेन विपरिणमन्त इति द्रव्यवागपि पौद्गलिकी । श्रोत्रेन्द्रियविषयत्वात् ॥ इतरेन्द्रियविषया कस्मान्न भवति ? तद्ग्रहणायोग्यत्वात् । घ्राणग्राह्ये गन्धद्रव्ये रसाद्यनुपलब्धिवत् ॥ अमूर्ता वागिति चेन्न– मूर्तिमद्ग्रहणावरोधव्याघाताभिभवादिदर्शनान्मूर्तिम-

---

१ ताल्वोष्ठपुटव्यापारः । २ मूर्तिमता इन्द्रियेण ग्रहणम् । मूर्तिमता कुड्यादिनावरणम्' मूर्तिमता प्रातिकूल्यवाय्वादिना व्याघातः । ३ बलीयसा ध्वन्यन्तरेणाभिभवः ॥

त्वसिद्धेः ॥ मनो द्विविधं द्रव्यमनो भावमनश्चेति ॥ भावमनस्तावल्लब्ध्युपयोगलक्षणं पुद्गलावलम्बनत्वात् पौद्गलिकम् ॥ द्रव्यमनश्च, ज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामलाभप्रत्यया गुणदोषविचारस्मरणादिप्रणिधानाभिमुखस्यात्मनोऽनुग्राहकाः पुद्गला मनस्त्वेन परिणता इति पौद्गलिकम् ॥ कश्चिदाह मनो द्रव्यान्तरं रूपादिपरिणामरहितमणुमात्रं तस्य पौद्गलिकत्वमयुक्तमिति ॥ तदयुक्तम् ॥ कथम्? उच्यते– तदिन्द्रियेणात्मना च सम्बद्धं वा स्यादसम्बद्धं वा? । यद्यसम्बद्धं, तन्नात्मन उपकारकं भवितुमर्हति । इन्द्रियस्य च साचिव्यं न करोति ॥ अथ सम्बद्धं, एकस्मिन्प्रदेशे सम्बद्धं सत्तदणु इतरेषु प्रदेशेषु उपकारं न कुर्यात् ॥ अदृष्टवशादस्य अलातचक्रवत्परिभ्रमणमिति चेन्न— तत्सामर्थ्याभावात् । अमूर्तस्यात्मनो निष्क्रियस्यादृष्टो गुणः, स निष्क्रियः सन्नन्यत्र क्रियारम्भे न समर्थः । दृष्टो हि वायुद्रव्यविशेषः क्रियावान्स्पर्शवान्प्राप्तवनस्पतौ परिस्पन्दहेतुस्तद्विपरीतलक्षणश्चायमिति क्रियाहेतुत्वाभावः ॥ वीर्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामोदयापेक्षिणाऽऽत्मना उदस्यमानः कोष्ठ्यो वायुरुच्छ्वासलक्षणः प्राण इत्युच्यते ॥ तेनैवात्मना बाह्यो वायुरभ्यन्तरीक्रियमाणो निःश्वासलक्षणोऽपान इत्याख्यायते ॥ एवं तावप्यात्मानुग्राहिणौ जीवितहेतुत्वात् ॥ तेषां मनःप्राणापानानां मूर्तिमत्त्वमवसेयम् । कुतः? मूर्तिमद्भिः प्रतिघातादिदर्शनात् ॥ प्रतिभयहेतुभिरशनिपातादिभिर्मनसः प्रतिघातो दृश्यते । सुरादिभिश्चाभिभवः ॥ हस्ततलपुटादिभिरास्यसंवरणात्प्राणापानयोः प्रतिघात उपलभ्यते । श्लेष्मणा चाभिभवः ॥ न चामूर्तस्य मूर्तिमद्भिरभिघातादयः स्युः ॥ अत एवात्मास्तित्वसिद्धिः । यथा यन्त्रप्रतिमाचेष्टितं प्रयोक्तुरस्तित्वं गमयति, तथा प्राणापानादिकर्मापि क्रियावन्तमात्मानं साधयति ॥

किमेतावानेव पुद्गलकृत उपकार आहोस्विदन्योऽप्यस्तीत्यत आह—

॥ सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥ २० ॥

सदसद्वेद्येऽन्तरङ्गहेतौ सति बाह्यद्रव्यादिपरिपाकनिमित्तवशादुत्पद्यमानः प्रीतिपरितापरूपः परिणामः सुखदुःखमित्याख्यायते। भवधारणकारणायुराख्यकर्मोदयाद्भवस्थितिमादधानस्य जीवस्य पूर्वोक्तप्राणापानक्रियाविशेषाव्युच्छेदो जीवितमित्युच्यते। तदुच्छेदो मरणम्। एतानि सुखादीनि जीवस्य पुद्गलकृत उपकारः॥ कुतः? मूर्तिमद्धेतुसन्निधाने सति तदुत्पत्तेः॥ उपकाराधिकारादुपग्रहवचनमनर्थकम्। नानर्थकम्। स्वोपग्रहप्रदर्शनार्थमिदम्। पुद्गलानां पुद्गलकृत उपकार इति॥ तद्यथा—कांस्यादीनां भस्मादिभिर्जलादीना कतकादिभिरयःप्रभृतीनामुदकादिभिरुपकारः क्रियते॥ चशब्दः किमर्थः?। समुच्चयार्थः। अन्योऽपि पुद्गलकृत उपकारोऽस्तीति समुच्चीयते। यथा शरीराणि एवं चक्षुरादीनीन्द्रियाण्यपीति॥

एवमाद्यमजीवकृतमुपकारं प्रदर्श्य जीवकृतोपकारप्रदर्शनार्थमाह—

॥ परस्परोपग्रहो जीवानाम् ॥ २१ ॥

परस्परशब्दः कर्मव्यतिहारे वर्तते। कर्मव्यतिहारश्च क्रियाव्यतिहारः। परस्परस्योपग्रहः परस्परोपग्रहः। जीवानामुपकारः॥

---

१ अन्वर्थकानि वचनानि किंचिदिष्टं ज्ञापयन्त्याचार्यस्येति न्यायोऽत्रावगन्तव्यः। अन्यत्रापि यथासम्भवमयं योजनीयः॥ २ खड्गधारापीतं तोयं भिनत्ति गजमस्तकम्॥ ३ यथा शरीराणि पुद्गलकृत उपकारस्तथेन्द्रियाण्यपि तत्कृतोऽन्य उपकार इत्यर्थः॥

कः पुनरसौ ? । स्वामी भृत्यः, आचार्यः शिष्यः, इत्येवमादिभावेन वृत्तिः परस्परोपग्रहः ॥ स्वामी तावद्वित्तत्यागादिना भृत्यानामुपकारे वर्तते । भृत्याश्च हितप्रतिपादनेनाहितप्रतिषेधेन च ॥ आचार्य उभयलोकफलप्रदोपदेशदर्शनेन तदुपदेशविहितक्रियानुष्ठापनेन च शिष्याणामनुग्रहे वर्तते । शिष्या अपि तदानुकूल्यवृत्त्या आचार्याणामुपकाराधिकारे ॥ पुनरुपग्रहवचनं किमर्थम् ? पूर्वोक्तसुखादिचतुष्टयप्रदर्शनार्थं पुनरुपग्रहवचनं क्रियते ॥ सुखादीन्यपि जीवानां जीवकृत उपकार इति ॥

आह यद्यवश्यं सतोपकारिणा भवितव्यं, सन्श्च कालोऽभिमतस्तस्य क उपकार इत्यत्रोच्यते—

॥ वर्तनापरिणामक्रियाः परत्वापरत्वे च कालस्य ॥२२

वृतेर्णिजन्तात्कर्मणि भावे वा युट् स्त्रीलिङ्गे वर्तनेति भवति । वर्त्यते वर्तते वर्तनमात्रं वा वर्तना इति ॥ धर्मादीनां द्रव्याणां स्वपर्यायनिर्वृतिं प्रति स्वात्मनैव वर्तमानानां बाह्योपग्रहाद्विना तद्वृत्त्यभावात्तत्प्रवर्तनोपलक्षितः काल इति कृत्वा वर्तना कालस्योपकारः ॥ को णिजर्थः ? । वर्तते द्रव्यपर्यायस्तस्य वर्तयिता कालः ॥ यद्येवं कालस्य क्रियावत्त्वं प्राप्नोति । यथा शिष्योऽधीते, उपाध्यायोऽध्यापयतीति ॥ नैष दोषः । निमित्तमात्रेऽपि हेतुकर्तृव्यपदेशो दृष्टः । यथा कारीषोऽग्निरध्यापयति । एवं कालस्य हेतुकर्तृता ॥ स कथं काल इत्यवसीयते ? समयादीनां क्रियाविशेषाणां समयादिभिर्निर्वर्त्यमानानां च पाकादीनां समयः पाक इत्येवमादिस्वसञ्ज्ञारूढिसद्भावेऽपि समयः कालः, ओदनपाककालः इति अध्यारोप्यमाणः कालव्यपदेशः तद्व्यपदेशनिमित्तस्य मुख्यस्य काल-

---

१ मङ्गलेन । २ सर्वज्ञोक्तागम. ।

स्यास्तित्वं गमयति । कुतः ? गौणस्य मुख्यापेक्षत्वात् ॥ द्रव्यस्य पर्यायो धर्मान्तरनिवृत्तिधर्मान्तरोपजननरूपः, अपरिस्पन्दात्मकः परिणामो, जीवस्य क्रोधादिः । पुद्गलस्य वर्णादिः । धर्माधर्माकाशानामगुरुलघुगुणवृद्धिहानिकृतः ॥ क्रिया परिस्पन्दात्मिका । सा द्विविधा । प्रायोगिकवैस्रसिकभेदात् । तत्र प्रायोगिकी शकटादीनां, वैस्रसिकी मेघादीनाम् ॥ परत्वापरत्वे क्षेत्रकृते कालकृते स्तः । ते अत्र कालोपकरणात्कालकृते गृह्येते ॥ त एते वर्तनादय उपकाराः कालस्यास्तित्वं गमयन्ति ॥ ननु वर्तनाग्रहणमेवास्तु, तद्भेदाः परिणामादयस्तेषां पृथग्ग्रहणमनर्थकम् । नानर्थकम् । कालद्वयसूचनार्थत्वात्प्रपञ्चस्य ॥ कालो हि द्विविधः परमार्थकालो व्यवहारकालश्च । परमार्थकालो वर्तनालक्षणः । परिणामादिलक्षणो व्यवहारकालः ॥ अन्येन परिच्छिन्नः अन्यस्य परिच्छेदहेतुः क्रियाविशेषः काल इति व्यवह्रियते । स त्रिधा व्यवतिष्ठते भूतो वर्तमानो भविष्यन्निति ॥ तत्र परमार्थकाले कालव्यपदेशो मुख्यः । भूतादिव्यपदेशो गौणः ॥ व्यवहारकाले भूतादिव्यपदेशो मुख्यः । कालव्यपदेशो गौणः । क्रियावद्द्रव्यापेक्षत्वात्कालकृतत्वाच्च ॥

अत्राह धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवकालानामुपकारा उक्ताः । लक्षणं चोक्तम् "उपयोगो लक्षणमित्येवमादि" पुद्गलानां तु सामान्यलक्षणमुक्तं "अजीवकाया इति" विशेषलक्षणं नोक्तम् । तत्किमित्यत्रोच्यते—

॥ स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः ॥ २३ ॥

स्पृश्यते स्पर्शनमात्रं वा स्पर्शः । सोऽष्टविधः । मृदुकठिनगुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षभेदात् ॥ रस्यते रसनमात्रं वा रसः । स

कः पुनरसौ ? । स्वामी भृत्यः, आचार्यः शिष्यः, इत्येवमादिभावेन वृत्तिः परस्परोपग्रहः ॥ स्वामी तावद्वित्तत्यागादिना भृत्यानामुपकारे वर्तते । भृत्याश्च हितप्रतिपादनेनाहितप्रतिषेधेन च ॥ आचार्य- उभयलोकफलप्रदोपदेशदर्शनेन तदुपदेशविहितक्रियानुष्ठापनेन च शिष्याणामनुग्रहे वर्तते । शिष्या अपि तदानुकूल्यवृत्त्या आचार्याणामुपकाराधिकारे ॥ पुनरुपग्रहवचनं किमर्थम् ? पूर्वोक्तसुखादिचतुष्टयप्रदर्शनार्थं पुनरुपग्रहवचनं क्रियते ॥ सुखादीन्यपि जीवानां जीवकृत उपकार इति ॥

आह यद्यवश्य सतोपकारिणा भवितव्य; सश्च कालोऽभिमतस्तस्य क उपकार इत्यत्रोच्यते—

॥ वर्तनापरिणामक्रियाः परत्वापरत्वे च कालस्य ॥२२

वृतेर्णिजन्तात्कर्मणि भावे वा युट् स्त्रीलिङ्गे वर्तनेति भवति । वर्त्यते वर्तते वर्तनमात्रं वा वर्तना इति ॥ धर्मादीना द्रव्याणां स्वपर्यायनिर्वृत्तिं प्रति स्वात्मनैव वर्तमानाना बाह्योपग्रहाद्विना तद्वृत्त्यभावात्तत्प्रवर्तनोपलक्षितः काल इति कृत्वा वर्तना कालस्योपकारः ॥ को णिजर्थः ? । वर्तते द्रव्यपर्यायस्तस्य वर्तयिता कालः ॥ यद्येवं कालस्य क्रियावत्त्वं प्राप्नोति । यथा शिष्योऽधीते, उपाध्यायोऽध्यापयतीति ॥ नैष दोषः । निमित्तमात्रेऽपि हेतुकर्तृव्यपदेशो दृष्टः । यथा कारीषोऽग्निरध्यापयति । एव कालस्य हेतुकर्तृता ॥ स कथं काल इत्यवसीयते ? समयादीना क्रियाविशेषाणा समयादिभिर्निर्वर्त्यमानानां च पाकादीनां समयः पाक इत्येवमादिष्वसञ्ज्ञारूढिसद्भावेऽपि समयः कालः, ओदनपाककालः इति अध्यारोप्यमाणः कालव्यपदेशः तद्व्यपदेशनिमित्तस्य मुख्यस्य काल-

१ मङ्गदर्शनेन । २ सर्वज्ञोक्तागमः ।

स्यास्तित्वं गमयति । कुतः ? गौणस्य मुख्यापेक्षत्वात् ॥ द्रव्यस्य पर्यायो धर्मान्तरनिवृत्तिधर्मान्तरोपजननरूपः, अपरिस्पन्दात्मकः परिणामो, जीवस्य क्रोधादिः । पुद्गलस्य वर्णादिः । धर्माधर्माकाशानामगुरुलघुगुणवृद्धिहानिकृतः ॥ क्रिया परिस्पन्दात्मिका । सा द्विविधा । प्रायोगिकवैस्रसिकभेदात् । तत्र प्रायोगिकी शकटादीनां, वैस्रसिकी मेघादीनाम् ॥ परत्वापरत्वे क्षेत्रकृते कालकृते स्तः । ते अत्र कालोपकरणात्कालकृते गृह्येते ॥ त एते वर्तनादय उपकाराः कालस्यास्तित्वं गमयन्ति ॥ ननु वर्तनाग्रहणमेवास्तु, तद्भेदाः परिणामादयस्तेषां पृथग्ग्रहणमनर्थकम् । नानर्थकम् । कालद्वयसूचनार्थत्वात्प्रपञ्चस्य ॥ कालो हि द्विविधः परमार्थकालो व्यवहारकालश्च । परमार्थकालो वर्तनालक्षणः । परिणामादिलक्षणो व्यवहारकालः ॥ अन्येन परिच्छिन्नः अन्यस्य परिच्छेदहेतुः क्रियाविशेषः काल इति व्यवह्रियते । स त्रिधा व्यवतिष्ठते भूतो वर्तमानो भविष्यन्निति ॥ तत्र परमार्थकाले कालव्यपदेशो मुख्यः । भूतादिव्यपदेशो गौणः ॥ व्यवहारकाले भूतादिव्यपदेशो मुख्यः । कालव्यपदेशो गौणः । क्रियावद्द्रव्यापेक्षत्वात् कालकृतत्वाच्च ॥

आह धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवकालानामुपकारा उक्ताः । लक्षणं चोक्तम् "उपयोगो लक्षणम्" इति । पुद्गलानां तु सामान्यलक्षणमुक्तं "अजीवकाया इति" विशेषलक्षणं नोक्तम् । तदिदानीमुच्यते—

॥ स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः ॥ २३ ॥

स्पृश्यते स्पर्शनमात्रं वा स्पर्शः । सोऽष्टविधः । मृदुकठिनगुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षभेदात् ॥ रस्यते रसनमात्रं वा रसः । स

कः पुनरसौ ? । स्वामी भृत्यः, आचार्यः शिष्यः, इत्येवमादिभावेन वृत्तिः परस्परोपग्रहः ॥ स्वामी तावद्वित्तत्यागादिना भृत्यानामुपकारे वर्तते । भृत्याश्च हितप्रतिपादनेनाहितप्रतिषेधेन च ॥ आचार्य- उभयलोकफलप्रदोपदेशदर्शनेन तदुपदेशविहितक्रियानुष्ठापनेन च शिष्याणामनुग्रहे वर्तते । शिष्या अपि तदानुकूल्यवृत्त्या आचार्याणामुपकाराधिकारे ॥ पुनरुपग्रहवचनं किमर्थम् ? पूर्वोक्तसुखादिचतुष्टयप्रदर्शनार्थं पुनरुपग्रहवचनं क्रियते ॥ सुखादीन्यपि जीवानां जीवकृत उपकार इति ॥

आह यद्यवश्यं सतोपकारिणा भवितव्यं; संश्च कालोऽभिमतस्तस्य क उपकार इत्यत्रोच्यते—

॥ वर्तनापरिणामक्रियाः परत्वापरत्वे च कालस्य ॥२२

वृतेर्णिजन्तात्कर्मणि भावे वा युट् स्त्रीलिङ्गे वर्तनेति भवति । वर्त्यते वर्तते वर्तनमात्रं वा वर्तना इति ॥ धर्मादीनां द्रव्याणां स्वपर्यायनिर्वृतिं प्रति स्वात्मनैव वर्तमानानां बाह्योपग्रहाद्विना तद्वृत्त्यभावात्तत्प्रवर्तनोपलक्षितः काल इति कृत्वा वर्तना कालस्योपकारः ॥ को णिजर्थः ? । वर्तते द्रव्यपर्यायस्तस्य वर्तयिता कालः ॥ यद्येवं कालस्य क्रियावत्त्वं प्राप्नोति । यथा शिष्योऽधीते, उपाध्यायोऽध्यापयतीति ॥ नैष दोषः । निमित्तमात्रेऽपि हेतुकर्तृव्यपदेशो दृष्टः । यथा कारीषोऽग्निरध्यापयति । एवं कालस्य हेतुकर्तृता ॥ स कथं काल इत्यवसीयते ? समयादीनां क्रियाविशेषाणां समयादिभिर्निर्वर्त्यमानानां च पाकादीनां समयः पाक इत्येवमादिष्वसञ्ज्ञारूढिसद्भावेऽपि समयः कालः, ओदनपाककालः इति अध्यारोप्यमाण. कालव्यपदेश. तद्व्यपदेशनिमित्तस्य मुख्यस्य काल-

१ मङ्गनेन । २ सर्वज्ञोक्तागम. ।

वंशशंखादिनिमित्तः सौषिरः ॥ बन्धो द्विविधो वैस्रसिकः प्रायोगिकश्च ॥ पुरुषप्रयोगानपेक्षो वैस्रसिकः । तद्यथा— स्निग्धरूक्षत्वगुणनिमित्तो विद्युदुल्काजलधाराग्नीन्द्रधनुरादिविषयः ॥ पुरुषप्रयोगनिमित्तः प्रायोगिकः, अजीवविषयो जीवाजीवविषयश्चेति द्विधा भिन्नः । तत्राजीवविषयो जतुकाष्ठादिलक्षणः । जीवाजीवविषयः कर्मनोकर्मबन्धः ॥ सौक्ष्म्यं द्विविधं, अन्त्यमापेक्षिकं च ॥ तत्रान्त्यं परमाणूनाम् । आपेक्षिकं बिल्वामलकबदरादीनाम् ॥ स्थौल्यमपि द्विविधं, अन्त्यमापेक्षिकं चेति ॥ तत्रान्त्यं जगद्व्यापिनि महास्कन्धे । आपेक्षिकं बदरामलकबिल्वतालादिषु ॥ संस्थानमाकृतिः । तद्विविधं, इत्थंलक्षणमनित्थंलक्षणं चेति ॥ वृत्तत्र्यस्रचतुरस्रायतपरिमण्डलादीनामित्थंलक्षणम् । ततोऽन्यन्मेघादीनां संस्थानमनेकविधमित्थमिदमिति निरूपणाभावादनित्थंलक्षणम् ॥ भेदाः षोढा, उत्करचूर्णखण्डचूर्णिकाप्रतराणुचटनविकल्पात् । तत्रोत्करः काष्ठादीनां करपत्रादिभिरुत्करणम् । चूर्णो यवगोधूमादीनां सक्तुकणिकादि । खण्डो घटादीनां [illegible]

पञ्चविधः । तिक्ताम्लकटुमधुरकषायभेदात् ॥ गन्ध्यते गन्धनमात्रं वा गन्धः । स द्वेधा । सुरभिरसुरभिरिति ॥ वर्ण्यते वर्णनमात्रं वा वर्णः । स पञ्चविधः । कृष्णनीलपीतशुक्ललोहितभेदात् ॥ त एते मूलभेदाः प्रत्येक संख्येयासंख्येयानन्तभेदाश्च भवन्ति ॥ स्पर्शश्च रसश्च गन्धश्च वर्णश्च स्पर्शरसगन्धवर्णास्त एतेषां सन्तीति स्पर्शरसगन्धवर्णवन्त इति । नित्ययोगे वन्निर्देशः ॥ यथा क्षीरिणो न्यग्रोधा इति ॥ ननु च रूपिणः पुद्गला इत्यत्र पुद्गलानां रूपवत्त्वमुक्तं तदविनाभाविनश्च रसादयस्तत्रैव परिगृहीता इति व्याख्यातं तस्मात्तेनैव पुद्गलाना रूपादिमत्त्वसिद्धेः सूत्रमिदमनर्थकमिति ॥ नैष दोषः । नित्यावस्थितान्यरूपाणीत्यत्र धर्मादीनां नित्यत्वादिनिरूपणेन पुद्गलानामरूपत्वप्रसङ्गे तदपाकरणार्थं तदुक्तम् ॥ इद तु तेषां स्वरूपविशेषप्रतिपत्त्यर्थमुच्यते ॥

अवशिष्टपुद्गलविकारप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

॥ शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायाऽऽतपोद्योतवन्तश्च ॥ २४ ॥

शब्दो द्विविधो भाषालक्षणो विपरीतश्चेति ॥ भाषालक्षणो द्विविधः । साक्षरोऽनक्षरश्चेति ॥ अक्षरीकृत शास्त्राभिव्यञ्जकः संस्कृतविपरीतभेदादार्यम्लेच्छव्यवहारहेतु ॥ अनक्षरात्मको द्वीन्द्रियादीनामतिशयज्ञानस्वरूपप्रतिपादनहेतु स एष सर्वप्रायोगिकः[1] । अभाषात्मको द्विविधः । प्रायोगिको वैस्रसिकश्चेति ॥ वैस्रसिको वलाहकादिप्रभवः । प्रायोगिकश्चतुर्धा । ततविततघनसौषिरभेदात् ॥ तत्र चर्मतननिमित्तः पुष्करभेरीदर्दुरादिप्रभवस्ततः । तन्त्रीकृतवीणासुघोषादिसमुद्भवो विततः । तालघण्टालालनाद्यभिघातजो घनः ।

१ अत्र 'स एष प्रायोगिक' इति पाठः साधुरिति प्रतिभाति
२ वीणाभेद ।

तद्भाव इत्युच्यते । कस्तद्भावः ? । प्रत्यभिज्ञानहेतुता । तदेवेदमिति स्मरण प्रत्यभिज्ञानम् । तदकस्मान्न भवतीति योऽस्य हेतुः स तद्भावः । तस्य भावस्तद्भावः ॥ येनात्मना प्राग्दृष्ट वस्तु तेनैवात्मना पुनरपि भावात्तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायते ॥ यद्यत्यन्तविरोघोऽभिनवप्रादुर्भावमात्रमेव वा स्यात्ततः स्मरणानुपपत्तिः । तदधीनो लोकसव्यवहारो विरुध्यते । ततस्तद्भावेनाव्ययं नित्यमिति निश्चीयते ॥ तत्तु कथञ्चिद्वेदितव्यम् । सर्वथानित्यत्वे अन्यथाभावाभावात्ससारतन्निवृत्तिकारणप्रक्रियाविरोधः[1] स्यात् ॥

ननु इदमेव विरुद्ध तदेव नित्य तदेवानित्यमिति । यदि नित्यं व्ययोदयाभावादनित्यताव्याघातः । अथानित्यत्वमेव स्थित्यभावान्नित्यताव्याघात इति ॥ नैतद्विरुद्धम् ॥ कुतः ? —

॥ अर्पितानर्पितसिद्धेः ॥ ३२ ॥

अनेकान्तात्मकस्य वस्तुनः प्रयोजनवशाद्यस्यकस्यचिद्धर्मस्य विवक्षया प्रापितं प्राधान्यमर्पितमुपनीतमिति यावत् । तद्विपरीतमनर्पितम् । प्रयोजनाभावात् ॥ सतोऽप्यविवक्षा भवतीत्युपसर्जनीभूतमनर्पितमित्युच्यते । अर्पित चानर्पितं चार्पितानर्पिते । ताभ्यां सिद्धेरर्पितानर्पितसिद्धेर्नास्ति विरोधः ॥ तद्यथा— एकस्य देवदत्तस्य पिता पुत्रो भ्राता माता भागिनेय इत्येवमादयः सम्बन्धा जनकत्वजन्यत्वादिनिमित्ता न विरुध्यन्ते । अर्पणाभेदात् ॥ पुत्रापेक्षया पिता, पित्रपेक्षया पुत्र[2] इत्येवमादिः ।

---

१ अत्मन. सर्वथा नित्यत्वे नरनारकादिरूपेण ससारस्तद्विनिवृत्तिरूपमोक्षश्च न घटते । ततः संसारस्वरूपकथनं मोक्षोपायकथनं च विरुध्यत इति भावः॥

२ एते पित्रादयो आपेक्षिका अपि पारमार्थिका एव । धूमादेः स्वसाध्यापेक्षयाऽन्यसाध्यापेक्षया च साधनत्वासाधनत्ववत् ॥

यत्सत्तद्द्रव्यमित्यर्थः ॥

यद्येवं तदेव तावद्वक्तव्यं किं सत्? इत्यत आह—

॥ उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ॥ ३० ॥

चेतनस्याचेतनस्य वा द्रव्यस्य स्वां जातिमजहत उभयनिमित्तवशाद्भावान्तरावाप्तिरुत्पादनमुत्पादः । मृत्पिण्डस्य घटपर्यायवत् ॥ तथा पूर्वभावविगमनं व्ययः । यथा घटोत्पत्तौ पिण्डाकृतेः ॥ अनादिपारिणामिकस्वभावेन व्ययोदयाभावात् ध्रुवति स्थिरीभवतीति ध्रुवः । ध्रुवस्य भावः कर्म वा ध्रौव्यम् । यथा मृत्पिण्डघटाद्यवस्थासु मृदाद्यन्वयः ॥ तैरुत्पादव्ययध्रौव्यैर्युक्तं सदिति ॥ आह भेदे सति युक्तशब्दो दृष्टः । यथा दण्डेन युक्तो देवदत्त इति ॥ तथा सति तेषां त्रयाणां तैर्युक्तस्य द्रव्यस्य चाभावः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । अभेदेऽपि कथञ्चिद्भेदनयापेक्षया युक्तशब्दो दृष्टः । यथा सारयुक्तः स्तम्भ इति ॥ तथा सति तेषामविनाभावात्सद्व्यपदेशो युक्तः ॥ समाधिवचनो वा युक्तशब्दः । युक्तः समाहितः तदात्मक इत्यर्थः । उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकमिति यावत् । एतदुक्तं भवति— उत्पादादीनि त्रीणि द्रव्यस्य लक्षणानि । द्रव्यं लक्ष्यम् । तत्पर्यायार्थिकनयापेक्षया परस्परतो द्रव्याच्चार्थान्तरभावः ॥ द्रव्यार्थिकनयापेक्षया व्यतिरेकेणानुपलब्धेरनर्थान्तरभाव इति लक्ष्यलक्षणभावसिद्धिः ॥

आह नित्यावस्थितान्यरूपाणीत्युक्तं तत्र न ज्ञायते किं नित्यमित्यत आह—

॥ तद्भावाव्ययं नित्यम् ॥ ३१ ॥

---

१ अन्तरङ्गबहिरङ्ग ॥ २ अभेदेऽपि कथञ्चिद्भेदापेक्षया इत्यपि पाठान्तरम् ॥ ३ अभावो न प्राप्नोतीत्यर्थ ॥

तद्भाव इत्युच्यते। कस्तद्भावः? । प्रत्यभिज्ञानहेतुता। तदेवेदमिति स्मरणं प्रत्यभिज्ञानम्। तदकस्मान्न भवतीति योऽस्य हेतुः स तद्भावः। तस्य भावस्तद्भावः॥ येनात्मना प्राग्दृष्टं वस्तु तेनैवात्मना पुनरपि भावात्तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायते॥ यद्यत्यन्तविरोधोऽभिनवप्रादुर्भावमात्रमेव वा स्यात्ततः स्मरणानुपपत्तिः। तदधीनो लोकसंव्यवहारो विरुध्यते। ततस्तद्भावेनाव्ययं नित्यमिति निश्चीयते॥ तत्तु कथञ्चिद्वेदितव्यम्। सर्वथानित्यत्वे अन्यथाभावाभावात्संसारतन्निवृत्तिकारणप्रक्रियाविरोधः[1] स्यात्॥

ननु इदमेव विरुद्धं तदेव नित्यं तदेवानित्यमिति। यदि नित्यं व्ययोदयाभावादनित्यताव्याघातः। अथानित्यत्वमेव स्थित्यभावान्नित्यताव्याघात इति॥ नैतद्विरुद्धम्॥ कुतः? —

॥ अर्पितानर्पितसिद्धेः ॥ ३२ ॥

अनेकान्तात्मकस्य वस्तुनः प्रयोजनवशाद्यस्यकस्यचिद्धर्मस्य विवक्षया प्रापितं प्राधान्यमर्पितमुपनीतमिति यावत्। तद्विपरीतमनर्पितम्। प्रयोजनाभावात्॥ सतोऽप्यविवक्षा भवतीत्युपसर्जनीभूतमनर्पितमित्युच्यते। अर्पितं चानर्पितं चार्पितानर्पिते। ताभ्यां सिद्धेरर्पितानर्पितसिद्धेर्नास्ति विरोधः॥ तद्यथा— एकस्य देवदत्तस्य पिता पुत्रो भ्राता माता भागिनेय इत्येवमादयः सम्बन्धा जनकत्वजन्यत्वादिनिमित्ता न विरुध्यन्ते। अर्पणाभेदात्[2]॥ पुत्रापेक्षया पिता, पित्रपेक्षया पुत्र इत्येवमादिः।

---

१ आत्मनः सर्वथा नित्यत्वे नरनारकादिरूपेण संसारस्तद्विनिवृत्तिरूपमोक्षश्च न घटते। ततः संसारस्वरूपकथनं मोक्षोपायकथनं च विरुध्यत इति भावः॥

२ एते पित्रादयो आपेक्षिका अपि पारमार्थिका एव। धूमादेः स्वसाध्यापेक्षयाऽन्यसाध्यापेक्षया च साधनत्वासाधनत्ववत्॥

यत्सत्तद्द्रव्यमित्यर्थः ॥

यद्येवं तदेव तावद्वक्तव्यं किं सत्? इत्यत आह—

॥ उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत ॥ ३० ॥

चेतनस्याचेतनस्य वा द्रव्यस्य स्वां जातिमजहत उभयनिमित्तवशाद्भावान्तरावाप्तिरुत्पादनमुत्पादः । मृत्पिण्डस्य घटपर्यायवत् ॥ तथा पूर्वभावविगमनं व्ययः । यथा घटोत्पत्तौ पिण्डाकृतेः ॥ अनादिपारिणामिकस्वभावेन व्ययोदयाभावात् ध्रुवति स्थिरीभवतीति ध्रुवः । ध्रुवस्य भावः कर्म वा ध्रौव्यम् । यथा मृत्पिण्डघटाद्यवस्थासु मृदाद्यन्वयः ॥ तैरुत्पादव्ययध्रौव्यैर्युक्तं सदिति ॥ आह भेदे सति युक्तशब्दो दृष्टः । यथा दण्डेन युक्तो देवदत्त इति ॥ तथा सति तेषां त्रयाणां तैर्युक्तस्य द्रव्यस्य चाभावः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । अभेदेऽपि कथञ्चिद्भेदनयापेक्षया युक्तशब्दो दृष्टः । यथा सारयुक्तः स्तम्भ इति ॥ तथा सति तेषामविनाभावात्सद्व्यपदेशो युक्तः ॥ समाधिवचनो वा युक्तशब्दः । युक्तः समाहितः तदात्मक इत्यर्थः । उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्त सत् उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकमिति यावत् । एतदुक्तं भवति— उत्पादादीनि त्रीणि द्रव्यस्य लक्षणानि । द्रव्यं लक्ष्यम् । तत्पर्यायार्थिकनयापेक्षया परस्परतो द्रव्याच्चार्थान्तरभावः ॥ द्रव्यार्थिकनयापेक्षया व्यतिरेकेणानुपलब्धेरनर्थान्तरभाव इति लक्ष्यलक्षणभावसिद्धिः ॥

आह नित्यावस्थितान्यरूपाणीत्युक्तं तत्र न ज्ञायते किं नित्यमित्यत आह—

॥ तद्भावाव्ययं नित्यम् ॥ ३१ ॥

---

१ अन्तरङ्गबहिरङ्ग ॥ २ अभेदेऽपि कथञ्चिद्भेदापेक्षया इत्यपि पाठान्तरम् ॥ ३ अभावो न प्राप्नोतीत्यर्थ ॥

तद्भाव इत्युच्यते। कस्तद्भावः? । प्रत्यभिज्ञानहेतुता। तदेवेदमिति स्मरण प्रत्यभिज्ञानम्। तदकस्मान्न भवतीति योऽस्य हेतुः स तद्भावः। तस्य भावस्तद्भावः॥ येनात्मना प्राग्दृष्टं वस्तु तेनैवात्मना पुनरपि भावात्तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायते॥ यद्यत्यन्तविरोधोऽभिनवप्रादुर्भावमात्रमेव वा स्यात्ततः स्मरणानुपपत्तिः। तदधीनो लोकसव्यवहारो विरुध्यते। ततस्तद्भावेनाव्ययं नित्यमिति निश्चीयते॥ तत्तु कथञ्चिद्वेदितव्यम्। सर्वथानित्यत्वे अन्यथाभावाभावात्संसारतन्निवृत्तिकारणप्रक्रियाविरोधः[1] स्यात्॥

ननु इदमेव विरुद्धं तदेव नित्य तदेवानित्यमिति। यदि नित्यं व्ययोदयाभावादनित्यताव्याघातः। अथानित्यत्वमेव स्थित्यभावान्नित्यताव्याघात इति॥ नैतद्विरुद्धम्॥ कुतः? —

॥ अर्पितानर्पितसिद्धेः ॥ ३२ ॥

अनेकान्तात्मकस्य वस्तुनः प्रयोजनवशाद्यस्यकस्यचिद्धर्मस्य विवक्षया प्रापित प्राधान्यमर्पितमुपनीतमिति यावत्। तद्विपरीतमनर्पितम्। प्रयोजनाभावात्॥ सतोऽप्यविवक्षा भवतीत्युपसर्जनीभूतमनर्पितमित्युच्यते। अर्पित चानर्पित चार्पितानर्पिते। ताभ्या सिद्धेरर्पितानर्पितसिद्धेर्नास्ति विरोधः॥ तद्यथा— एकस्य देवदत्तस्य पिता पुत्रो भ्राता माता भागिनेय इत्येवमादयः सम्बन्धा जनकत्वजन्यत्वादिनिमित्ता न विरुध्यन्ते। अर्पणाभेदात्[2]॥ पुत्रापेक्षया पिता, पित्रपेक्षया पुत्र इत्येवमादिः।

---

१ आत्मन. सर्वथा नित्यत्वे नरनारकादिरूपेण संसारस्तद्विनिवृत्तिरूपमोक्षश्च न घटते। ततः संसारस्वरूपकथनं मोक्षोपायकथन च विरुध्यत इति भावः॥

२ एते पित्रादयो आपेक्षिका अपि पारमार्थिका एव। धूमादेः स्वसाध्यापेक्षयाऽन्यसाध्यापेक्षया च साधनत्वासाधनत्ववत्॥

गुणः ॥ आदिशब्दः प्रकारार्थः । कः पुनरसौ प्रकारः ? द्व्यधिकता । तेन पञ्चगुणादीनां सम्प्रत्ययो न भवति; तेन द्व्यधिकादिगुणानां तुल्यजातीयानामतुल्यजातीयानां च बन्ध उक्तो भवति । नेतरेषाम् ॥ तद्यथा— द्विगुणस्निग्धस्य परमाणोरेकगुणस्निग्धेन द्विगुणस्निग्धेन त्रिगुणस्निग्धेन वा नास्ति बन्धः ॥ चतुर्गुणस्निग्धेन पुनरस्ति बन्धः ॥ तस्यैव पुनर्द्विगुणस्निग्धस्य पञ्चगुणस्निग्धेन षट्सप्ताष्टसंख्येयासंख्येयानन्तगुणस्निग्धेन वा बन्धो नास्ति । एवं त्रिगुणस्निग्धस्य पञ्चगुणस्निग्धेन बन्धोऽस्ति ॥ शेषैः पूर्वोत्तरैर्न भवति ॥ चतुर्गुणस्निग्धस्य षड्गुणस्निग्धेनास्ति बन्धः । शेषैः पूर्वोत्तरैर्नास्ति । एवं शेषेष्वपि योज्यः ॥ तथा— द्विगुणरूक्षस्य एकद्वित्रिगुणरूक्षैर्नास्ति बन्धः । चतुर्गुणरूक्षेण त्वस्ति बन्धः ॥ तस्यैव द्विगुणरूक्षस्य पञ्चगुणरूक्षादिभिरुत्तरैर्नास्ति बन्धः ॥ एवं त्रिगुणरूक्षादीनामपि द्विगुणाधिकैर्बन्धो योज्यः ॥ एवं भिन्नजातीयेष्वपि योज्यः ॥ उक्तंच— णिद्धस्स णिद्धेण दुराधिएण । लुक्खस्स लुक्खेण दुराधिएण ॥ णिद्धस्स लुक्खेण हवेदि बधो । जहण्णवज्जो विसमे समे वा ॥ १ ॥ तुशब्दो विशेषणार्थः प्रतिषेधं व्यावर्तयति बन्धं च विशेषयति ॥

किमर्थमधिकगुणविषयो बन्धो व्याख्यातः न समगुणविषयः इत्यत आह—

॥ बन्धेऽधिकौ पारिणामिकौ ॥ ३७ ॥

अधिकारात् गुणशब्दः सम्बध्यते । अधिकगुणावधिका-

---

१ विसदृशाना तु बन्धः स्निग्धरूक्षत्वादिति सिद्ध एव । अनेन सदृशग्रहणेन विसदृशानामपि योग्यत्वे सति बन्धविधिः स्थापित इत्यर्थः ॥ २ न जघन्यगुणानामिति सूत्रादनुवर्तमानम् ॥

विति भावान्तरापादनं परिणामकत्वं क्लिन्नगुडवत् ॥ यथा क्लिन्नो गुडोऽधिकमधुररसः परीतानां रेण्वादीना स्वगुणोत्पादनात् परिणामकः। तथाऽन्योऽप्याधिकगुणः अल्पीयसः पारिणामक इति कृत्वा द्विगुणादिस्निग्धरूक्षस्य चतुर्गुणादिस्निग्धरूक्षः परिणामको भवति। ततः पूर्वावस्थाप्रच्यवनपूर्वकं तार्तीयिकमवस्थान्तरं प्रादुर्भवतीत्येकत्वमुपपद्यते ॥ इतरथा हि शुक्लकृष्णतंतुवत् संयोगे सत्यप्यपरिणामकत्वात्सर्वं विविक्तरूपेणैवावतिष्ठेत ॥ उक्तेन विधिना बंधे पुनः सति ज्ञानावरणादीना कर्मणां त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यादिस्थितिरुपपन्ना भवति ॥

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति द्रव्यलक्षणमुक्तं पुनरपरेण प्रकारेण द्रव्यलक्षणप्रतिपादनार्थमाह—

॥ गुणपर्यायवत् द्रव्यम् ॥ ३८ ॥

गुणाश्च पर्यायाश्च गुणपर्यायाः तेऽस्य संतीति गुणपर्यायवद्द्रव्यम् ॥ अत्र मतोरुत्पत्तावुक्त एव समाधिः। कथंचित् भेदोपपत्तेरिति ॥ के गुणा के पर्यायाः[१] ॥ अन्वयिनो गुणा व्यतिरेकिणः पर्यायाः। उभयैरुपेतं द्रव्यमिति ॥ उक्तं च– गुण इदि दव्वविहाणं दव्वविकारो हि पज्जवो भणिदो। तेहि अणूणं दव्वं अजुदपसिद्धं हवे णिच्चम् ॥ १ ॥ इति ॥ एतदुक्तं भवति– द्रव्यं द्रव्यांतराद्येन विशिष्यते स गुणः। तेन हि तद्द्रव्यं विधीयते। असति तस्मिन् द्रव्यसंकरप्रसंगः स्यात् ॥ तद्यथा– जीवः पुद्गलादिभ्यो ज्ञानादिभिर्गुणैर्विशिष्यते पुद्गलादयश्च रूपादिभिः। ततश्चाविशेषे संकरः स्यात् ॥ ततः सामान्यापेक्षया अन्वयिनो ज्ञानादयो जीवस्य गुणाः। पुद्गलादीनां च रूपादयः ॥ तेषां विकारा विशेषात्मना भिद्यमानाः पर्यायाः ॥ घटज्ञानं पटज्ञानं क्रोधो मानो गंधो वर्णस्तीव्रो मंद इत्येवमादयः। तेभ्योऽन्यत्वं

गुणः ॥ आदिशब्दः प्रकारार्थः । कः पुनरसौ प्रकारः ? व्यधिकता । तेन पञ्चगुणादीनां सम्प्रत्ययो न भवति; तेन व्यधिकादिगुणानां तुल्यजातीयानामतुल्यजातीयानां च बन्ध उक्तो भवति । नेतरेषाम् ॥ तद्यथा– द्विगुणस्निग्धस्य परमाणोरेकगुणस्निग्धेन द्विगुणस्निग्धेन त्रिगुणस्निग्धेन वा नास्ति बन्धः ॥ चतुर्गुणस्निग्धेन पुनरस्ति बन्धः ॥ तस्यैव पुनर्द्विगुणस्निग्धस्य पञ्चगुणस्निग्धेन षट्सप्ताष्टसंख्येयासंख्येयानन्तगुणस्निग्धेन वा बन्धो नास्ति । एवं त्रिगुणस्निग्धस्य पञ्चगुणस्निग्धेन बन्धोऽस्ति ॥ शेषैः पूर्वोत्तरैर्न भवति ॥ चतुर्गुणस्निग्धस्य षड्गुणस्निग्धेनास्ति बन्धः । शेषैः पूर्वोत्तरैर्नास्ति । एवं शेषेष्वपि योज्यः ॥ तथा– द्विगुणरूक्षस्य एकद्वित्रिगुणरूक्षैर्नास्ति बन्धः । चतुर्गुणरूक्षेण त्वस्ति बन्धः ॥ तस्यैव द्विगुणरूक्षस्य पञ्चगुणरूक्षादिभिरुत्तरैर्नास्ति बन्धः ॥ एवं त्रिगुणरूक्षादीनामपि द्विगुणाधिकैर्बन्धो योज्यः ॥ एवं भिन्नजातीयेष्वपि योज्यः ॥ उक्तंच– णिद्धस्स णिद्धेण दुराधिएण । लुक्खस्स लुक्खेण दुराधिएण ॥ णिद्धस्स लुक्खेण हवेदि बंधो । जहण्णवज्जो विसमे समे वा ॥ १ ॥ तुशब्दो विशेषणार्थः प्रतिषेधं व्यावर्तयति बन्धं च विशेषयति ॥

किमर्थमधिकगुणविषयो बन्धो व्याख्यातः न समगुणविषयः इत्यत आह—

॥ बन्धेऽधिकौ पारिणामिकौ ॥ ३७ ॥

अधिकारात् गुणशब्दः सम्बध्यते । अधिकगुणावधिका-

---

१ विसदृशाना तु बन्धः स्निग्धरूक्षत्वादिति सिद्ध एव । अनेन सदृशग्रहणेन विसदृशानामपि योग्यत्वे सति बन्धविधिः स्थापित इत्यर्थः ॥ २ न जघन्यगुणानामिति सूत्रादनुवर्तमानम् ॥

मयं कालः पृथगुच्यते? । यत्रैव धर्मादय उक्तास्तत्रैवायमपि वक्तव्यः । अजीवकाया धर्माधर्माकाशकालपुद्गला इति ॥ नैवं शंक्यम् । तत्रोपदेशे सति कायत्वमस्य स्यात् । नेष्यते च मुख्योपचारप्रदेशप्रचयकल्पनाभावात् ॥ धर्मादीनां तावन्मुख्यप्रदेशप्रचय उक्तः; असंख्येयाः प्रदेशा इत्येवमादिना ॥ अणोरप्येकप्रदेशस्य पूर्वोत्तरप्रज्ञापननयापेक्षयोपचारकल्पनया प्रदेशप्रचय उक्तः । कालस्य पुनर्द्वेधाऽपि प्रदेशप्रचयकल्पना नास्तीत्यकायत्वम् ॥ अपि च तत्र पाठे निष्क्रियाणि चेत्यत्र धर्मादीनामाकाशान्तानां निष्क्रियत्वे प्रतिपादिते इतरेषां जीवपुद्गलादीनां सक्रियत्वप्राप्तिवत्कालस्यापि सक्रियत्वं स्यात् ॥ अथाकाशात्प्राक्काल उद्दिश्येत ? तत्र आ आकाशादेकद्रव्याणीत्येकद्रव्यत्वमस्य स्यात् । तस्मात्पृथगिह कालोद्देशः क्रियते ॥ अनेकद्रव्यत्वे सति किमस्य प्रमाणं? । लोकाकाशस्य यावन्त प्रदेशास्तावन्तः कालाणवो निष्क्रिया एकैकाकाशप्रदेशे एकैकवृत्त्या लोकं व्याप्य व्यवस्थिताः ॥ उक्तं च— लोगागासपदेसे एक्केक्के जे ट्ठिया हु एक्केक्के ॥ रयणाणं रासीविव ते कालाणू असंखदव्वाणि ॥ १ ॥ रूपादिगुणविरहादमूर्ताः ॥

वर्तनालक्षणस्य मुख्यस्य कालस्य प्रमाणमुक्तम् । परिणामादिगम्यस्य व्यवहारकालस्य किं प्रमाणमित्यत इदमुच्यते—

॥ सोऽनन्तसमयः ॥ ४० ॥

साम्प्रतिकस्यैकसमयिकत्वेऽपि अतीता अनागताश्च समया अनन्ता इति कृत्वा अनन्तसमय इत्युच्यते ॥ अथवा मुख्यस्यैव कालस्य प्रमाणावधारणार्थमिदमुच्यते ॥ अनन्तपर्यायवर्तनाहेतुत्वादेकोऽपि कालाणुरनन्त इत्युपचर्यते । समयः पुनः परमनिरुद्धः कालांशस्तत्प्रचयविशेष आवलिकादिरवगन्तव्यः ॥

कथंचिदापद्यमानः समुदायो द्रव्यव्यपदेशभाक् ॥ यदि हि सर्वथा समुदायोऽनर्थांतरभूत एव स्यात् सर्वाभावः स्यात् ॥ तद्यथा— परस्परविलक्षणानां समुदाये सति एकानर्थांतरभावात् समुदायस्य सर्वाभावः परस्परतोऽर्थांतरभूतत्वात् ॥ यदिद रूपं तस्मादर्थांतरभूता रसादयः । ततः समुदयोऽनर्थांतरभूतः ॥ यश्च रसादिभ्योऽर्थांतरभूताद्रूपादनर्थांतरभूतः समुदायः स कथं रसादिभ्योऽर्थांतरभूतो न भवेत् । ततश्च रूपमात्रं समुदायः प्रसक्तः ॥ नचैकं रूपं समुदायो भवितुमर्हति । ततः समुदायाभावः । समुदायाभावाच्च तदनर्थांतरभूतानां समुदायिनामप्यभाव इति सर्वाभावः । एवं रसादिष्वपि योज्यम् ॥ तस्मात्समुदायमिच्छता कथंचिदर्थांतरभाव एषितव्यः ॥

उक्तानि द्रव्याणि लक्षणनिर्देशात्तद्विषय एव द्रव्याध्यवसाये प्रसक्ते अनुक्तद्रव्यसंसूचनार्थमिदमाह—

॥ कालश्च ॥ ३९ ॥

किम्? द्रव्यमिति वाक्यशेषः ॥ कुतः? । तल्लक्षणोपेतत्वात् ॥ द्विविधं लक्षणमुक्तम् । उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति च ॥ तदुभयं लक्षण कालस्य विद्यते । तद्यथा— ध्रौव्यं तावत्कालस्य स्वप्रत्ययं स्वभावव्यवस्थानात् ॥ व्ययोदयौ परप्रत्ययौ । अगुरुलघुगुणवृद्धिहान्यपेक्षया स्वप्रत्ययौ च ॥ तथा गुणा अपि कालस्य साधारणासाधारणरूपाः सन्ति ॥ तत्रासाधारणो वर्तनाहेतुत्वं, साधारणाश्चाचेतनत्वामूर्तत्वसूक्ष्मत्वागुरुलघुत्वादयः ॥ पर्यायाश्च व्ययोत्पादलक्षणा योज्याः ॥ तस्माद्द्विप्रकारलक्षणोपेतत्वादाकाशादिवत्कालस्य द्रव्यत्वं सिद्धम् ॥ तस्यास्तित्वलिङ्गं धर्मादिवद्व्याख्यातं वर्तनालक्षणः काल इति । किमर्थ-

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

अथाजीवपदार्थो व्याख्यातः इदानीं तदनन्तरोद्देशभागास्रवपदार्थो व्याख्येय इति । ततस्तत्प्रसिध्यर्थमिदमुच्यते—

॥ कायवाङ्मनःकर्म योगः ॥ १ ॥

कायादयः शब्दा व्याख्यातार्थाः । कर्म क्रिया इत्यनर्थान्तरम् ॥ कायवाङ्मनसां कर्म कायवाङ्मनःकर्म. योग इत्याख्यायते ॥ आत्मप्रदेशपरिस्पन्दो योग । स निमित्तभेदात्त्रिधा भिद्यते ॥ काययोगो वाग्योगो मनोयोग इति ॥ तद्यथा—वीर्यान्तरायक्षयोपशमसद्भावे सति औदारिकादिसप्तविधकायवर्गणान्यतमालंबनापेक्षया आत्मप्रदेशपरिस्पन्दः काययोग । शरीरनामकर्मोदयापादितवाग्वर्गणालम्बने सति वीर्यान्तरायमत्यक्षरावरणक्षयोपशमापादिताभ्यन्तरवाग्लब्धिसान्निध्ये वाक्परिणामाभिमुखस्यात्मनः प्रदेशपरिस्पन्दो वाग्योगः ॥ अभ्यन्तरवीर्यान्तरायनोइन्द्रियावरणक्षयोपशमात्मकमनोलब्धिसंनिधाने बाह्यनिमित्तमनोवर्गणालम्बने च सति मनःपरिणामाभिमुखस्यात्मनः प्रदेशपरिस्पन्दो मनोयोगः ॥ क्षयेऽपि त्रिविधवर्गणापेक्षः सयोगकेवलिन आत्मप्रदेशपरिस्पन्दो योगो वेदितव्यः ॥

आह अभ्युपगतम् आहितस्त्रिविधक्रियो योग इति ॥ प्रकृत इदानीं निर्दिश्यतां किंलक्षण आस्रव इत्युच्यते । योऽयं योगशब्दाभिधेयः संसारिणः पुरुषस्य—

॥ स आस्रवः ॥ २ ॥

यथा सरस्सलिलावाहि द्वारं तदास्रवकारणत्वात् आस्रव

आह गुणपर्यायवद्द्रव्यमित्युक्तं तत्र के गुणा इत्यत्रोच्यते-

॥ द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥ ४१ ॥

द्रव्यमाश्रयो येषां ते द्रव्याश्रयाः । निष्क्रान्ता गुणेभ्यो निर्गुणाः । एवमुभयलक्षणोपेता गुणा इति ॥ निर्गुणा इति विशेषणं द्व्यणुकादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ तान्यपि हि कारणभूतपरमाणुद्रव्याश्रयाणि गुणवन्ति तु तस्मान्निर्गुणा इति विशेषणात्तानि निवर्त्तितानि भवन्ति ॥ ननु पर्याया अपि घटसंस्थानादयो द्रव्याश्रया निर्गुणाश्च तेषामपि गुणत्वं प्राप्नोति ॥ द्रव्याश्रया इति वचनान्नित्यं द्रव्यमाश्रित्य वर्तन्ते गुणा इति विशेषणत्वात्पर्यायाश्च निवर्तिता भवन्ति । ते हि कादाचित्का इति ॥

असकृत्परिणामशब्द उक्तः । तस्य कोऽर्थ इति प्रश्ने उत्तरमाह—

॥ तद्भावः परिणामः ॥ ४२ ॥

अथवा गुणा द्रव्यादर्थान्तरभूता इति केषाञ्चिद्दर्शनं तत्किं भवतोऽभिमतं नेत्याह- यद्यपि कथञ्चिद्व्यपदेशादिभेदहेतुत्वापेक्षया द्रव्यादन्ये, तथापि तदव्यतिरेकात्तत्परिणामाच्च नान्ये ॥ यद्येवं स उच्यतां कः परिणाम इति तन्निश्चयार्थमिदमुच्यते- धर्मादीनि द्रव्याणि येनात्मना भवन्ति तद्भाव तत्त्व परिणाम इति व्याख्यायते ॥ स द्विविधोऽनादिरादिमांश्च । तत्रानादिर्धर्मादीनां गत्युपग्रहादिः सामान्यापेक्षया । स एवादिमांश्च भवति विशेषापेक्षया ॥ ५ ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञिकायां पंचमोऽध्यायः ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

अथाजीवपदार्थो व्याख्यातः. इदानीं तदनन्तरोद्देशभागास्रवपदार्थो व्याख्येय इति । ततस्तत्प्रसिद्ध्यर्थमिदमुच्यते—

॥ कायवाङ्मनःकर्म योगः ॥ १ ॥

कायादयः शब्दा व्याख्यातार्थाः । कर्म क्रिया इत्यनर्थान्तरम् ॥ कायवाङ्मनसां कर्म कायवाङ्मनःकर्म. योग इत्याख्यायते ॥ आत्मप्रदेशपरिस्पन्दो योगः । स निमित्तभेदात्त्रिधा भिद्यते ॥ काययोगो वाग्योगो मनोयोग इति ॥ तद्यथा— वीर्यान्तरायक्षयोपशमसद्भावे सति औदारिकादिसप्तविधकायवर्गणान्यतमालम्बनापेक्षया आत्मप्रदेशपरिस्पन्दः काययोगः । शरीरनामकर्मोदयापादितवाग्वर्गणालम्बने सति वीर्यान्तरायमत्यक्षराद्यावरणक्षयोपशमापादिताभ्यन्तरवाग्लब्धिसान्निध्ये वाक्परिणामाभिमुखस्यात्मनः प्रदेशपरिस्पन्दो वाग्योगः ॥ अभ्यन्तरवीर्यान्तरायनोइन्द्रियावरणक्षयोपशमात्मकमनोलब्धिसंनिधाने बाह्यनिमित्तमनोवर्गणालम्बने च सति मनःपरिणामाभिमुखस्यात्मनः प्रदेशपरिस्पन्दो मनोयोगः । क्षयेऽपि त्रिविधवर्गणापेक्षः सयोगकेवलिन आत्मप्रदेशपरिस्पन्दो योगो वेदितव्यः ।

आह अभ्युपेमः आहितत्रैविध्यक्रियो योग इति । प्रकृत इदानीं निर्दिश्यतां किंलक्षण आस्रव इत्युच्यते— योऽयं योगशब्दाभिहितः [illegible]

॥ स आस्रवः ॥ २ ॥

यथा सरस्सलिलावाहिद्वारं तदास्रवकारणत्वात् आस्रव

आह गुणपर्यायवद्द्रव्यमित्युक्तं तत्र के गुणा इत्यत्रोच्यते-

॥ द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥ ४१ ॥

द्रव्यमाश्रयो येषां ते द्रव्याश्रयाः । निष्क्रान्ता गुणेभ्यो निर्गुणाः । एवमुभयलक्षणोपेता गुणा इति ॥ निर्गुणा इति विशेषणं द्व्यणुकादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ तान्यपि हि कारणभूतपरमाणुद्रव्याश्रयाणि गुणवन्ति तु तस्मान्निर्गुणा इति विशेषणात्तानि निर्वर्त्तितानि भवन्ति ॥ ननु पर्याया अपि घटसंस्थानादयो द्रव्याश्रया निर्गुणाश्च तेषामपि गुणत्वं प्राप्नोति ॥ द्रव्याश्रया इति वचनान्नित्यं द्रव्यमाश्रित्य वर्तन्ते गुणा इति विशेषणत्वात्पर्यायाश्च निवर्तिता भवन्ति । ते हि कादाचित्का इति ॥

असकृत्परिणामशब्द उक्तः । तस्य कोऽर्थ इति प्रश्ने उत्तरमाह—

॥ तद्भावः परिणामः ॥ ४२ ॥

अथवा गुणा द्रव्यादर्थान्तरभूता इति केषाञ्चिद्दर्शनं तत्किं भवतोऽभिमतं नेत्याह- यद्यपि कथञ्चिद्व्यपदेशादिभेदहेतुत्वापेक्षया द्रव्यादन्ये, तथापि तदव्यतिरेकात्तत्परिणामाच्च नान्ये ॥ यद्येवं स उच्यतां कः परिणाम इति तन्निश्चयार्थमिदमुच्यते- धर्मादीनि द्रव्याणि येनात्मना भवन्ति तद्भाव तत्त्व परिणाम इति व्याख्यायते ॥ स द्विविधोऽनादिरादिमाश्च । तत्रानादिर्धर्मादीनां गत्युपग्रहादिः सामान्यापेक्षया । स एवादिमाश्च भवति विशेषापेक्षया ॥ ५ ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसंज्ञिकायां पंचमोऽध्यायः ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

अथाजीवपदार्थो व्याख्यातः इदानीं तदनन्तरोद्देशभागास्रवपदार्थो व्याख्येय इति । ततस्तत्प्रसिध्यर्थमिदमुच्यते—

॥ कायवाङ्मनःकर्म योगः ॥ १ ॥

कायादयः शब्दा व्याख्यातार्थाः । कर्म क्रिया इत्यनर्थान्तरम् ॥ कायवाङ्मनसां कर्म कायवाङ्मनःकर्म, योग इत्याख्यायते ॥ आत्मप्रदेशपरिस्पन्दो योग । स निमित्तभेदात्त्रिधा भिद्यते ॥ काययोगो वाग्योगो मनोयोग इति ॥ तद्यथा— वीर्यान्तरायक्षयोपशमसद्भावे सति औदारिकादिसप्तविधकायवर्गणान्यतमालंबनापेक्षया आत्मप्रदेशपरिस्पन्दः काययोग । शरीरनामकर्मोदयापादितवाग्वर्गणालम्बने सति वीर्यान्तरायमत्यक्षरावरणक्षयोपशमापादिताभ्यन्तरवाग्लब्धिसान्निध्ये वाक्परिणामाभिमुखस्यात्मनः प्रदेशपरिस्पन्दो वाग्योगः ॥ अभ्यन्तरवीर्यान्तरायनोइन्द्रियावरणक्षयोपशमात्मकमनोलब्धिसंनिधाने बाह्यनिमित्तमनोवर्गणालम्बने च सति मनःपरिणामाभिमुखस्यात्मनः प्रदेशपरिस्पन्दो मनोयोगः ॥ क्षयेऽपि त्रिविधवर्गणापेक्षः सयोगकेवलिन आत्मप्रदेशपरिस्पन्दो योगो वेदितव्यः ॥

आह अभ्युपगत आहितस्त्रैविध्यक्रियो योग इति ॥ प्रकृत इदानीं निर्दिश्यतां किंलक्षण आस्रव इत्युच्यते । योऽयं योगशब्दाभिधेयः संसारिणः पुरुषस्य --

॥ स आस्रवः ॥ २ ॥

यथा सरस्सलिलावाहिद्वारं तदास्रवकारणत्वात् आस्रव

आह गुणपर्यायवद्द्रव्यमित्युक्तं तत्र के गुणा इत्यत्रोच्यते–

॥ द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥ ४१ ॥

द्रव्यमाश्रयो येषां ते द्रव्याश्रयाः । निष्क्रान्ता गुणेभ्यो निर्गुणाः । एवमुभयलक्षणोपेता गुणा इति ॥ निर्गुणा इति विशेषणं द्व्यणुकादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ तान्यपि हि कारणभूतपरमाणुद्रव्याश्रयाणि गुणवन्ति तु तस्मान्निर्गुणा इति विशेषणात्तानि निवर्त्तितानि भवन्ति ॥ ननु पर्याया अपि घटसंस्थानादयो द्रव्याश्रया निर्गुणाश्च तेषामपि गुणत्वं प्राप्नोति ॥ द्रव्याश्रया इति वचनान्नित्यं द्रव्यमाश्रित्य वर्तन्ते गुणा इति विशेषणत्वात्पर्यायाश्च निवर्तिता भवन्ति । ते हि कादाचित्का इति ॥

असकृत्परिणामशब्द उक्तः । तस्य कोऽर्थ इति प्रश्ने उत्तरमाह—

॥ तद्भावः परिणामः ॥ ४२ ॥

अथवा गुणा द्रव्यादर्थान्तरभूता इति केषाञ्चिद्दर्शनं तत्किं भवतोऽभिमतं नेत्याह– यद्यपि कथञ्चिद्व्यपदेशादिभेदहेतुत्वापेक्षया द्रव्यादन्ये, तथापि तदव्यतिरेकात्तत्परिणामाच्च नान्ये ॥ यद्येवं स उच्यतां कः परिणाम इति तन्निश्चयार्थमिदमुच्यते– धर्मादीनि द्रव्याणि येनात्मना भवन्ति तद्भावः तत्त्वं परिणाम इति व्याख्यायते ॥ स द्विविधोऽनादिरादिमांश्च । तत्रानादिर्धर्मादीनां गत्युपग्रहादिः सामान्यापेक्षया । स एवादिमांश्च भवति विशेषापेक्षया ॥ ५ ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसंज्ञिकायां पंचमोऽध्यायः ॥

न्तेऽस्मिन्नर्था इत्यधिकरणं द्रव्यमित्यर्थः । द्रव्यस्य स्वशक्तिविशेषो वीर्यम् । भावशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते– तीव्रभावः, मन्दभाव इत्यादिः । एतेभ्यस्तस्यास्रवस्य विशेषो भवति कारणभेदाद्धि कार्यभेद इति ॥

अत्राह अधिकरणमित्युक्तं, तत्स्वरूपमनिर्ज्ञातमतस्तदुच्यतामिति। तत्र भेदप्रतिपादनद्वारेणाधिकरणस्वरूपनिर्ज्ञानार्थमाह—

॥ अधिकरणं जीवाजीवाः ॥ ७ ॥

उक्तलक्षणा जीवाजीवा. ॥ यद्युक्तलक्षणाः पुनर्वचनं किमर्थम् । अधिकरणविशेषज्ञापनार्थं पुनर्वचनम् ॥ जीवाजीवा अधिकरण इत्ययं विशेषो ज्ञापयितव्य इत्यर्थ. ॥ कः पुनरसौ ? हिंसाद्युपकारणभाव इति ॥ स्याद्देतन्मूलपदार्थयोर्द्वित्वाज्जीवाजीवाविति द्विर्वचनं न्यायप्राप्तमिति ॥ तन्न -- पर्यायाणामधिकरणत्वात् । येन केनचित्पर्यायेण विशिष्टं द्रव्यमधिकरणम् । न सामान्यमिति बहुवचनं कृतम् ॥ जीवाजीवा अधिकरण कस्य? आस्रवस्येत्यर्थवशादभिसम्बन्धो भवति ॥

तत्र जीवाधिकरणभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ आद्यं संरम्भसमारम्भारम्भयोगकृतकारितानुमतकषायविशेषैस्त्रिस्त्रिस्त्रिश्चतुश्चैकशः ॥ ८ ॥

प्राणव्यपरोपणादिषु प्रमादवतः प्रयत्नावेशः संरम्भः । साधनसमभ्यासीकरणं समारम्भः । प्रक्रम आरम्भः । योगशब्दो व्याख्यातार्थः । कृतवचनं स्वातन्त्र्यप्रतिपत्त्यर्थम् । कारिताभिधानं परप्रयोगापेक्षम् । अनुमतशब्दः प्रयोजकस्य मानसपरिणामदर्शनार्थः । अभिहितलक्षणाः कषाया. क्रोधादय. । विशिष्यतेऽर्थोऽर्थान्तरादिति विशेष. । स प्रत्येकमभिसम्बध्यते– संरम्भादिभिः

हत्वम् ॥ हिंसादिक्रूरकर्माजस्रप्रवर्तनपरस्वहरणविषयातिगृद्धिकृष्णलेश्याभिजातरौद्रध्यानमरणकालतादिलक्षणो नारकस्यायुष आस्रवो भवति ॥

आह उक्तो नारकस्यायुष आस्रवः। तैर्यग्योनस्येदानीं वक्तव्य इत्यत्रोच्यते—

॥ माया तैर्यग्योनस्य ॥ १६ ॥

चारित्रमोहकर्मविशेषस्योदयादाविर्भूत आत्मनः कुटिलभावो माया निकृतिः तैर्यग्योनस्यायुष आस्रवो वेदितव्यः। तत्प्रपञ्चो मिथ्यात्वोपेतधर्मदेशना निःशीलता संधानप्रियता नीलकपोतलेश्यार्तध्यानमरणकालतादिः ॥

आह व्याख्यातस्तैर्यग्योनस्यायुष आस्रवः। इदानीं मानुषस्यायुषः को हेतुरित्यत्रोच्यते—

॥ अल्पारम्भपरिग्रहत्वं मानुषस्य ॥ १७ ॥

नारकायुरास्रवो व्याख्यातः। तद्विपरीतो मानुषस्यायुष इति सङ्क्षेपः ॥ तद्व्यासः— विनीतस्वभावप्रकृतिभद्रताप्रगुणव्यवहारतातनुकषायत्वमरणकालासंक्लेशतादिः ॥

किमेतावानेव मानुषस्यायुष आस्रव इत्यत्रोच्यते—

॥ स्वभावमार्दवञ्च ॥ १८ ॥

मृदोर्भावो मार्दवम्। स्वभावेन मार्दवं स्वभावमार्दवम्। उपदेशानपेक्षमित्यर्थः ॥ एतदपि मानुषस्यायुष आस्रवः ॥ पृथग्योगकरणं किमर्थं? उत्तरार्थम्। देवायुष आस्रवोऽपि यथा स्यात् ॥

किमिदमेव द्वितीयं मानुषस्यास्रवः? नेत्युच्यते—

॥ निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषाम् ॥ १९ ॥

च नीचैर्गोत्रस्य ॥ २५ ॥

तथ्यस्य वा दोषस्योद्भावनं प्रति इच्छा निन्दा। गुणोद्भावनाभिप्रायः प्रशंसा। यथासंख्यमभिसम्बन्धः– परनिन्दा, आत्मप्रशंसेति ॥ प्रतिबन्धकहेतुसन्निधाने सति अनुद्भूतवृत्तिता अनाविर्भाव उच्छादनम्। प्रतिबन्धकाभावेन प्रकाशवृत्तिता उद्भावनम् ॥ अत्रापि च यथाक्रममभिसम्बन्धः– सद्गुणोच्छादनमसद्गुणोद्भावनमिति ॥ तान्येतानि नीचैर्गोत्रस्यास्रवकारणानि वेदितव्यानि ॥

अथोच्चैर्गोत्रस्य क आस्रवविधिरत्रोच्यते—

तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥ २६ ॥

तदित्यनेन प्रत्यासत्तेर्नीचैर्गोत्रस्यास्रवः प्रतिनिर्दिश्यते ॥ अनेन प्रकारेण वृत्तिर्विपर्ययः ॥ तस्य विपर्ययस्तद्विपर्ययः ॥ कः पुनरसौ विपर्ययः ? । आत्मनिन्दा, परप्रशंसा, सद्गुणोद्भावनमसद्गुणोच्छादनं च ॥ गुणोत्कृष्टेषु विनयेनावनतिर्नीचैर्वृत्तिः। विज्ञानादिभिरुत्कृष्टस्यापि सतस्तत्कृतमदविरहोऽनहङ्कारताऽनुत्सेकः। तान्येतान्युत्तरस्योच्चैर्गोत्रस्यास्रवकारणानि भवन्ति ॥

अथ गोत्रानन्तरमुद्दिष्टस्यान्तरायस्य क आस्रव इत्युच्यते—

॥ विघ्नकरणमन्तरायस्य ॥ २७ ॥

दानादीन्युक्तानि दानलाभभोगोपभोगवीर्याणि चेत्यत्र ॥ तेषां विहननं विघ्नः। विघ्नस्य करणं विघ्नकरणमन्तरायस्यास्रवविधिर्वेदितव्यः ॥ अत्र चोद्यते- तत्प्रदोषनिह्नवादयो ज्ञानदर्शनावरणादीनां प्रतिनियता आस्रवहेतवो वर्णिताः, किं ते प्रतिनियतज्ञानावरणाद्यास्रवहेतव एव उताविशेषेणेति। यदि प्रतिनियतज्ञानावरणाद्यास्रवहेतव एव, आगमविरोधः प्रसज्यते। आगमे हि

सप्तकर्माणि आयुर्वर्ज्याणि प्रतिक्षणं युगपदास्रवन्तीत्युक्तम् । तद्विरोधः स्यात् ॥ अथाविशेषेणास्रवहेतोर्विशेषनिर्देशो न युक्त इति ॥ अत्रोच्यते– यद्यपि तत्प्रदोषादिभिर्ज्ञानावरणादीनां सर्वासां कर्मप्रकृतीनां प्रदेशबन्धनियमो नास्ति । तथाप्यनुभागनियमहेतुत्वेन तत्प्रदोषनिह्नवादयो विभज्यन्ते ॥ ७ ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

आस्रवपदार्थो व्याख्यातस्तत्प्रारम्भकाल एवोक्तं "शुभः पुण्यस्येति" तत्सामान्येनोक्तम् । तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं कः पुनः शुभ इत्युक्ते इदमुच्यते—

॥ हिंसाऽनृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम् ॥१॥

प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसेत्येवमादिभिः सूत्रैर्हिंसादयो निर्देक्ष्यन्ते । तेभ्यो विरमणं विरतिर्व्रतमित्युच्यते ॥ व्रतमभिसन्धिकृतो नियमः ॥ इदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति वा ॥ ननु च– हिंसादयः परिणामविशेषा अध्रुवाः कथं तेषामपादानत्वमुच्यते? बुद्ध्यपाये ध्रुवत्वविवक्षोपपत्तेः ॥ यथा धर्माद्विरमतीत्यत्र य एष मनुष्यः सम्भिन्नबुद्धिः स पश्यति– दुष्करो धर्मः फलं चास्य श्रद्धामात्रगम्यमिति स्वबुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तते ॥ एवमि-

---

१ ध्रुवमपायेऽपादानमिति सूत्रस्य सद्भावात् ॥ २ प्रेक्षापूर्वकारीत्यभिप्रायः ॥ ३ आलोचयति ॥

असद्वेद्यकर्म च दुःखकारणमिति दुःखकारणे दुःखकारणकारणे वा दुःखोपचारः ॥ तदेतत् दुःखमेवेति भावनं परात्मसाक्षिकमवगन्तव्यम् (१) ॥ ननु च तत्सर्वं न दुःखमेव विषयरतिसुखसद्भावात् । न तत्सुखं वेदनाप्रतिकारत्वात्कच्छूकण्डूयनवत् ॥

पुनरपि भावनान्तरार्थमाह—

॥ मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि च सत्त्वगुणाधिकक्लिश्यमानाविनेयेषु ॥ ११ ॥

परेषां दुःखानुत्पत्त्यभिलाषो मैत्री । वदनप्रसादादिभिरभिव्यज्यमानान्तर्भक्तिरागः प्रमोदः । दीनानुग्रहभावः कारुण्यम् । रागद्वेषपूर्वकपक्षपाताभावो माध्यस्थम् । दुष्कर्मविपाकवशान्नानायोनिषु सीदन्तीति सत्त्वा जीवाः । सम्यग्ज्ञानादिभिः प्रकृष्टा गुणाधिकाः । असद्वेद्योदयापादितक्लेशाः क्लिश्यमानाः । तत्त्वार्थश्रवणग्रहणाभ्यामसम्पादितगुणा अविनेयाः । एतेषु सत्त्वादिषु यथासंख्यं मैत्र्यादीनि भावयितव्यानि ॥ सर्वसत्त्वेषु मैत्री, गुणाधिकेषु प्रमोदः, क्लिश्यमानेषु कारुण्य, अविनेयेषु माध्यस्थमित्येवं भावयतः पूर्णान्यहिंसादीनि व्रतानि भवन्ति ॥

पुनरपि भावनान्तरमाह—

॥ जगत्कायस्वभावौ वा संवेगवैराग्यार्थम् ॥ १२ ॥

जगत्स्वभावस्तावदनादिरनिधनो वेत्रासनझल्लरीमृदङ्गनिभः । अत्र जीवा अनादिसंसारेऽनन्तकालं नानायोनिषु दुःखं भोजंभोजं पर्यटन्ति । न चात्र किञ्चिन्नियतमस्ति । जलबुद्बुदोपमं

---

१ अत्र ' परत्रात्रसाक्षिकमिति पाठस्तालपत्रपुस्तके वर्तते । परत्रात्मसाक्षिकमित्यन्यः पाठस्तृतीयपुस्तके वर्तते ॥

जीवितं, विद्युन्मेघादिविकारचपला भोगसम्पद इत्येवमादि जगत्स्वभावचिन्तनात्संसारात्संवेगो भवति॥ कायस्वभावश्च अनित्यता दुःखहेतुत्वं निःसारता अशुचित्वमित्येवमादि॥ कायस्वभावाचिन्तनाद्विषयरागनिवृत्तेर्वैराग्यमुपजायते इति जगत्कायस्वभावौ भावयितव्यौ॥

अत्राह उक्तं भगवता हिंसादिनिवृत्तिर्व्रतमिति, तत्र न जानीमः के हिंसादयः क्रियाविशेषा इत्यत्रोच्यते। युगपद्वक्तुमशक्यत्वात्तल्लक्षणनिर्देशस्य क्रमप्रसङ्गे याऽसावादौ चोदिता सैव तावदुच्यते—

॥ प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ १३ ॥

प्रमादः सकषायत्वं तद्वानात्मपरिणामः प्रमत्तः प्रमत्तस्य योगः प्रमत्तयोगः तस्मात्प्रमत्तयोगात् इन्द्रियादयो दशप्राणास्तेषां यथासंभवं व्यपरोपणं वियोगकरणं हिंसेत्यभिधीयते॥ सा प्राणिनो दुःखहेतुत्वादधर्महेतुः॥ प्रमत्तयोगादिति विशेषणं केवलं प्राणव्यपरोपणं नाधर्मायेति ज्ञापनार्थम्॥ उक्तं च— वियोजयति चासुभिर्न च वधेन संयुज्यते इति॥ उक्तं च— उच्चालिदंमि पादे इरियासमिदस्स णिग्गमट्ठाणे। आवादेज्ज कुलिङ्गो मरेज्ज तं जोगमासेज्ज॥ १॥ णहि तस्स तण्णिमित्तो बन्धो सुहमोवि देसिदो समये॥ मुच्छापरिग्गहोत्ति य अज्झप्पपमाणदो भणिदो॥ २॥ ननु च प्राणव्यपरोपणाभावेऽपि प्रमत्तयोगमात्रादेव हिंसेष्यते। उक्तं च— मरदु व जियदु व जीवो अयदाचारस्स णिच्छिदा हिंसा। पयदस्स णत्थि बन्धो हिंसामित्तेण समिदस्स॥ १॥ इति। नैष दोषः। अत्रापि प्राणव्य-

---

१ एकेन्द्रियादिषु यावतां सम्भवस्तावतां व्यपरोपणम्। २ म्रियेत ३ पादयोगम्. ४ आलाप. ५ अध्यात्म ॥

बाह्ये ममेदमिति सङ्कल्पवान् सपरिग्रहो भवति ॥ अथ बाह्यः परिग्रहो न भवत्येव । भवति च मूर्छाकारणत्वाद्यदि ममेदमिति, सङ्कल्पपरिग्रहसञ्ज्ञानाद्यपि परिग्रहः प्राप्नोति; तदपि हि ममेदमिति सङ्कल्प्यते रागादिपरिणामवत् ॥ नैष दोषः— प्रमत्तयोगादित्यनुवर्तते । ततो ज्ञानदर्शनचारित्रवतोऽप्रमत्तस्य मोहाभावान्न मूर्छाऽस्तीति निःपरिग्रहत्वं सिद्धम् ॥ किञ्च तेषां ज्ञानादीनामहेयत्वादात्मस्वभावत्वादपरिग्रहत्वं । रागादयः पुनः कर्मोदयतन्त्रा इति अनात्मस्वभावत्वाद्धेयाः । ततस्तेषु सङ्कल्पः परिग्रह इति युज्यते । तन्मूलाः सर्वे दोषाः ॥ ममेदमिति हि सति संकल्पे संरक्षणादयः सञ्जायन्ते । तत्र च हिंसाऽवश्यम्भाविनी । तदर्थमनृतं जल्पति । चौर्यं वा आचरति । मैथुने च कर्मणि प्रयतते । तत्प्रभवा नरकादिषु दुःखप्रकाराः ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण हिंसादिदोषदर्शिनोऽहिंसादिगुणाहितचेतसः परमप्रयत्नस्याहिंसादीनि व्रतानि यस्य सन्ति सः—

॥ निश्शल्यो व्रती ॥ १८ ॥

शृणाति हिनस्तीति शल्यम् । शरीरानुप्रवेशिकाण्डादिप्रहरणं तच्छल्यमिव शल्यं, यथा तत् प्राणिनो बाधाकरं तथा शरीरमानसबाधाहेतुत्वात्कर्मोदयविकारः शल्यमित्युपचर्यते ॥ तत्त्रिविधम्— मायाशल्यम् । निदानशल्यम् । मिथ्यादर्शनशल्यमिति ॥ माया निकृतिर्वञ्चना । निदानं विषयभोगाकाङ्क्षा । मिथ्यादर्शनमतत्त्वश्रद्धानम् । एतस्मात्त्रिविधाच्छल्यान्निष्क्रान्तो निश्शल्यो व्रती इत्युच्यते ॥ अत्र चोद्यते— शल्याभावान्निःशल्यः ताभिसम्बन्धाद्व्रती, न निश्शल्यत्वाद्व्रती भवितुमर्हति । नहि देवदत्तो दण्डसम्बन्धाच्छत्री भवति इत्यत्रोच्यते— उभयविशेषणविशिष्टत्वात्

हिंसाद्युपरतिमात्रसम्बन्धात् व्रती भवत्यन्तरेण शल्याभावम् । सति शल्यापगमे व्रतसम्बन्धात् व्रती विवक्षितो यथा बहुक्षीरघृतो गोमानिति व्यपदिश्यते । बहुक्षीरघृताभावात्सतीष्वपि गोषु न गोमाँस्तथा सशल्यत्वात्सत्स्वपि व्रतेषु न व्रती ॥

यस्तु निःशल्यः स व्रती । तस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ अगार्यनगारश्च ॥ १९ ॥

प्रतिश्रयार्थिभिः अङ्ग्यते इति अगारं वेश्म, [illegible] । न विद्यते अगारमस्येत्यनगारः ॥ द्विविधो व्रती अगारी [illegible]श्चेति ॥ ननु चात्र विपर्ययोऽपि प्राप्नोति— [illegible]वासस्य मुनेरगारित्वं, अनिवृत्तविषयतृष्णस्य [illegible] विमुच्य वने वसतोऽनगारत्वञ्च प्राप्नोतीति ॥ [illegible] । भावागारस्य विवक्षितत्वात् ॥ [illegible] प्रत्यनिवृत्तः परिणामो भावागारमित्युच्यते । [illegible] वने वसन्नपि [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

णादिष्वेतावदेवेष्टमतोऽन्यदनिष्टमित्यनिष्टान्निवर्तनं कर्तव्यं कालनियमेन यावज्जीवं वा यथाशक्ति ॥ सँयममविनाशयन्नततीत्यतिथिः । अथवा नास्य तिथिरस्तीत्यतिथिः अनियतकालागमन इत्यर्थः ॥ अतिथये सँविभागोऽतिथिसँविभागः । स चतुर्विधः— भिक्षोपकरणौषधप्रतिश्रयभेदात् ॥ मोक्षार्थमभ्युद्यतायातिथये सँयमपरायणाय शुद्धाय शुद्धचेतसा निरवद्या भिक्षा देया । धर्मोपकरणानि च सम्यग्दर्शनाद्युपबृंहणानि दातव्यानि । औषधमपि योग्यमुपयोजनीयम् । प्रतिश्रयश्च परमधर्मश्रद्धया प्रतिपादयितव्य इति ॥ च शब्दो वक्ष्यमाणगृहस्थधर्मसमुच्चयार्थः ॥

कः पुनरसौ ?—

॥ मारणान्तिकीं सल्लेखनां जोषिता ॥ २२ ॥

स्वपरिणामोपात्तस्यायुष इन्द्रियाणां बलानां च कारणवशात्संक्षयो मरणम् । अन्तग्रहणं तद्भवमरणप्रतिपत्त्यर्थम् । मरणमन्तः मरणान्तः । स प्रयोजनमस्य इति मारणान्तिकी ॥ सम्यक्कायकषायलेखना सल्लेखना । कायस्य बाह्यस्याभ्यन्तराणां च कषायाणां तत्कारणहापनक्रमेण सम्यग्लेखना सल्लेखना । ता मारणान्तिकीं सल्लेखनां जोषिता सेविता गृहीत्यभिसम्बध्यते ॥ ननु च विस्पष्टार्थं सेवितेत्येवं वक्तव्यम् । न । अर्थविशेषोपपत्तेः । न केवलं सेवनमिह परिगृह्यते । किं तर्हि [१] प्रीत्यर्थोऽपि— यस्मादसत्यां प्रीतौ बलान्न सल्लेखना कार्यते । सत्यां हि प्रीतौ स्वयमेव करोति ॥ स्यान्मतमात्मवधः प्राप्नोति स्वाभिसन्धिपूर्वकायुरादिनिवृत्तेः ॥ नैष दोषः । अप्रमत्तत्वात् । प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसेत्युक्तम् । न चास्य प्रमादयोगोऽस्ति । कुतः [२] रागाद्यभावात् ।

१ तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ॥ अतिथिं तं विजानीयाच्छेषमभ्यागतं विदुः ॥ १ ॥

रागद्वेषमोहाविष्टस्य हि विषशस्त्राद्युपकरणप्रयोगवशादात्मानं घ्नतः स्वघातो भवति, न सल्लेखनां प्रतिपन्नस्य रागादयः सन्ति ततो नात्मवधदोषः ॥ उक्तं च– रागादीणमणुप्पा अहिंसगत्तेत्ति भासिदं समये । तेसिं चेदुप्पत्ती हिंसेत्ति जिणेहि णिद्दिट्ठा ॥१॥ किञ्च– मरणस्यानिष्टत्वाद्यथा वणिजो विविधपण्यदानादानसञ्चयपरस्य स्वगृहविनाशोऽनिष्टः, तद्विनाशकारणे च कुतश्चिदुपस्थिते यथाशक्ति च परिहरति, दुःपरिहारे च पण्यविनाशो यथा न भवति तथा यतते एवं गृहस्थोऽपि व्रतशीलपण्यसञ्चये प्रवर्तमानः तदाश्रयस्य न पातमभिवाञ्छति । तदुपप्लवकारणे चोपस्थिते स्वगुणाविरोधेन परिहरति । दुःपरिहारे च यथा स्वगुणविनाशो न भवति तथा प्रयतत इति कथमात्मवधो भवेत् ॥

अत्राह निःशल्यो व्रतीत्युक्त तत्र च तृतीयं शल्यं मिथ्यादर्शनम् । ततः सम्यग्दृष्टिना व्रतिना निःशल्येन भवितव्यमित्युक्तं तत्सम्यग्दर्शन किं सापवाद निरपवादमिति? उच्यते– कस्यचिन्मोहनीयावस्थाविशेषात्कदाचिदिमे भवन्त्यपवादाः—

॥ शङ्काकाङ्क्षाविचिकित्साऽन्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टेरतिचाराः ॥ २३ ॥

निःशङ्कितत्वादयो व्याख्याता दर्शनविशुद्धिरित्यत्र । तत्प्रतिपक्षभूताः शङ्कादयो वेदितव्याः । अथ प्रशंसासंस्तवयोः को विशेषः? मनसा मिथ्यादृष्टेर्ज्ञानचारित्रगुणोद्भावनं प्रशंसा, भूताभूतगुणोद्भावनवचनं संस्तव इत्ययमनयोर्भेदः ॥ ननु च सम्यग्दर्शनमष्टाङ्गमुक्तं तस्यातिचारैरप्यष्टाभिर्भवितव्यम् ॥ नैष दोषः ॥ व्रतशीलेषु पञ्चपञ्चातिचारा इत्युत्तरत्र विवक्षुणाऽऽचार्येण प्रशं-

१ अनुत्पाद इत्यर्थः २ अहिंसकत्वमिति.

हीतापरिगृहीते च इत्वरिकापरिगृहीताऽपरिगृहीते, तयोर्गमने इत्वरिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमने । अङ्गं प्रजननं योनिश्च ततोऽन्यत्र क्रीडा अनङ्गक्रीडा । कामस्य प्रवृद्धः परिणामः कामतीव्राभिनिवेशः । त एते पञ्च स्वदारसन्तोषव्रतस्यातिचाराः॥

॥ क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदास-
कुप्यप्रमाणातिक्रमाः ॥ २९ ॥

क्षेत्रं सस्याधिकरणम् । वास्तु अगारम् । हिरण्यं रूप्यादि व्यवहारतन्त्रम् । सुवर्णं प्रतीतम् । धनं गवादि । धान्यं व्रीह्यादि । दासीदासं भृत्यस्त्रीपुंसवर्गः । कुप्यं क्षौमकार्पासकौशेयचन्दनादि । क्षेत्रं च वास्तु च क्षेत्रवास्तु, हिरण्यं च सुवर्णं च हिरण्यसुवर्णं, धनं च धान्यं च धनधान्यं, दासी च दासश्च दासीदासं, क्षेत्रवास्तु च हिरण्यसुवर्णं च धनधान्यं च दासीदासं च कुप्यं च– क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यानि । एतावानेव परिग्रहो मम नान्य इति परिच्छिन्नात्प्रमाणात्क्षेत्रवास्त्वादिविषयादतिरेका अतिलोभवशात्प्रमाणातिक्रमा (रेका) इति प्रत्याख्यायन्ते॥ त एते परिग्रहपरिमाणव्रतस्यातिचाराः॥

उक्ता व्रतानामतिचाराः शीलानामतिचारा वक्ष्यन्ते, तद्यथा–

॥ ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धि-
स्मृत्यन्तराधानानि ॥ ३० ॥

परिमितस्य दिगवधेरतिलङ्घनमतिक्रमः । स समासतस्त्रिविधः– ऊर्ध्वातिक्रमः । अधोऽतिक्रमः । विलप्रवेशादिस्तिर्यगतिक्रमः॥ परिगृहीताया दिशो लोभावेशादाधिक्याभिसन्धिः क्षेत्रवृद्धिः । स एषोऽतिक्रमः प्रमादान्मोहाद्व्यासङ्गाद्वा भवतीत्यवसेयः॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथाष्टमोऽध्यायः ॥

व्याख्यात आस्रवपदार्थस्तदनन्तरोद्देशभाग्बन्धपदार्थ इदानीं व्याख्येयस्तस्मिन्व्याख्येये सति पूर्वं बन्धहेतूपन्यासः क्रियते तत्पूर्वकत्वाद्बन्धस्येति ॥

॥ मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः १

मिथ्यादर्शनादय उक्ताः । क मिथ्यादर्शनं तावदुक्तं? तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्यत्र, तत्प्रतिपक्षभूतमास्रवविधाने च क्रियासु व्याख्यातं मिथ्यादर्शनक्रियेति ॥ विरतिरुक्ता । तत्प्रतिपक्षभूता अविरतिर्ग्राह्या । आज्ञाव्यापादनक्रिया अनाकांक्षाक्रियेत्यनयोः प्रमादस्यान्तर्भावः । स च प्रमादः कुशलेष्वनादरः ॥ कषायाः क्रोधादयः अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्ज्वलनविकल्पाः प्रोक्ताः । क? इन्द्रियकषाया इत्यत्रैव ॥ योगाः कायादिविकल्पाः प्रोक्ताः । क? कायवाङ्मनःकर्म योग इत्यत्र ॥ मिथ्यादर्शनं द्विविधम् । नैसर्गिकं परोपदेशपूर्वकं च । तत्र परोपदेशमन्तरेण मिथ्यात्वकर्मोदयवशाद्यदाविर्भवति तत्त्वार्थाश्रद्धानलक्षणं तन्नैसर्गिकम् ॥ परोपदेशनिमित्तं चतुर्विधम् । क्रियाक्रियावाद्यज्ञानिवैनयिकविकल्पात् ॥ अथवा पञ्चविधं मिथ्यादर्शनम्– एकान्तमिथ्यादर्शनम् । विपरीतमिथ्यादर्शनम् । संशयमिथ्यादर्शनम् । वैनयिकमिथ्यादर्शनम् । अज्ञानमिथ्यादर्शनं चेति ॥ तत्र इदमेव इत्थमेवेति धर्मिधर्मयोरभिनिवेश एकान्तः । पुरुष एवेदं सर्वमिति वा नित्यमेवेति ॥ सग्रन्थो निर्ग्रन्थः, केवली कवलाहारी, स्त्री सिध्यतीत्येवमादिः विपर्ययः ॥ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि किं मोक्षमार्गः स्याद्वा न वेत्यन्यतरपक्षापरि-

आद्यः प्रकृतिबन्धो ज्ञानावरणाद्यष्टविकल्पो वेदितव्यः ॥ आवृणोत्याव्रियतेऽनेनेति वा आवरणम् । तत्प्रत्येकमभिसम्बध्यते– ज्ञानावरणं, दर्शनावरणमिति ॥ वेदयति वेद्यत इति वा वेदनीयम् ॥ मोहयति मुह्यतेऽनेनेति वा मोहनीयम् ॥ एत्यनेन नारकादिभवमित्यायुः ॥ नमयत्यात्मानं नम्यतेऽनेनेति वा नाम ॥ उच्चैर्नीचैश्च गूयते शब्द्यत इति वा गोत्रम् ॥ दातृदेयादीनामन्तरं मध्यमेतीत्यन्तरायः ॥ एकेनात्मपरिणामेनादीयमानाः पुद्गला ज्ञानावरणाद्यनेकभेदं प्रतिपद्यन्ते सकृदुपभुक्तान्नपरिणामरसरुधिरादिवत् ॥

आहोक्तो मूलप्रकृतिबन्धोऽष्टविधः । इदानीमुत्तरप्रकृतिबन्धो वक्तव्य इत्यत आह—

॥ पञ्चनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्विपञ्चभेदा यथाक्रमम् ॥ ५ ॥

द्वितीयग्रहणमिह कर्तव्यं द्वितीय उत्तरप्रकृतिबन्ध एवं विकल्प इति ॥ न कर्तव्यं, पारिशेष्यात्सिद्धेः ॥ आद्यो मूलःप्रकृतिबन्धोऽष्टविकल्प उक्तः । ततः पारिशेष्यादयमुत्तरप्रकृतिविकल्पविधिर्भवति ॥ भेदशब्दः पञ्चादिभिर्यथाक्रममभिसम्बध्यते— पञ्चभेदं ज्ञानावरणीयं, नवभेदं दर्शनावरणीयं, द्विभेदं वेदनीयं, अष्टाविंशतिभेदं मोहनीयं, चतुर्भेदमायुः, द्विचत्वारिंशद्भेदं नाम, द्विभेदं गोत्रं, पंचभेदोऽन्तराय इति ॥

यदि ज्ञानावरणं पंचभेदं तत्प्रतिपत्तिरुच्यतामित्यत आह—

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानाम् ॥ ६ ॥

---

१ नानायोनिषु नारकादिपर्यायैर्नमयति शब्दयत्यात्मानमिति नाम । णमु प्रहत्वे शब्दे ॥ २ आदिशब्देन पात्रम् ॥

मत्यादीनि ज्ञानानि व्याख्यातानि ॥ तेषामावृतेरावरणभेदो भवतीति पञ्चोत्तरप्रकृतयो वेदितव्याः ॥ अत्र चोद्यते– अभव्यस्य मनःपर्ययज्ञानशक्तिः केवलज्ञानशक्तिश्च स्याद्वा न वा? । यदि स्यात्– तस्याभव्यत्वाभावः । अथ नास्ति-- तत्रावरणद्वयकल्पना व्यर्थेति ॥ उच्यते-- आदेशवचनान्न दोषः-- द्रव्यार्थादेशान्मनः-पर्ययकेवलज्ञानशक्तिसम्भवः । पर्यायार्थादेशात्तच्छक्त्यभावः ॥ यद्येवं, भव्याभव्यविकल्पो नोपपद्यते । उभयत्र तच्छक्तिसद्भावात् ॥ न शक्तिभावाभावापेक्षया भव्याभव्यविकल्प इत्युच्यते ॥ कुतस्तर्हि? व्यक्तिसद्भावासद्भावापेक्षया ॥ सम्यग्दर्शनादिभिर्व्यक्तिर्यस्य भविष्यति स भव्यः । यस्य तु न भविष्यति सोऽभव्यः । कनकेतरपाषाणवत् ॥

आह, उक्तो ज्ञानावरणोत्तरप्रकृतिविकल्पः । इदानीं दर्शनावरणस्य वक्तव्य इत्यत आह—

॥ चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्रा-प्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धयश्च ॥ ७ ॥

चक्षुरचक्षुरवधिकेलानामिति दर्शनावरणापेक्षया भेदनिर्देशः– चक्षुर्दर्शनावरणमचक्षुर्दर्शनावरणमवधिदर्शनावरणं केवलदर्शनावरण-मिति ॥ मदखेदक्लमविनोदनार्थः स्वापो निद्रा । तस्या उपर्युपरि वृत्तिर्निद्रानिद्रा । या क्रियाऽऽत्मानं प्रचलयति सा प्रचला शोकश्रममदादिप्रभवा आसीनस्यापि नेत्रगात्रविक्रियासूचिका । सैव पुनःपुनरावर्तमाना प्रचलाप्रचला । स्वप्नेऽपि यया वीर्य-विशेषाविर्भावः सा स्त्यानगृद्धिः । स्त्यायतेरनेकार्थत्वात्स्वप्नार्थ इह गृह्यते । गृद्धिरपि दीप्तिः । स्त्याने स्वप्ने गृध्यति दीप्यते यदु-दयादात्मा रौद्रं बहुकर्म करोति सा स्त्यानगृद्धिः ॥ इह

निद्रादिभिर्दर्शनावरणं सामानाधिकरण्येनाभिसम्बध्यते- निद्रादर्शनावरणं निद्रानिद्रादर्शनावरणमित्यादि ॥

तृतीयस्याः प्रकृतेरुत्तरप्रकृतिप्रतिपादनार्थमाह—

॥ सदसद्वेद्ये ॥ ८ ॥

यदुदयाद्देवादिगतिषु शारीरमानससुखप्राप्तिस्तत्सद्वेद्यं प्रशस्तं वेद्यं सद्वेद्यमिति ॥ यत्फलं दुःखमनेकविधं तदसद्वेद्यमप्रशस्तं वेद्यमसद्वेद्यमिति ॥

चतुर्थ्याः प्रकृतेरुत्तरप्रकृतिविकल्पनिर्देशनार्थमाह—

॥ दर्शनचारित्रमोहनीयाकषायकषायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विनवषोडशभेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयान्यकषायकषायौ हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीपुन्नपुंसकवेदा अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभाः ॥ ९ ॥

दर्शनादयश्चत्वारः। त्र्यादयोऽपि चत्वारः। तत्र यथासंख्येन सम्बन्धो भवति— दर्शनमोहनीयं त्रिभेदं, चारित्रमोहनीयं द्विभेदं, अकषायवेदनीयं नवविधं, कषायवेदनीयं षोडशविधमिति ॥ तत्र दर्शनमोहनीयं त्रिभेदं सम्यक्त्वं, मिथ्यात्वं, तदुभयमिति। तद्बन्धं प्रत्येकं भूत्वा सत्कर्मापेक्षया त्रिधा व्यवतिष्ठते ॥ तत्र यस्योदयात्सर्वज्ञप्रणीतमार्गपराङ्मुखस्तत्त्वार्थश्रद्धा-

---

१ [illegible] । [illegible] २ ॥

तत्पञ्चविधम्– तिक्तनाम। कटुकनाम। कषायनाम। आम्लनाम। मधुरनाम चेति॥ यदुदयप्रभवो गन्धस्तद्गन्धनाम। तद्द्विविधम्– सुरभिगन्धनाम। असुरभिगन्धनाम चेति॥ यद्धेतुको वर्णविभागस्तद्वर्णनाम। तत्पञ्चविधम्– शुक्लवर्णनाम। कृष्णवर्णनाम। नीलवर्णनाम। रक्तवर्णनाम। हरिद्वर्णनाम चेति॥ पूर्वशरीराकाराविनाशो यस्योदयाद्भवति तदानुपूर्व्यनाम। तच्चतुर्विधम्– नरकगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम। तिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम। मनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम। देवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम चेति॥ यस्योदयादयस्पिण्डवद् गुरुत्वान्नाधः पतति न चार्कतूलवल्लघुत्वादूर्ध्वं गच्छति तदगुरुलघुनाम॥ यस्योदयात्स्वयंकृतोद्बन्धनमरुत्प्रपतनादिनिमित्त उपघातो भवति तदुपघातनाम॥ यन्निमित्तः परशस्त्रादेर्व्याघातस्तत्परघातनाम॥ यदुदयान्निर्वृत्तमातपनं तदातपनाम। तदादित्ये वर्तते॥ यन्निमित्तमुद्योतनं तदुद्योतनाम। तच्चन्द्रखद्योतादिषु वर्तते॥ यद्धेतुरुच्छ्वासस्तदुच्छ्वासनाम॥ विहाय आकाशम्। तत्र गतिनिर्वर्तकं तद्विहायोगतिनाम। तद्द्विविधम्– प्रशस्ताप्रशस्तभेदात्॥ शरीरनामकर्मोदयान्निर्वर्त्यमानं शरीरमेकात्मोपभोगकारणं यतो भवति तत्प्रत्येकशरीरनाम॥ बहूनामात्मनामुपभोगहेतुत्वेन साधारणं शरीरं यतो भवति तत्साधारणशरीरनाम॥ यदुदयाद् द्वीन्द्रियादिषु जन्म तत्त्रसनाम॥ यन्निमित्त एकेन्द्रियेषु प्रादुर्भावस्तत्स्थावरनाम॥ यदुदयादन्यप्रीतिप्रभवस्तत्सुभगनाम॥ यदुदयाद्रूपादिगुणोपेतोऽप्यप्रीतिकरस्तत् दुर्भगनाम। यन्निमित्तं मनोज्ञस्वरनिर्वर्तनं तत्सुस्वरनाम। तद्विपरीतं दुःस्वरनाम॥ यदुदयाद्रमणीयत्वं तच्छुभनाम। तद्विपरीतमशुभनाम॥ सूक्ष्मशरीरनिर्वर्तकं सूक्ष्मनाम॥ अन्यबाधाकरशरीरकारणं बादरनाम॥ यदुदयादाहारादिपर्याप्तिनिर्वृत्तिः तत्पर्याप्तिनाम॥ तत्

॥ आदितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥ १४ ॥

मध्येऽन्ते वा तिसृणां ग्रहणं माभूदिति आदित इत्युच्यते। अन्तरायस्येति वचनं व्यवहितग्रहणार्थम् ॥ सागरोपममुक्तपरिमाणम्। कोटीनां कोट्यः कोटीकोट्यः। परा उत्कृष्टेत्यर्थः ॥ एतदुक्तं भवति– ज्ञानावरणदर्शनावरणवेदनीयान्तरायाणामुत्कृष्टा स्थितिस्त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्य इति ॥ सा कस्य भवति? । मिथ्यादृष्टेः सञ्ज्ञिनः पञ्चेन्द्रियस्य पर्याप्तकस्य ॥ अन्येषामागमात्सम्प्रत्ययः कर्तव्यः ॥

मोहनीयस्योत्कृष्टस्थितिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ सप्ततिर्मोहनीयस्य ॥ १५ ॥

सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरित्यनुवर्तते ॥ इयमपि परा स्थितिर्मिथ्यादृष्टेः सञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियस्य पर्याप्तकस्यावसेया ॥ इतरेषा यथागममवगमः कर्तव्यः ॥

नामगोत्रयोरुत्कृष्टस्थितिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ विंशतिर्नामगोत्रयोः ॥ १६ ॥

सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरित्यनुवर्तते ॥ इयमप्युत्कृष्टा स्थितिर्मिथ्यादृष्टेः सञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियस्य पर्याप्तकस्य ॥ इतरेषां यथागममवबोद्धव्या ॥

अथायुषः कोत्कृष्टा स्थितिरुच्यते—

॥ त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यायुषः ॥ १७ ॥

पुनः सागरोपमग्रहणं कोटीकोटीनिवृत्त्यर्थम्। परा स्थि-

निर्माणं तीर्थकरनाम चेति । शुभमेकमुच्चैर्गोत्रं सद्वेद्यमिति ॥ एता द्वाचत्वारिंशत्प्रकृतयः पुण्यसञ्ज्ञाः ॥

॥ अतोऽन्यत्पापम् ॥ २६ ॥

अस्मात्पुण्यसञ्ज्ञककर्मप्रकृतिसमूहादन्यत्कर्म पापमित्युच्यते । तत् द्व्यशीतिविधं तद्यथा— ज्ञानावरणस्य प्रकृतयः पञ्च, दर्शनावरणस्य नव, मोहनीयस्य षड्विंशतिः, पञ्चान्तरायस्य, नरकगतितिर्यग्गती, चतस्रो जातयः, पञ्च संस्थानानि, पञ्च संहननान्यप्रशस्तवर्णगन्धरसस्पर्शा नरकगतितिर्यग्गत्यानुपूर्व्यद्वयमुपघाताप्रशस्तविहायोगतिस्थावरसूक्ष्मापर्याप्तिसाधारणशरीरास्थिराशुभदुर्भगदुःस्वरानादेययशःकीर्तयश्चेति नामप्रकृतयश्चतुस्त्रिंशत् । असद्वेद्यं नरकायुर्नीचैर्गोत्रमिति ॥ एवं व्याख्यातो बन्धपदार्थः सप्रपञ्चः । अवधिमनःपर्ययकेवलज्ञानप्रत्यक्षप्रमाणगम्यस्तदुपदिष्टागमानुमेयः ॥ २६ ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसंज्ञिकायामष्टमोऽध्यायः ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

बन्धपदार्थो निर्दिष्टः । इदानीं तदनन्तरोद्देशभाजः संवरस्य निर्देशः प्राप्तकाल इत्यत इदमाह—

॥ आस्रवनिरोधः संवरः ॥ १ ॥

अभिनवकर्मादानहेतुरास्रवो व्याख्यातः । तस्य निरोधः संवर इत्युच्यते । स द्विविधो भावसंवरो द्रव्यसंवरश्चेति । तत्र संसारनिमित्तक्रियानिवृत्तिर्भावसंवरः । तन्निरोधे तत्पूर्वकर्मपुद्गल-

इति वचनं क्रियान्तरनिवृत्त्यर्थं स्थिता न गच्छन्त इति । सर्वात्मप्रदेशेष्विति वचनमाधारनिर्देशार्थं नैकप्रदेशादिषु कर्मप्रदेशा वर्तन्ते, क्व तर्हि? ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् सर्वेष्वात्मप्रदेशेषु व्याप्य स्थिता इति ॥ अनन्तानन्तप्रदेशवचनं परिमाणान्तरव्यपोहार्थं न संख्येया न चासंख्येया नाप्यनन्ता इति ॥ ते खलु पुद्गलस्कन्धा अभव्यानन्तगुणाः सिद्धानन्तभागप्रमितप्रदेशा घनाङ्गुलस्यासंख्येयभागक्षेत्रावगाहिनः एकद्वित्रिचतुःसंख्येयासंख्येयसमयस्थितिकाः पञ्चवर्णपञ्चरसद्विगन्धचतुःस्पर्शस्वभावा अष्टविधकर्मप्रकृतियोग्याः योगवशादात्मनाऽऽत्मसात्क्रियन्त इति प्रदेशबन्धः समासतो वदितव्यः ॥

आह बन्धपदार्थानन्तरं पुण्यपापोपसंख्यानं चोदितं[1] तद्बन्धेऽन्तर्भूतमिति[2] प्रत्याख्यातं । तत्रेदं वक्तव्यं कोऽत्र पुण्यबन्धः कः पापबन्ध इति—

तत्र पुण्यबन्धप्रकृतिपरिगणनार्थमिदमारभ्यते—

॥ सद्वेद्यशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ॥ २५ ॥

शुभ प्रशस्तमिति यावत् । तदुत्तरैः प्रत्येकमभिसम्बध्यते— शुभमायुः शुभ नाम शुभं गोत्रमिति ॥ शुभायुस्त्रितयं तिर्यगायुर्मनुष्यायुर्देवायुरिति ॥ शुभनाम सप्तत्रिंशद्विकल्पं तद्यथा— मनुष्यगतिर्देवगतिः पञ्चेन्द्रिजातिः पञ्च शरीराणि[3] त्रीण्यङ्गोपाङ्गानि समचतुरस्रसंस्थानं वज्रर्षभनाराचसंहननं प्रशस्तवर्णरसगन्धस्पर्शाः मनुष्यदेवगत्यानुपूर्व्यद्वयमगुरुलघुपरघातोच्छ्वासातपोद्योतप्रशस्तविहायोगतयस्त्रसबादरपर्याप्तिप्रत्येकशरीरस्थिरशुभसुभगसुस्वरादेययशःकीर्तयो

---

१ जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वमिति सूत्रव्याख्याने ॥ २ तत्रैव ॥ ३ दशविधस्य बन्धनसंघातद्वयस्याप्यत्रैवान्भावः ॥

निशितविशसनमुशलमुद्गरादिप्रहरणताडनपीडनादिभिर्व्यापाद्यमानशरीरस्य व्यापादकेषु मनागपि मनोविकारमकुर्वतो मम पुराकृतदुष्कर्मफलमिदमिमे वराकाः किं कुर्वन्ति, शरीरमिदं जलबुद्बुदवद्विशरणस्वभावं व्यसनकारणमेतैर्बाध्यते, संज्ञानदर्शनचारित्राणि मम न केनचिदुपहन्यन्ते इति चिन्तयतो वासितक्षणचन्दनानुलेपनसमदर्शिनो वधपरिषहक्षमा मन्यते ॥१३॥

बाह्याभ्यन्तरतपोऽनुष्ठानपरस्य तद्भावनावशेन निस्सारीकृतमूर्तेः पटुतपनतापनिष्पीतसारतरोरिव विरहितच्छायस्य त्वगस्थिशिराजालमात्रतनुयन्त्रस्य प्राणवियोगे सत्यप्याहारवसतिभेषजादीनि दीनाभिधानमुखवैवर्ण्याङ्गसंज्ञादिभिरयाचमानस्य भिक्षाकालेऽपि विद्युदुद्योतवत् दुरुपलक्ष्यमूर्तेर्याचनापरिषहसहनमवसीयते ॥ १४ ॥

वायुवदसङ्गादनेकदेशचारिणोऽभ्युपगतैककालसम्भोजनस्य वाचंयमस्य तत्समितस्य वा सकृत्स्वतनुदर्शनमात्रतन्त्रस्य पाणिपुटमात्रपात्रस्य बहुषु दिवसेषु च गृहेषु भिक्षामनवाप्याप्यसंक्लिष्टचेतसो दातृविशेषपरीक्षानिरुत्सुकस्य लाभादप्यलाभो मे परमं तप इति सन्तुष्टस्यालाभविजयोऽवसेय ॥ १५ ॥

सर्वाशुचिनिधानमिदमनित्यमपरित्राणमिति शरीरे निःसङ्कल्पत्वाद्[2]विगतसंस्कारस्य गुणरत्नभाण्डसञ्चयप्रवर्धनसंरक्षणसन्धारणकारणत्वादभ्युपगतस्थितिविधानस्याक्षम्रक्षणवद्व्रणालेपनवद्वा बहूपकारमाहारमभ्युपगच्छतो विरुद्धाहारपानसेवनावैषम्यजनितवाता-

---

१ तदुक्तम्- अज्ञानभावादशुभाशयाद्वा । करोति चेत्कोऽपि नरः खलत्वम् ॥ तथाऽपि सद्भिः शुभमेव चिन्त्यं । न मथ्यमानेऽप्यमृतं विषं हि ॥ १ ॥ अन्यच्च- आक्रुष्टोऽहं हतो नैव हतो वा न द्विधा कृतः । मारितो न हतो धर्मो मदीयोऽनेन बन्धुना ॥२॥

२ निर्मलत्वात् ॥

अर्थनिर्देशः ॥ तेन प्रमत्तादीनां संयतानां ग्रहणं ॥ तेषु हि अक्षीणकषायदोषत्वात्सर्वे सम्भवन्ति ॥ कस्मिन् पुनश्चारित्रे सर्वेषां सम्भवः ? । सामायिकच्छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिसंयमेष्वन्यतमे सर्वेषां सम्भवः ॥

आह गृहीतमेतत्परिषहाणां स्थानविशेषावधारणं, इदं तु न विद्मः कस्याः प्रकृतेः कः कार्यं इत्यत्रोच्यते—

॥ ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने ॥ १३ ॥

इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तं—ज्ञानावरणे सत्यज्ञानपरिषह उपपद्यते, प्रज्ञापरिषहः पुनस्तदपाये भवतीति कथं ज्ञानावरणे स्यादित्यत्रोच्यते—क्षायोपशमिकी प्रज्ञा अन्यस्मिन् ज्ञानावरणे सति मदं जनयति । न सकलावरणक्षये इति ज्ञानावरणे सतीत्युपपद्यते ॥

पुनरपरयोः परिषहयोः प्रकृतिविशेषनिर्देशार्थमाह—

॥ दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालाभौ ॥ १४ ॥

यथासंख्यमभिसम्बन्धः । दर्शनमोहे अदर्शनपरिषहः लाभान्तराये अलाभपरिषह इति ॥

आह यद्याद्ये मोहनीयभेदे एकः परिषहः, अथ द्वीतीयस्मिन् कति भवन्तीत्यत्रोच्यते—

॥ चारित्रमोहे नाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याक्रोशयाचनासत्कारपुरस्काराः ॥ १५ ॥

पुंवेदोदयादिनिमित्तत्वान्नाग्न्यादिपरिषहाणां मोहोदयनिमित्तत्वं प्रतिपद्यामहे । निषद्यापरिषहस्य कथम् ? तत्रापि प्राणिपीडाप-

---

१ अक्षीणकषायान्तेष्वित्यन्यः पाठः ॥

रिशारार्थत्वात् । मोहोदये सति प्राणिपीडापरिणाम. सञ्जायत इति ॥

अवशिष्टपरिषहप्रकृतिविशेषप्रतिपादनार्थमाह —

॥ वेदनीये शेषाः ॥ १६ ॥

उक्ता एकादश परिषहाः । तेभ्योऽन्ये शेषा वेदनीये सति भवन्तीति वाक्यशेषः ॥ के पुनस्ते ? क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशक-चर्याशय्यावधरोगतृणस्पर्शमलपरिषहाः ॥

आह व्याख्यातनिमित्तलक्षणविकल्पाः प्रत्यात्मनि प्रादुर्भवन्तः कति युगपदवतिष्ठन्त इत्यत्रोच्यते —

॥ एकादयो भाज्या युगपदेकस्मिन्नैकान्नविंशतेः १७

आङभिविध्यर्थः । तेन एकोनविंशतिरपि क्वचित् युगपत्स-म्भवतीत्यवगम्यते । तत्कथमिति चेदुच्यते— शीतोष्णपरिषहयोरेकः शय्यानिषद्याचर्याणामन्यतम एव भवति एकस्मिन्नात्मनि ॥ कुतः ? विरोधात् ॥ तत्त्रयाणामपगमे युगपदेकात्मनीतरेषां सम्भवादेकोन-विंशतिविकल्पा बोद्धव्या ॥ ननु प्रज्ञाज्ञानयोरपि विरोधाद्युगपद-सम्भवः ? । श्रुतज्ञानापेक्षया प्रज्ञाप्रकर्षे [illegible] अज्ञानपरिषह इति नास्ति विरोधः ॥

आह उक्ता [illegible] पञ्च । संवरहेतुश्चारित्रसंज्ञो वक्तव्य इति [illegible] —

॥ सामायिकच्छेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्म-साम्परायययाख्यातमिति चारित्रम् ॥ १८ ॥

[illegible]

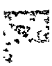
[illegible]

चारित्रमिति पुनर्ग्रहणमनर्थकमिति ॥ नानर्थकम् - धर्मेऽन्तर्भूतमपि चारित्रमन्ते गृह्यते मोक्षप्राप्तेः साक्षात्कारणमिति ज्ञापनार्थम् ॥ सामायिकमुक्तं । क ? दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकमित्यत्र ॥ तद्विविधम्— नियतकालमनियतकालञ्च । स्वाध्यायादि नियतकालम् । ईर्यापथाद्यनियतकालम् ॥ प्रमादकृतानर्थप्रबन्धविलोपे सम्यक्प्रतिक्रिया छेदोपस्थापना, विकल्पनिवृत्तिर्वा ॥ परिहरणं परिहारः प्राणिवधान्निवृत्तिः । तेन विशिष्टा शुद्धिर्यस्मिंस्तत्परिहारविशुद्धिचारित्रम् ॥ अतिसूक्ष्मकषायत्वात्सूक्ष्मसाम्परायचारित्रम् ॥ मोहनीयस्य निरवशेषस्योपशमात्क्षयाच्च आत्मस्वभावावस्थापेक्षालक्षणं यथाख्यातचारित्रमित्याख्यायते ॥ पूर्वचारित्रानुष्ठायिभिराख्यातं न तत्प्राप्तं प्राङ्मोहक्षयोपशमाभ्यामित्यथाख्यातम् ॥ अथशब्दस्यानन्तरार्थवर्तित्वान्निरवशेषमोहक्षयोपशमानन्तरमाविर्भवतीत्यर्थः ॥ तथाऽऽख्यातमिति वा यथात्मस्वभावोऽवस्थितस्तथैवाख्यातत्वात् ॥ इतिशब्दः परिसमाप्तौ द्रष्टव्यः ॥ ततो यथाख्यातचारित्रात्सकलकर्मक्षयपरिसमाप्तिर्भवतीति ज्ञाप्यते ॥ सामायिकादीनामानुपूर्व्यवचनमुत्तरोत्तरगुणप्रकर्षज्ञापनार्थम् ॥

आह उक्तं चारित्रं तदनन्तरमुद्दिष्टं यत् तपसा निर्जरा चेति तस्येदानीं तपसो विधानं कर्तव्यमित्यत्रोच्यते। तत् द्विविधम् बाह्यमभ्यन्तरं च ॥ तत्प्रत्येकं षड्विधम् ॥ तत्र बाह्यभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ अनशनावमौदर्यवृत्तिपरिसङ्ख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यासनकायक्लेशा बाह्यं तपः ॥ १९ ॥

दृष्टफलानपेक्षं संयमप्रसिद्धिरागोच्छेदकर्मविनाशध्यानागमावाप्त्यर्थमनशनम् ॥ संयमप्रजागरदोषप्रशमसन्तोषस्वाध्यायादिसुख-

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानमान्तर्मुहूर्तात् ॥ २७ ॥

आद्यं त्रितयं संहननमुत्तमं वज्रर्षभनाराचसंहननं वज्रनाराचसंहननं नाराचसंहननमिति ॥ तत्रितयमपि ध्यानस्य साधनं भवति ॥ मोक्षस्य तु आद्यमेव ॥ तदुत्तमसंहननं यस्य सोऽयमुत्तमसंहननस्तस्योत्तमसंहननस्येत्यनेन प्रयोक्तृनिर्देशः ॥ अग्रं मुखम् । एकमग्रमस्येत्येकाग्रः (ग्रं) । नानार्थवलम्बनेन चिन्ता परिस्पन्दवती, तस्या अन्याशेषमुखेभ्यो व्यावर्त्य एकस्मिन्नग्रे नियम एकाग्रचिन्तानिरोध इत्युच्यते । अनेन ध्यानस्वरूपमुक्तं भवति ॥ मुहूर्त इति कालपरिमाणम् । अन्तर्गतो मुहूर्तोऽन्तर्मुहूर्तः । आ अन्तर्मुहूर्तादित्यनेन कालावधिः कृतः ॥ ततः परं दुर्धरत्वादेकाग्रचिन्तायाः ॥ चिन्ताया निरोधो यदि ध्यानं निरोधश्चाभावस्तेन ध्यानमसत्खरविषाणवत्स्यात् ॥ नैष दोषः— अन्यचिन्तानिवृत्त्यपेक्षय ऽसदिति चोच्यते, स्वविषयाकारप्रवृत्तेः सदिति च । अभावस्य भावान्तरत्वाद्धेत्वङ्गत्वादिभिरभावस्य वस्तुधर्मत्वासिद्धेश्च ॥ अथवा, नायं भावसाधनः "निरोधनं निरोध इति"। किं तर्हि? कर्मसाधनः "निरुध्यत इति निरोधः" ॥ चिन्ता चासौ निरोधश्च चिन्तानिरोध इति ॥ एतदुक्तं भवति— ज्ञानमेवापरिस्पन्दमानमपरिस्पन्दाग्निशिखावदवभासमानं ध्यानमिति ॥

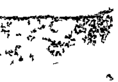
तद्भेदप्रदर्शनार्थमाह—

॥ आर्त्तरौद्रधर्म्यशुक्लानि ॥ २८ ॥

ऋतं दुःखं, अर्दनमर्तिर्वा, तत्र भवमार्तम् । रुद्रः क्रूराश-

---

१ सपक्षसत्त्वादिरूपैर्विपक्षासत्त्वादिभिरभावैः ॥

वेदनाशब्दः सुखे - दुःखे च वर्तमानोऽपि, आर्तस्य प्रकृतत्वात् दुःखवेदनायां प्रवर्तते, तस्या वातादिविकारजनितवेदनाया उपनिपाते तस्या अपायः कथं नाम मे स्यादिति वि(सं)कल्पश्चिन्ताप्रबन्धस्तृतीयमार्तमुच्यते ॥

तुरीयस्यार्तस्य लक्षणनिर्देशार्थमाह —

॥ निदानं च ॥ ३३ ॥

भोगकाङ्क्षातुरस्यानागतविषयप्राप्तिं प्रति मनःप्रणिधानं सङ्कल्पश्चिन्ताप्रबन्धस्तुरीयमार्तं निदानमित्युच्यते ॥

तदेतच्चतुर्विधमार्तं किंस्वामिकमिति चेदुच्यते—

॥ तदविरतदेशविरतप्रमत्तसँयतानाम् ॥ ३४ ॥

अविरता असँयतसम्यग्दृष्ट्यन्ताः । देशविरताः सँयतासँयताः । प्रमत्तसँयताः पञ्चदशप्रमादोपेताः क्रियानुष्ठायिनः ॥ तत्राविरतदेशविरतानां चतुर्विधमार्तं भवति । असँयमपरिणामोपेतत्वात् ॥ प्रमत्तसँयतानां तु निदानवर्ज्यमन्यदार्तत्रयं प्रमादोदयोद्रेकात्कदाचित्स्यात् ॥

व्याख्यातमार्तं सञ्ज्ञादिभिः ॥ द्वितीयस्य सञ्ज्ञाहेतुस्वामिनिर्द्धारणार्थमाह--

॥ हिंसाऽनृतस्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः ॥ ३५ ॥

हिंसादीन्युक्तलक्षणानि, तानि रौद्रध्यानोत्पत्तेर्निमित्तीभवन्तीति हेतुनिर्देशो विज्ञायते । तेन हेतुनिर्देशेनानुवर्तमानः स्मृतिसमन्वाहारोऽभिसम्बध्यते । हिंसायाः स्मृतिसमन्वाहार इत्यादि ॥ तद्रौद्रध्यानमविरतदेशविरतयोर्वेदितव्यम् ॥ अविरतस्य भवतु

रौद्रध्यानं देशविरतस्य कथम्? । तस्यापि हिंसाद्यावेशाद्वित्तादिसंरक्षणतन्त्रत्वाच्च कदाचिद्भवितुमर्हति। तत्पुनर्नारकादिनामकरणं सम्यग्दर्शनसामर्थ्यात्संयतस्य तु न भवत्येव। तदारम्भे संयमप्रच्युतेः॥

आह परे मोक्षहेतू उपदिष्टे। तत्राद्यस्य मोक्षहेतोर्ध्यानस्य भेदस्वरूपस्वामिनिर्देशः कर्तव्य इत्यत आह—

॥ आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यम् ॥ ३६ ॥

विचयनं विचयो विवेको विचारणमित्यर्थः। आज्ञापायविपाकसंस्थानानां विचय आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयः। स्मृतिसमन्वाहार इत्यनुवर्तते, स प्रत्येकं सम्बध्यते— आज्ञाविचयाय स्मृतिसमन्वाहार इत्यादि॥ तद्यथा— उपदेष्टुरभावान्मन्दबुद्धित्वात्कर्मोदयात्सूक्ष्मत्वाच्च पदार्थानां हेतुदृष्टान्तोपरमे सति सर्वज्ञप्रणीतमागमं प्रमाणीकृत्य इत्थमेवेदं नान्यथावादिनो जिना इति गहनपदार्थश्रद्धानमर्थावधारणमाज्ञाविचयः। अथवा— स्वयं विदितपदार्थतत्त्वस्य सतः परं प्रति पिपादयिषोः स्वसिद्धान्ताविरोधेन तत्त्वसमर्थनार्थं तर्कनयप्रमाणयोजनपरः स्मृतिसमन्वाहारः सर्वज्ञाज्ञाप्रकाशनार्थत्वादाज्ञाविचय इत्युच्यते॥ जात्यन्धवन्मिथ्यादृष्टयः सर्वज्ञप्रणीतमार्गाद्विमुखा मोक्षार्थिनः सम्यङ्मार्गापरिज्ञानात्सुदूरमेवापयन्तीति सन्मार्गापायचिन्तनमपायविचयः। अथवा— मिथ्यादर्शनज्ञानचारित्रेभ्यः कथं नाम इमे प्राणिनोऽपेयुरिति स्मृतिसमन्वाहारोऽपायविचयः॥ कर्मणां ज्ञानावरणादीनां द्रव्यक्षेत्रकालभवभावप्रत्ययफलानुभवनं प्रति प्रणिधानं विपाकविचयः॥ लोकसंस्थानस्वभावविचयाय स्मृतिसमन्वाहारः संस्थानविचयः॥ उत्तमक्षमादिलक्षणो धर्म उक्तः। तस्मादनपेतं धर्म्यं ध्यानं चतुर्विकल्पमवसेयम्। तदविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतानां भवति॥

त्रयाणां ध्यानानां निरूपणं कृतम्। इदानीं शुक्लध्यानं निरू-

पयितव्यम् । तद्वक्ष्यमाणचतुर्विकल्पम् ॥ तत्राद्ययोः स्वामिनिर्दे-शार्थमिदमुच्यते—

॥ शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः ॥ ३७ ॥

वक्ष्यमाणेषु शुक्लध्यानविकल्पेषु आद्ये शुक्लध्याने पूर्वविदो भवतः श्रुतकेवलिन इत्यर्थः ॥ चशब्देन धर्म्यमपि समुच्चीयते ॥ तत्र व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति श्रेण्यारोहणात्प्राग्धर्म्यं, श्रेण्योः शुक्ले इति व्याख्यायते ॥

अवशिष्टे कस्य भवत इत्यत्रोच्यते—

॥ परे केवलिनः ॥ ३८ ॥

प्रक्षीणसकलज्ञानावरणस्य केवलिनः सयोगस्यायोगस्य च परे उत्तरे शुक्लध्याने भवतः ॥

यथासंख्यं तद्विकल्पप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

॥ पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति व्युपरतक्रियानिवर्तीनि ॥ ३९ ॥

पृथक्त्ववितर्कमेकत्ववितर्कं सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति व्युपरत-क्रियानिवर्ति चेति चतुर्विधं शुक्लध्यानं वक्ष्यमाणलक्षणमुपेत्य सर्वेषामन्वर्थमवसेयम् ॥ तस्यालम्बनविशेषनिर्धारणार्थमाह—

॥ त्र्येकयोगकाययोगायोगानाम् ॥ ४० ॥

योगशब्दो व्याख्यातार्थः कायवाङ्मनःकर्म योग इत्यत्र ॥ उक्तैश्चतुर्भिः शुक्लध्यानविकल्पैस्त्रियोगादीनां चतुर्णां यथासंख्येना-भिसम्बन्धो वेदितव्यः ॥ त्रियोगस्य पृथक्त्ववितर्कं, त्रिषु योगेष्वे-कयोगस्यैकत्ववितर्कं, काययोगस्य सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति, अयोगस्य

---

१ निवृत्तीनि इत्यपि पाठभेदो वर्तते तालपत्रपुस्तके ॥

व्युपरतक्रियानिवर्तीति ॥ तत्राद्ययोर्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

॥ एकाश्रये सवितर्कविचारे पूर्वे ॥ ४१ ॥

एक आश्रयो ययोस्ते एकाश्रये । उभे अपि परिप्राप्तश्रुतज्ञाननिष्ठेनारभ्येते इत्यर्थः । वितर्कश्च विचारश्च वितर्कविचारौ. सह वितर्कविचाराभ्यां वर्तेते इति सवितर्कविचारे ॥ पूर्वे पृथक्त्वैकत्ववितर्के इत्यर्थः ॥

तत्र यथासंख्यप्रयो(सं)गेऽनिष्टनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते—

॥ अविचारं द्वितीयम् ॥ ४२ ॥

पूर्वयोर्यत् द्वितीयं तदविचारं प्रत्येतव्यम् ॥ एतदुक्तं भवति- आद्यं सवितर्कं सविचारं च भवति द्वितीयं सवितर्कम-विचारं चेति ॥

अथ वितर्कविचारयोः कः प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—

॥ वितर्कः श्रुतम् ॥ ४३ ॥

विशेषेण तर्कणमूहनं [illegible] ॥

अथ को विचार [illegible]

॥ विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः ॥ ४४ ॥

[illegible]

चेत्— ध्यानसन्तानमपि ध्यानमुच्यते इति न दोषः ॥ तदेतच्चतुर्विधं धर्म्यं शुक्लं च पूर्वोदितगुप्त्यादिबहुप्रकारोपायं संसारनिवृत्तये मुनिर्ध्यातुमर्हति कृतपरिकर्मा ॥ तत्र द्रव्यपरमाणुं भावपरमाणुं वा ध्यायन्नाहितवितर्कसामर्थ्यादर्थव्यंजने कायवचसी च पृथक्त्वेन संक्रामता मनसा पर्याप्तबालोत्साहवदव्यवस्थितेनानिशितेनापि शस्त्रेण चिरात्तरुं छिन्दन्निव मोहप्रकृतीरुपशमयन्क्षपयंश्च पृथक्त्ववितर्कविचारध्यानभाग्भवति । स एव पुनः समूलतलं मोहनीयं निर्दिधक्षन्ननन्तगुणविशुद्धियोगविशेषमाश्रित्य बहुतराणां ज्ञानावरणसहायीभूतानां प्रकृतीनां बन्धं निरुन्धन् स्थितिह्रासक्षयौ च कुर्वन् श्रुतज्ञानोपयोगे निवृत्तार्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः अविचलितमनाः क्षीणकषायो वैडूर्यमणिरिव निरुपलेपो ध्यात्वा पुनर्न निवर्तत इत्युक्तमेकत्ववितर्कम् । एवमेकत्ववितर्कशुक्लध्यानवैश्वानरनिर्दग्धघातिकर्मेन्धनः प्रज्वलितकेवलज्ञानगभस्तिमण्डलो मेघपञ्जरनिरोधनिर्गत इव घर्मरश्मिर्वा भासमानो भगवास्तीर्थकर इतरो वा केवली लोकेश्वराणामभिगमनीयोऽर्चनीयश्चोत्कर्षेणायुषः पूर्वकोटीं देशोना विहरति । स यदाऽन्तर्मुहूर्तशेषायुष्कस्तत्तुल्यस्थितिवेद्यनामगोत्रश्च भवति, तदा सर्वं वाङ्मानसयोगं बादरकाययोगं च परिहाप्य सूक्ष्मकाययोगलम्बनः सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिध्यानमास्कन्दितुमर्हतीति ॥ यदा पुनरन्तर्मुहूर्तशेषायुष्कस्ततोऽधिकस्थितिशेषकर्मत्रयो भवति सयोगी तदाऽऽत्मोपयोगातिशयस्य सामायिकसहायस्य विशिष्टकरणस्य महासंवरस्य लघुकर्मपरिपाचनस्याशेषकर्मरेणुपरिसातनशक्तिस्वाभाव्याद्दण्डकवाटप्रतरलोकपूरणानि स्वात्मप्रदेशविसर्पणतश्चतुर्भिः समयैः कृत्वा समुपहृतप्रदेशविसरणः समीकृतस्थितिशेषकर्मचतुष्टयः पूर्वशरीरप्रमाणो भूत्वा सूक्ष्मकाययोगेन सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिध्यानं

चेत्– ध्यानसन्तानमपि ध्यानमुच्यते इति न दोषः ॥ तदेतत्सामान्यविशेषनिर्दिष्टं चतुर्विधं धर्म्यं शुक्लं च पूर्वोदितगुप्त्यादिबहुप्रकारोपायं संसारनिवृत्तये मुनिर्ध्यातुमर्हति कृतपरिकर्मा ॥ तत्र द्रव्यपरमाणुं भावपरमाणुं वा ध्यायन्नाहितवितर्कसामर्थ्यादर्थव्यंजने कायवचसी च पृथक्त्वेन संक्रामता मनसा पर्याप्तबालोत्साहवदव्यवस्थितेनानिशितेनापि शस्त्रेण चिरात्तरुं छिन्दन्निव मोहप्रकृतीरुपशमयन्क्षपयंश्च पृथक्त्ववितर्कविचारध्यानभाग्भवति । स एव पुनः समूलतलं मोहनीयं निर्दिधक्षन्ननन्तगुणविशुद्धियोगविशेषमाश्रित्य बहुतराणां ज्ञानावरणसहायीभूतानां प्रकृतीनां बन्धं निरुन्धन् स्थितिह्रासक्षयौ च कुर्वन् श्रुतज्ञानोपयोगे निवृत्तार्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः अविचलितमनाः क्षीणकषायो वैडूर्यमणिरिव निरुपलेपो ध्यात्वा पुनर्न निवर्तत इत्युक्तमेकत्ववितर्कम् । एवमेकत्ववितर्कशुक्लध्यानवैश्वानरनिर्दग्धघातिकर्मेन्धनः प्रज्वलितकेवलज्ञानगभस्तिमण्डलो मेघपञ्जरनिरोधनिर्गत इव घर्मरश्मिर्वा भासमानो भगवांस्तीर्थंकर इतरो वा केवली लोकेश्वराणामभिगमनीयोऽर्चनीयश्चोत्कर्षेणायुषः पूर्वकोटीं देशोनां विहरति । स यदाऽन्तर्मुहूर्तशेषायुष्कस्तत्तुल्यस्थितिवेद्यनामगोत्रश्च भवति, तदा सर्वं वाङ्मानसयोगं बादरकाययोगं च परिहाप्य सूक्ष्मकाययोगालम्बनः सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिध्यानमास्कन्दितुमर्हतीति ॥ यदा पुनरन्तर्मुहूर्तशेषायुष्कस्ततोऽधिकस्थितिशेषकर्मत्रयो भवति सयोगी तदाऽऽत्मोपयोगातिशयस्य सामायिकसहायस्य विशिष्टकरणस्य महासंवरस्य लघुकर्मपरिपाचनस्याशेषकर्मरेणुपरिसातनशक्तिस्वाभाव्याद्दण्डकवाटप्रतरलोकपूरणानि स्वात्मप्रदेशविसर्पणतश्चतुर्भिः समयैः कृत्वा समुपहृतप्रदेशविसरणः समीकृतस्थितिशेषकर्मचतुष्टयः पूर्वशरीरप्रमाणो भूत्वा सूक्ष्मकाययोगेन सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिध्यानं

नत्- ध्यानसन्तानमपि ध्यानमुच्यते इति न दोषः॥ तदेत-
त्सामान्यविशेषनिर्दिष्टं चतुर्विधं धर्म्यं शुक्लं च पूर्वोदितगुप्त्यादि-
बहुप्रकारोपायं संसारनिवृत्तये मुनिर्ध्यातुमर्हति कृतपरिकर्मा॥
तत्र द्रव्यपरमाणुं भावपरमाणुं वा ध्यायन्नाहितवितर्कसामर्थ्या-
दर्थव्यञ्जने कायवचसी च पृथक्त्वेन संक्रामता मनसा पर्याप्त-
बालोत्साहवदव्यवस्थितेनानिशितेनापि शस्त्रेण चिरात्तरुं छिन्दन्निव
मोहप्रकृतीरुपशमयन्क्षपयंश्च पृथक्त्ववितर्कविचारध्यानभाग्भवति।
स एव पुनः समूलतूलं मोहनीयं निर्दिधक्षन्ननन्तगुणविशुद्धियोग-
विशेषमाश्रित्य बहुतराणां ज्ञानावरणसहायीभूतानां प्रकृतीनां
बन्धं निरुन्धन् स्थितिह्रासक्षयौ च कुर्वन् श्रुतज्ञानोपयोगो
निवृत्तार्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः अविचलितमनाः क्षीणकषायो
वैडूर्यमणिरिव निरुपलेपो ध्यात्वा पुनर्न निवर्तत इत्युक्तमेकत्ववि-
तर्कम्। एवमेकत्ववितर्कशुक्लध्यानवैश्वानरनिर्दग्धघातिकर्मेन्धनः
प्रज्वलितकेवलज्ञानगभस्तिमण्डलो मेघपञ्जरनिरोधनिर्गत इव घर्म-
रश्मिर्वा भासमानो भगवांस्तीर्थकर इतरो वा केवली लोकेश्वरा-
णामभिगमनीयोऽर्चनीयश्चोत्कर्षेणायुषः पूर्वकोटीं देशोनां विहरति।
स यदान्तर्मुहूर्तशेषायुष्कस्तत्तुल्यस्थितिवेद्यनामगोत्रश्च भवति,
तदा सर्वं वाङ्मनसयोगं बादरकाययोगं च परिहाप्य सूक्ष्मका-
ययोगालम्बनः सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिध्यानमास्कन्दितुमर्हतीति॥ यदा
पुनरन्तर्मुहूर्तशेषायुष्कस्ततोऽधिकस्थितिशेषकर्मत्रयो भवति सयोगी
तदात्मोपयोगातिशयस्य सामायिकसहायस्य विशिष्टकरणस्य म-
हासंवरस्य लघुकर्मपरिपाचनस्याशेषकर्मरेणुपरिशातनशक्तिस्वाभा-
व्याद्दण्डकपाटप्रतरलोकपूरणानि स्वात्मप्रदेशविसर्पणतश्चतुर्भिः
समयैः कृत्वा पुनरपि तावद्भिरेव समयैः समुपहृतप्रदेश-
विसरणः [illegible]

[illegible] भवति ॥ बहुशो

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] नास्ति ॥

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

करणक्षपकगुणस्थानव्यपदेशमनुभूय तत्राभिनवशुभाभिसन्धितनूकृतपापप्रकृतिस्थित्यनुभागो विवर्धितशुभकर्मानुभवोऽनिवृत्तिकरणप्राप्त्यानिवृत्तिबादरसाम्परायक्षपकगुणस्थानमधिरुह्य तत्र कषायाष्टकं नष्टं कृत्वा नपुंसकं वेदनाशं समापाद्य स्त्रीवेदमुन्मूल्य नोकषायषट्कं पुंवेदे प्रक्षिप्य क्षपयित्वा पुंवेदं क्रोधसंज्वलने क्रोधसञ्ज्वलनं मानसंज्वलने मानसंज्वलनं मायासंज्वलने मायासंज्वलनं लोभसंज्वलने क्रमेण बादरकृष्टिविभागेन विलयमुपनीय लोभसंज्वलनं तनूकृत्य सूक्ष्मसाम्परायक्षपकत्वमनुभूय निरवशेषं मोहनीयं निमूलकाषं कषित्वा[1] क्षीणकषायतामधिरुह्यावतारितमोहनीयभार उपान्त्यप्रथमे समये निद्राप्रचले प्रलयमुपनीय पञ्चाना ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पञ्चानामन्तरायाणामन्तमन्ते समुपगमय्य तदनन्तरं ज्ञानदर्शनस्वभावं केवलपर्यायमप्रतर्क्यविभूतिविशेषमवाप्नोति ॥

आह कस्माद्धेतोर्मोक्षः किंलक्षणश्चेत्यत्रोच्यते—

॥ बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ॥ २ ॥

मिथ्यादर्शनादिहेत्वभावादभिनवकर्माभावः पूर्वोदितनिर्जराहेतुसन्निधाने चार्जितकर्मनिरासः । ताभ्या बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यामिति हेतुलक्षणविभक्तिनिर्देशः । ततो भवस्थितिहेतुसमीकृतशेषकर्मावस्थितस्य युगपदात्यन्तीकृतकृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः प्रत्येतव्यः ॥ कर्माभावो द्विविध.—यत्नसाध्योऽयत्नसाध्यश्चेति ॥ तत्र चरमदेहस्य नारकतिर्यग्देवायुषामभावो न यत्नसाध्यः असत्त्वात् ॥ यत्नसाध्य इत ऊर्ध्वमुच्यते—असंयतसम्यग्दृष्ट्यादिषु चतुर्षु गुणस्थानेषु कस्मिंश्चित्सप्तप्रकृतिप्रक्षयः क्रियते ॥

---

१ कष हिंसायामिति धातुरय त्वाप्रत्ययान्त. ॥

निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धिनरकगतितिर्यग्गत्येकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिनरकगतितिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्यातपोद्योतस्थावरसूक्ष्मसाधारणसञ्ज्ञिकानां षोडशानां कर्मप्रकृतीनामनिवृत्तिबादरसाम्परायस्थाने युगपत्क्षयः क्रियते ॥ ततःपरं तत्रैव कषायाष्टकं नष्टं क्रियते । नपुंसकवेदः स्त्रीवेदश्च तत्रैव क्षयमुपयाति । नोकषायाष्टकं च सहैकेनैव प्रहारेण विनिपातयति । ततः पुंवेदसञ्ज्वलनक्रोधमानमायाः क्रमेण तत्रैवात्यन्तिकं ध्वंसमास्कन्दन्ति । लोभसंज्वलनः सूक्ष्मसाम्परायान्ते यात्यन्तं । निद्राप्रचले क्षीणकषायवीतरागच्छद्मस्थस्योपान्त्यसमये प्रलयमुपव्रजतः ॥ पञ्चानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पञ्चानामन्तरायाणां च तस्यैवान्त्यसमये प्रक्षयो भवति । अन्यतरवेदनीयदेवगत्यौदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणशरीरसंस्थानषट्कौदारिकवैक्रियिकाहारकशरीराङ्गोपाङ्गषट्संहननपञ्चप्रशस्तवर्णपञ्चाप्रशस्तवर्णगन्धद्वयपञ्चप्रशस्तरसपञ्चाप्रशस्तरसस्पर्शाष्टकदेवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यागुरुलघूपघातपरघातोच्छ्वासप्रशस्ताप्रशस्तविहायोगत्यपर्याप्तकप्रत्येकशरीरस्थिरास्थिरशुभाशुभदुर्भगसुस्वरदुःस्वरानादेयायशःकीर्तिनिर्माणनामनीचैर्गोत्राख्या द्वासप्ततिप्रकृतयोऽयोगकेवलिन उपान्त्यसमये विनाशमुपयान्ति । अन्यतरवेदनीयमनुष्यायुर्मनुष्यगतिपञ्चेन्द्रियजातिमनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यत्रसबादरपर्याप्तकसुभगादेययशःकीर्तितीर्थकरनामोच्चैर्गोत्रसंज्ञिकानां त्रयोदशानां प्रकृतीनामयोगकेवलिनश्चरमसमये विनाशो भवति ॥

अथ किमेता पौद्गलिकीनामेव द्रव्यकर्मप्रकृतीनां निरासान्मोक्षोऽस्ति उत भावकर्मणोऽपीत्याह—

॥ औपशमिकादिभव्यत्वानां च ॥ ३ ॥

[illegible]

करणक्षपकगुणस्थानव्यपदेशमनुभूय तत्राभिनवशुभाभिसन्धितनूकृत-पापप्रकृतिस्थित्यनुभागो विवर्धितशुभकर्मानुभवोऽनिवृत्तिकरणप्राप्त्या-निवृत्तिवादरसाम्परायक्षपकगुणस्थानमधिरुह्य तत्र कषायाष्टकं नष्टं कृत्वा नपुंसकं वेदनाशं समापाद्य स्त्रीवेदमुन्मूल्य नोकषायषट्कं पुंवेदे प्रक्षिप्य क्षपयित्वा पुंवेदं क्रोधसंज्वलने क्रोधसञ्ज्वलनं मानसंज्वलने मानसंज्वलनं मायासंज्वलने मायासंज्वलनं लोभसंज्वलने क्रमेण बादर-कृष्टिविभागेन विलयमुपनीय लोभसंज्वलनं तनूकृत्य सूक्ष्मसाम्परा-यक्षपकत्वमनुभूय निरवशेषं मोहनीयं निर्मूलकाषं कषित्वा क्षीणकषा-यतामधिरुह्यावतारितमोहनीयभार उपान्त्यप्रथमे समये निद्राप्रचले प्रलयमुपनीय पञ्चानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पञ्चानामन्तरायाणामन्तमन्ते समुपगमय्य तदनन्तरं ज्ञानदर्शन-स्वभावं केवलपर्यायमप्रतर्क्यविभूतिविशेषमवाप्नोति ॥

आह कस्माद्धेतोर्मोक्षः किंलक्षणश्चेत्यत्रोच्यते—

॥ बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ॥ २ ॥

मिथ्यादर्शनादिहेत्वभावादभिनवकर्माभावः पूर्वोदितनिर्जरा-हेतुसन्निधाने चार्जितकर्मनिरासः । ताभ्यां बन्धहेत्वभावनिर्जरा-भ्यामिति हेतुलक्षणविभक्तिनिर्देशः । ततो भवस्थितिहेतुसमीकृत-शेषकर्मावस्थितस्य युगपदात्यन्तीकृतकृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः प्रत्येतव्यः ॥ कर्माभावो द्विविधः—यत्नसाध्योऽयत्नसाध्यश्चेति ॥ तत्र चरमदेहस्य नारकतिर्यग्देवायुषामभावो न यत्नसाध्यः असत्त्वात् ॥ यत्नसाध्य इत ऊर्ध्वमुच्यते—असंयतसम्यग्दृष्ट्या-दिषु चतुर्षु गुणस्थानेषु कस्मिंश्चित्सप्तप्रकृतिप्रक्षयः क्रियते ॥

---

१ कष हिंसायामिति धातुस्य त्वाप्रत्ययान्तः ॥

निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धिनरकगतितिर्यग्गत्येकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिनरकगतितिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्यातपोद्योतस्थावरसूक्ष्मसाधारणसञ्ज्ञिकाना षोडश ना कर्मप्रकृतीनामनिवृत्तिबादरसाम्परायस्थाने युगपत्क्षयः क्रियते ॥ ततःपरं तत्रैव कषायाष्टकं नष्टं क्रियते । नपुंसकवेदः स्त्रीवेदश्च तत्रैव क्षयमुपयाति । नोकषायाष्टकं च सहैकेनैव प्रहारेण विनिपातयति । ततः पुंवेदसंज्वलनक्रोधमानमायाः क्रमेण तत्रैवात्यान्तिकं ध्वंसमास्कन्दन्ति । लोभसंज्वलनः सूक्ष्मसाम्परायान्ते यात्यन्तं । निद्राप्रचले क्षीणकषायवीतरागच्छद्मस्थस्योपान्त्यसमये प्रलयमुपव्रजतः ॥ पञ्चानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पञ्चानामन्तरायाणां च तस्यैवान्त्यसमये प्रक्षयो भवति । अन्यतरवेदनीयदेवगत्यौदारिकवैक्रियकाहारकतैजसकार्मणशरीरसंस्थानषट्कौदारिकवैक्रियकाहारकशरीराङ्गोपाङ्गषट्संहननपञ्चप्रशस्तवर्णपञ्चाप्रशस्तवर्णगन्धद्वयपञ्चप्रशस्तरसपञ्चाप्रशस्तरसस्पर्शाष्टकदेवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यागुरुलघूपघातपरघातोच्छ्वासप्रशस्ताप्रशस्तविहायोगत्यपर्याप्तकप्रत्येकशरीरस्थिरास्थिरशुभाशुभदुर्भगसुस्वरदुःस्वरानादेयायशस्कीर्तिनिर्माणनामनीचैर्गोत्राख्या द्वासप्ततिप्रकृतयोऽयोगकेवलिन उपान्त्यसमये विनाशमुपयान्ति । अन्यतरवेदनीयमनुष्यायुर्मनुष्यगतिपञ्चेन्द्रियजातिमनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यत्रसबादरपर्याप्तकसुभगादेययशस्कीर्तितीर्थकरनामोच्चैर्गोत्रसञ्ज्ञिकाना त्रयोदशाना प्रकृतीनामन्त्यसमयेऽयोगकेवलिनो विच्छेदो भवति ॥

[illegible]—

॥ औपशमिकादिभव्यत्वानां च ॥ ३ ॥

[illegible]

वृत्त्यर्थम् ॥ तेन पारिणामिकेषु भव्यत्वस्यौपशमिकादीनां च भावानामभावान्मोक्षो भवतीत्यवगम्यते ॥

आह सम्यक्त्वादीनां भावोपरतेः प्रतिज्ञायते नत्वौपशमिका-दिभावनिवृत्तिवत्सर्वक्षायिकभावनिवृत्तावपि व्यपदेशो मुक्तस्य प्राप्नो-तीति । स्यादेतदेव, यदि विशेषो नोच्यते अस्त्यत्र विशेष इत्यपवादविधानार्थमिदमुच्यते—

॥ अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ४

अन्यत्रशब्दापेक्षया को निर्देशः केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शन-सिद्धत्वेभ्यो अन्यत्रान्यस्मिन्नयं विधिरिति ॥ यदि चत्वार एवावशिष्यन्ते अनन्तवीर्यादीनां निवृत्तिः प्राप्नोति— नैष दोषः— ज्ञानदर्शनाविनाभावित्वादनन्तवीर्यादीनामविशेषः । अनन्तसामर्थ्य-हीनस्यानन्तावबोधवृत्त्यभावाज्ज्ञानमयपर्यायत्वाच्च मुक्तस्येति ॥ अनाकारत्वान्मुक्तानामभाव इति चेन्न— अतीतानन्तशरीराकारत्वात्।

स्यान्मतं यदि शरीरानुविधायी जीवः तदभावात्स्वाभाविकलो-काकाशप्रदेशपरिमाणत्वात्तावद्विसर्पणं प्राप्नोतीति नैष दोषः ॥ कुतः— कारणाभावात् ॥ नामकर्मसम्बन्धो हि संहरणविसर्पणकारणं तद-भावात्पुनः संहरणविसर्पणाभावः ॥ यदि कारणाभावान्न संहरणं न विसर्पणं तर्हि गमनकारणाभावादूर्ध्वगमनमपि न प्राप्नोति । अधस्तिर्यग्गमनाभाववत् । ततो यत्र मुक्तस्तत्रैवावस्थानं प्राप्नोती-त्यत्रोच्यते—

॥ तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ॥ ५ ॥

तस्यानन्तरं । कस्य? सर्वकर्मविप्रमोक्षस्य । आङभिवि-ध्यर्थः । ऊर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ॥

अनुपदिष्टहेतुकमिदमूर्ध्वगमनं कथमध्यवसातुं शक्यमित्यत्रोच्यते—

॥ धर्मास्तिकायाभावात् ॥ ८ ॥

गत्युपग्रहकारणभूतो धर्मास्तिकायो नोपर्यस्तीत्यलोके गमनाभावः। तदभावे च लोकालोकविभागाभावः प्रसज्यते ॥

आह अमी परिनिर्वृता गतिजात्यादिभेदकारणाभावादतीतभेदव्यवहारा एवेत्यस्ति कथञ्चिद्भेदोऽपि। कुतः—

॥ क्षेत्रकालगतिलिङ्गतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धबोधितज्ञानावगाहनान्तरसंख्याल्पबहुत्वतः साध्याः ॥ ९ ॥

क्षेत्रादिभिर्द्वादशभिरनुयोगैः सिद्धाः साध्या विकल्प्या इत्यर्थः प्रत्युत्पन्नभूतानुग्रहतन्त्रनयद्वयविवक्षावशात्। तद्यथा— क्षेत्रेण तावत्कस्मिन्क्षेत्रे सिध्यन्ति? प्रत्युत्पन्नग्राहिनयापेक्षया सिद्धिक्षेत्रे स्वप्रदेशे आकाशप्रदेशे वा सिद्धिर्भवति। भूतग्राहिनयापेक्षया जन्मप्रभृति पञ्चदशकर्मभूमिषु संहरणं प्रति मानुषक्षेत्रे सिद्धिः॥ कालेन कस्मिन्काले सिद्धिः? प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया एकसमये सिध्यन् सिद्धो भवति॥ भूतप्रज्ञापननयापेक्षया जन्मतोऽविशेषेणोत्सर्पिण्यवसर्पिण्योर्जातः सिध्यति॥ विशेषेणावसर्पिण्या सुषमदुःषमाया अन्त्ये भागे दुःषमसुषमायां च जातः सिध्यति॥ न तु दुःषमायां जातो दुःषमायां सिध्यति॥ अन्यदा नैव सिध्यति॥ संहरणतः सर्वस्मिन्काले उत्सर्पिण्यामवसर्पिण्यां च सिध्यति॥ गत्या कस्यां गतौ सिद्धिः? सिद्धगतौ मनुष्यगतौ वा॥ लिङ्गेन केन सिद्धिः? अवेदत्वेन त्रिभ्यो वा वेदेभ्यः सिद्धिर्भावतो न द्रव्यतः। द्रव्यतः पुंलिङ्गेनैव। अथवा निर्ग्रन्थलिंगेन सग्रन्थलिंगेन वा सिद्धिर्भूतपूर्वनयापेक्षया॥ तीर्थेन केन तीर्थेन सिद्धिः? द्वेधा तीर्थङ्करेतरविकल्पात्। इतरे द्विविधाः सति तीर्थकरे सिद्धाः असति चेति॥ चारित्रेण केन सिध्यति?

भव्यपदेशैनैकचतुःपञ्चविकल्पचारित्रेण वा सिद्धिः॥ स्वशक्तिपरोपदेशनिमित्तज्ञानभेदात् प्रत्येकबुद्धबोधितविकल्पाः॥ ज्ञानेन केन? एकेन द्वित्रिचतुर्भिश्च ज्ञानविशेषैः सिद्धिः॥ आत्मप्रदेशव्यापित्वमवगाहनम्। तत् द्विविधम्। उत्कृष्टजघन्यभेदात्। तत्रोत्कृष्टं पञ्चधनुःशतानि पञ्चविंशत्युत्तराणि। जघन्यमर्धचतुर्थारत्नयो देशोनाः। मध्ये विकल्पः एकस्मिन्नवगाहे सिध्यति॥ किमन्तरं? सिध्यतां सिद्धानामन्तरं जघन्येन द्वौ समयौ उत्कर्षेणाष्टौ अन्तरं। जघन्येनैकः समयः उत्कर्षेण षण्मासाः॥ संख्या— जघन्येन एकसमये एकः सिध्यति। उत्कर्षेणाष्टोत्तरशतसंख्याः॥ क्षेत्रादिभेदभिन्नानां परस्परतः संख्याविशेषोऽल्पबहुत्वम्। तद्यथा— प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया सिद्धिक्षेत्रे सिध्यतां नास्त्यल्पबहुत्वं। भूतपूर्वनयापेक्षयोच्यते। क्षेत्रसिद्धा द्विविधाः— जन्मतः संहरणतश्च। तत्राल्पे संहरणसिद्धाः। जन्मसिद्धाः संख्येयगुणाः॥ क्षेत्राणां विभागः कर्मभूमिरकर्मभूमिः समुद्रो द्वीप ऊर्ध्वमधस्तिर्यगस्ति। तत्र स्तोका ऊर्ध्वलोकसिद्धाः। अधोलोकसिद्धाः संख्येयगुणाः॥ तिर्यग्लोकसिद्धाः संख्येयगुणाः। सर्वतः स्तोकाः समुद्रसिद्धाः। द्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः॥ एवं तावदविशेषेण सर्वतः स्तोका लवणोदसिद्धाः। कालोदसिद्धाः संख्येयगुणाः। जम्बूद्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः। धातकीखण्डसिद्धाः संख्येयगुणाः। पुष्करद्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः। एवं कालादिविभागेऽपि यथागममल्पबहुत्वं वेदितव्यम्॥ १०॥

---

१ [illegible]